В. ВИННИЧЕНКО

ВИБРАНІ ТВОРИ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
УКРАЇНИ

891.79-32].

У.С.Р.Р.
Державне видавництво

Львів. Бібліотека
АН. УРСР

Жіночий Кружок у П. Т. ім. Ганни Барвінок
у Львові

ДИТЯЧА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ
За редакцією В. АРНАУТОВА та О. ПОПОВА

В. ВИННИЧЕНКО

ВИБРАНІ ТВОРИ

18-982
Львів. Бібліотека
АН. У.Р.С.Р.

УПОРЯДКУВАВ

АРК. ЛЮБЧЕНКО

ДЕРЖАВНИЙ НАУКОВО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ КОМІТЕТ НАРКОМОСВІТИ УСРР ПО СЕКЦІЇ СОЦІЯЛЬНОГО ВИХОВАННЯ ДОЗВОЛИВ ДО ВЖИТКУ В ДИТЯЧИХ КНИГОЗБІРНЯХ УСТАНОВ СОЦВИХУ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ
1927

Львівська державна
наукова бібліотека
637

Укрголовліт № 2263 (19575)
Держтрест «Київ-Друк»,
1-ша фото-літо-друкарня
З. № 619—5000.

Володимир Винниченко народився на Херсонщині в бідній селянській сем'ї. Шляхом довгої, упертої боротьби, шляхом великих зусиль пощастило йому здобути освіту, хоч вищої школи й не довелося скінчити.

Перше, ніж говорити про В. Винниченка, як про письменника, треба хоч-би в загальних рисах згадати за ті часи, те оточення, ті настрої, в яких він зростав і які впливали на його творчість.

Це була доба, коли особливо сильно почала розвиватися на Україні індустрія, коли будувалося багато нових заводів, утворювались нові й поширювались старі промислові центри. Все це перебувало в руках окремих капіталістів, або-ж акційних товариств (часто закордонних) і все це призводило до руйнації инших менших господарств та кустарних виробництв, що ні в якій мірі не могли змагатися з капіталом і поступово занепадали, цим самим збільшуючи лави пролетаріяту. В той-же час певна частина найбіднішого та середняцького селянства, становище якого де-далі гіршало, потяглася на заробітки до міста, на фабрики та заводи, на шахти, підсилюючи кількісно пролетаріят у місті і водночас поглиблюючи соціяльний розклад

та боротьбу на селі. Почали наростати великі класові розколи, загострювалася класова боротьба. По різних містах частіше почали виникати робітничі страйки, а по селах—селянські заколоти. Більшої й більшої жорстокости набирало придушення цього руху від царського уряду, і сильнішою ненавистю спалахувала пригноблена класа.

Після революції 1905-го року, що її придушив царат, революційна робота не припинилася, а навпаки—збільшилась. Оживилася преса. Почали виходити в більшій кількості українські газети та журнали, закладатися нові видавництва, утворюватись культурні товариства, і в сильному революційному рухові почала зростати й українська інтелігенція.

Саме в цьому рухові зростав В. Винниченко. Отже й творчість його була скерована переважно на висвітлення тодішньої революційної боротьби та моментів, звязаних з нею, а безпосередня участь у цій боротьбі дала йому, спостережливому, талановитому художникові чимало матеріялу.

Літературна діяльність Винниченкова розпочалася з невеличких оповідань. Перше оповідання було надруковане 1902 р. Потім вони виходили окремими збірками, але деякі з них, як от «Салдатики», царська цензура заборонила. З часом творчість його почала розгортатися. З'явились Винниченкові повісті, романи, п'єси. Як письменник, він належить до школи реалістів (літературного напрямку, що в характерних яскравих образах безпосередньо висвітлює довколишнє

життя) з певним ухилом в психологізм[1]). Але він відрізняється від инших письменників цієї школи через ті особливості, що ними позначено його творчість.

В більшості Винниченкових творів ми спостерігаємо або картину розкладу дрібно-буржуазного суспільства, або відображення побуту пригнобленої класи на Україні, або побуту партійної інтелігенції, або-ж безпосередню боротьбу з усіма її проявами та наслідками.

«Дім неволі, ця двохповерхова домовина, сіра й брудна, байдуже приймає тужливу ласку сонця і мовчить... На розчинених вікнах обох поверхів, обнявши безсилими руками ґрати, сидять «важниє політіческіє» і мовчки дивляться у синє вечірнє небо. А воно таке велике, широке, таке могуче, як життя!.. І дивним здається під цією величезною ласкавістю і миром природи величезна жорстокість і злочинство цієї домовини»,—говорить Винниченко, описуючи тюрму («Талісман»). У нього чимало творів присвячено тюремному побутові і з великою майстерністю передано всі ті муки, яких зазнавали в'язні за часів царату, всі ті змагання, запеклу ворожнечу, рішучість та героїзм, до яких спонукувала тяжка неволя («Темна сила», «Маленька рисочка», «Талісман»). Завзята революційна робота під щохвилинною загрозою арешту або й смерти («Зіна», «Студенти»), безпосередні сутички з царською владою («Салдатики»), поневіряння бідного, голодного селянина, заляканого сильнішим, глузливим визискувачем («Голод»),—не можуть не зворушувати

[1]) Психологія—наука про мозкову та нервову діяльність організму.

Винниченкового читача своєю глибокою правдивістю, переконуючою простотою та яскравістю розповіди. Не можна не співчувати цим борцям-героям, так само як не можна не відчути жалю чи презирства до тих постатів, до яких сам автор хоче викликати у читача певне упередження, як до негативних, хворобливих явищ («Малорос-европеєць», «Мнімий господін», «Антрепреньор Гаркун-Задунайський»). Читаючи Винниченкові твори, бачиш перед собою цілу низку найрізноманітніших, надзвичайно цікавих типів, немов ось біля себе чуєш їхню характерну розмову, розумієш їх і віриш авторові, який уміє так гарно розповісти й зацікавити.

Поза всіма згаданими рисами його твори не перевантажено побутовими подробицями. Він знає міру, уміє вибрати найцінніше та найцікавіше. В передачі багато руху, влучне поступове розгортання подій і тісне, виправдане поєднання їх. Певну увагу автор віддає й природі, яка у нього теж не являє собою чогось одірваного, показового, а, виступаючи в належній (не перебільшеній) мірі, надзвичайно вдало підкреслює настрої й переживання героїв, складаючи цим самим неодмінну й важливу частку цілого. Стиль Винниченків уривчастий, бадьорий, твори читаються легко.

В. Винниченко — визначний письменник не лише в українській літературі. Його твори є в перекладі багатьома иншими мовами. Він вніс в літературу чимало нового, свіжого, своєрідного, поширивши цим самим межі її можливостей і посівши своє особливе місце.

ТАЛІСМАН [1]).

Це вже виходило за межі всякого найміцнішого терпцю. То був не коридор політичних в'язнів, а якийсь допотопний хаос, над яким, неначе дух, заклопотано й без ладу вітав наш короткозорий староста в пенсне і велосипедистському картузику.

Хто як хотів, так і робив. Тому не подобається його камера. Він бере свої манатки і без всякого вагання переходить у другу. Там, розуміється, зараз-же з цього приводу ґвалт, крик, протести, зібрання, дискусії. Тютюн викурювався з такою швидкістю, наче ним топили в кухні. Почта не доставлялась, провалювалась. Газети ми не бачили. Передачі кралися по камерах і з'їдалися під ковдрами. Доходило до того, що замість шости грудок цукру почали брати по восьми, а то й по десяти. Все це не віщувало нічого доброго.

А найголовніше—побіг наш одсовувався в невідому далечінь. Без старости, без ладу в коридорі, без дисципліни в камері робити далі підкіп було абсолютно неможливо. Це було відомо навіть Задунаєву.

Правда, нас тікало небагато, всього сім душ срочних і безсрочних каторжан. Всі ми були зібрані в одній камері, всі більш чи менш негативно ставились до каторги і воліли бути на волі. Але цього було мало: для продовження підкопу треба було, щоб принаймні

[1]) Річ, про яку забобонні люди думають, що вона може приносити щастя, або охороняти від халепи.

в нашій камері, звідки вівся підкіп, була абсолютна дисципліна.

Ну, а це з нашим велосипедистом улаштувати також легко, як з струмочком, що заклопотано й прожогом котиться з гори. Цей чоловік міг довести до сказу найлагіднішу людину. І не чим иншим, як своєю старанністю, усердям, клопотливістю. Ви його ніколи не побачите лежачим, е, ні: він весь—рух, турбота. Цілий день він біга з камери в камеру, чогось хвилюється, турбується, кричить, записує, одмахується. Волосся на лобі йому не висихало від поту і картузик промочувався з-підсподу аж на зверхній бік. Але все це було ні до чого. Він-же сам робив так, що вся його метушня і старанність давала тільки шкоду. Як це йому щастилось так устроюватись—не знаю. Але це був факт.

І зверх усього він був меншовик та ще спеціяліст по аграрному [1]) питанню. Досить було зачутись в якомусь кутку «одрізки», «земля», «хазяйство», як картузик товариша Скрині вже там. А що він спішить завжди, то вривається в розмову наче бомба. І як аргументів у нього багато і всі треба яко-мога швидше викласти, то він тріщить, мов ракета, маха кулаками, губить пенсне, кричить здолу, одбивається, як його хотять спинити і замовкає тільки тоді, коли його силою витягнуть до справ.

Крім усього, сам він з нами не тікав і його мали швидко одправити в заслання. Так що йому наш побіг особливо не болів. Ні, нам треба було такого старосту, який міг-би дати лад хаосові і котрий сам був зацікавлений в утечі.

Але тут діло ускладнялось. Річ у тім, що певній частині коридора такий стан його подобався. Деяким

[1]) Земельному.

просто «так собі», а деяким з принципу. Принципіяльними прихильниками цього безладдя були анархісти-індивідуалісти[1]), а найпаче голова їхній Залєтаєв. В цій обстановці Залєтаєв почував себе страшенно благодушно, спокійно й затишно, як у теплій ванні. Він по цілих днях сидів по сусідніх камерах або лежав на койці поруч з Тимошкою й Замирайлом, своїми найближчими приятелями. Вони співали, грали в карти, робили вправи швайцарської та французької борні. Книжки Залєтаєв зневажав і тільки тоді звертав на них увагу, коли не вистарчало папіросного паперу. Тоді він вибирав з найтоншим папером (частіш усього через це прихильність його спадала на нелегальні[2]) видання) і видирав з неї довгі стьожки. До протестів ставився спокійно з юмором. Коли-ж його дуже допікали, лице його насичувалось бурою кров'ю, сиві очі з білявими віями загострювались і він починав боронитись. Себ-то: підходив до найпалкішого протестанта, хапав його за барки, сильно, як грушу, тряс і хрипів:

— Ти чого? Чого верещиш? Що треба?—А за ним зараз-же підводились з койок Тимошка, Замирайло, Живчик, Архип і, розминаючи руки з інтересом поглядали на опонентів[3]). Звичайно, що дискусія в такій постановці питання хутко переривалась і Залєтаєв, заспокоївшись, з цигаркою в зубах, зробленою з проклямації «До всіх горожан», вилізав на вікно, пацав ногами по стіні й виспівував:

На базарє сідіт кот,
У нєго болїт жівот,
А напротів єго кошка
І у нєй болїт нємножко.

---

[1]) Що не визнають ніякої влади і турбуються лише про свою особу.
[2]) Заборонені.
[3]) Опоненти (як і протестанти)—особи, що заперечують певне твердження, виступають проти.

З койок підхоплювали, вносили більше жвавости й експресії[1]) в мелодію. Тоді Залєтаєв зстрибував, одкидав у куток стіл з середини камери й зачинав танцювати. Для цього хор моментально переходив на иншу.

— Холєру!—кричав Залєтаєв, підморгуючи Тимошці.

Тимошка тоненьким тенорком прокашлювався, підкивував Живчикові й починав:

На окнє лєжіт прікмєта
З віноградy квєта,
Віноград растьот на вєткє
Соловєй пойот у клєткє.

Залєтаєв спочатку тільки притопував ногами, поводив плечима, загонисто скидував головою. Потім раптом на новому коліні дико підгикував і з люттю кидався в танець.

— Жару більше!—кричав він.

Тимошка зразу набирав побільше повітря в груди, струсював вищипаною борідкою й розлягався:

Спой пєсню свою
Про жість горкую мою.
А жість горкая моя
До чего ти довєла.

Що-далі розвивалась історія «горкой жисті», з більшим захопленням і вогнем танцював Залєтаєв. Коли доходило до кінця, він впадав в екстаз[2]), разом з хором задихано й хрипло вигукував і після цього падав усім своїм міцним, як із дуба витесаним, тілом на худорлявого Тимошку, тяжко дихав і витирав піт. Голова його ставала ще більш розчучверена і зовсім була похожа на купу вовни. (Правда, розчучвереність завжди була з ним, хоч-би він найгладше зачесався й виго-

[1]) Виразности.
[2]) Стан великого захоплення.

лився. Я думаю, це походило з його кудластих сірих брів і настовбурчених вусів).

Ми всі, останні, мовчали при вибухах такої веселости. Спочатку пробували умовляти Залєтаєва, але він реготав і одповідав нам:

— Пішли ви к чортам собачим! А що ми повинні співать: «На бой кровавий»? Подумаєш! Гадаєш, як заспіва: «На бой кровавий», так і справді кровавий. Що хочу, те й співаю. Співайте й ви, що хочете. Я вам забороняю? Чи я протестую, як ви щось робите?

Це правда: він ніколи не заваджав робити нам, що ми хотіли. Иноді ми вголос читали книжку, яку нам давали з других коридорів на який-небудь один день. Треба було читати як найшвидше. Залєтаєв нудився, тікав, співав, свистів, але не протестував.

В крайньому разі він міг розважатись з Пінею. Піня, звичайно, стояв собі тихенько де-небудь, лагідно й несміло посміхався і слухав товаришів. Залєтаєв хапав його за ногу і, як ягня, волік до себе в барліг на койку. Не датись Залєтаєву Піня не міг,—він весь був трохи більший за одну ногу лідера[1]) анархістів. Він тільки кротко й боязко посміхався.

— Ну, Піню, на волю хочеш?—питав Залєтаєв, заціпивши Піню між колінами.

— А хто не хоче на волю?—одповідав Піня, кривлячись від болю.

— Справедливо. А чом-же ти не хочеш тікать з нами? Ти-ж теж каторжанин.

Та треба зауважити, що Піня, як рили підкіп, страшенно боявся і не міг спати від страху. Чого він боявся—невідомо, але через це й тікати не хотів, йому пропонували не раз.

---

[1]) Ватажка.

Піня на питання винувато посміхався й обережно викручував худеньку дитячу руку з лахматої, в рижому волоссі, лапи Залєтаєва. Але той держав міцно.

— Ну, чого-ж ти мовчиш? Ех ти, соціял-демократ! Поступай в анархісти, молодцем зразу станеш.

І на цю пропозицію Піня посміхався. Иноді Залєтаєв раптом робив таємне лице і глухим голосом говорив: «Тук, тук, тук!» Потім зразу зміняв вираз лиця на суворий, здивований і кричав:—«Кто там?» —«Мі»,— одповідав собі-ж тоненьким, солоденьким і приниженим голоском.

Вся кумпанія неодмінно кожного разу весело й добродушно сміялась, а Піня все так-же посміхався. (По національності він єврей).

Я ніколи не бачив на маленькому веснянкуватому лиці Піні гніву, обурення або навіть суму чи журби, цих звичайних тюремних мешканців. Він на все трошки несміло, трошки ласкаво, трошки добродушно посміхався.

І я думаю, це було неспроста. Напевне колись давно вже, може ще тоді, як був Піня у «жестяного мастєра» в науці, коли той бив його паяльником по голові, або як цькували його по вулицях собаками, мазали губи салом, він раз на все собі сказав: «Знаєш що, Піню, ти мовчи! Ти найменший, найпослідніший чоловік у світі і ти собі мовчи та посміхайся. Так буде лучче. Тебе б'ють по голові, а ти собі посміхайся. Тобі дають разом з Шариком вилизувати миски, вилизуй собі. Єсть люди більші, багатші, дужчі; єсть менші, бідніші, слабші. Ти-ж, Піню, найменший, найбідніший, найслабший».

І от через те, напевне, Піню нічим не можна було ні здивувати, ні образити. Коли в камері ішла якась суперечка, співали, читали, розмовляли, а Піня хотів взяти ближчу участь і його не слухали або одпихали,

він собі з того нічого не робив і ні на хвилину не думав, що йому можна образитись. Це так і слід було. Коли з Піні сміявся хто-небудь і обижав, а другий заступався й обороняв, Піня і до того й до другого однаково посміхався, несміло й добродушно-винувато. Мабуть, як у нього витрусили бомбу, дану йому на схованку, і потім били в участку, він так само реагував на те, як тоді, коли «жестяной мастєр» одкручував йому од голови вухо за перекинуте олово.

Хто його зна, може це була помилка з боку Піні, але безперечне те, що він *сам* так на себе дивився, *сам* щиро й непохито вірив, що він—найменший і найпосліднішій. А тому не було нічого дивного в тім, що навіть уголовні, які носили нам в казанах кандьор, і ті прикрикували на Піню:

— Ей, Піню, чого ґав ловиш? Миску давай!—А Піня й до них посміхався так само. А що-до Залєтаєва—само собою що про ніякий протест у нього й начерку думки не було. Та ще під таку хвилину, коли останньому було нудно і хотілось разважитись.

Безладдя наше тягнулося. Всі спроби змінити старосту й установити в коридорі якийсь лад незмінно натикались на буйно-веселе, певне в своїй силі протиділання анархістів.

— Ми не раби, чорт вас забирай!—вигукував з койки Залєтаєв, задравши ноги догори.—Самі собі раду дамо. Не треба нам командирів! Знаємо ми їх, досить.

Сам він був колишній підпоручик піхоти.

— Чим менше є влади, тим краще! З якої речи ви нам хочете посадить на шию якусь ще більш умілу каналію. Не хочемо!

А тимчасом літо, найкраща пора для побігу, минало. Часто сиві, холодні хмари цілими днями стояли над тюрмою і небо було похоже на перекинуту миску

з кислим молоком. Вже й дощі починали накрапати з цеї миски. І хто знає, чи не розмиють вони як-небудь випадково землю під стіною й не викриють нашого підкопу? А прокопано було вже доволі. Власне, не малу ролю грало те, що ми помилились і закопались не в тому напрямі, що намітили. Через це ми, перше, наткнулись на сипкий, незручний грунт, який міг що-хвилини засипати нас. А, по-друге, несподівано для себе вилізли майже нагору і саме в тому місці, де попід стіною ходив вартовий.

Це нас і загальмувало. Попередній староста, за якого робився підкіп, стояв на тому, щоб покинути і копати в иншому напрямі. На його боці була тільки одна частина втікачів. Друга-ж держала руку Залєтаєва, котрий пропонував вести цей підкіп далі й тікати з нього «на-ура». Чим-би ця суперечка скінчилась—невідомо, бо того старосту несподівано вивезли у другу тюрму, а його місце зайняв Скриня.

Так справа й застигла і, здавалось, без надії хутко посунутись далі.

Але раптом одного сірого хмурого ранку нашого «велосипедиста» викликали в контору і сказали складати речі: його забирали в заслання.

В той-же день увечері наш коридор тривожно й заклопотано гув, як вулій, з якого зникла матка. З камери в камеру перебігали передвиборчі агітатори, читались прокламації, велись палкі дебати, малювались карикатури. Залєтаєв носився по коридору з грізним і надхненним лицем.

Діло йшло не про те, тому чи цьому кандидатові дати перевагу, а—бути чи не бути взагалі в нашім коридорі старості. Ось як була поставлена справа. І, треба сказати, не дуже було багато надій вивести її на бажану нам путь.

Багатьох з виборців, серед яких були навіть скромні, лояльні [1]) кадети [2]), захоплювала ідея цілковитого самопорядкування.

— Ми хочемо хоч в тюрмі бути вільними! Кожний за всіх і всі за одного. Геть правительство!—От яка була їхня платформа [3]). У багатьох прокинулись інстинкти прадідів-бурлак, які виривали з корінням молоді дубки і з цими тільки товаришами блукали по нетрях та степах. Ця частина коридору дала повну волю своїм нахилам. Вони цілі дні ходили з камери в камеру, міняли що-години койку, обідали десь у біса, пролазили навіть у інші коридори й цілком здичавіли. Коли-б не вечірні повірки, вони-б і ночували по чужих камерах десь під столами.

Иншими керували більш матеріяльні інтереси й надії. Вони безрозсудно повірили Залєтаєву, що матимуть без старости по десять грудок цукру і принаймні раз на тиждень по справжній котлеті. Бо при владі старостів—аргументував [4]) Залєтаєв—«аристократія» дістає з волі передачі й не ділиться з коридором, а їсть їх сама. Це, звичайно, був тільки несовісний спосіб агітації, але мрія про котлету була така приваблива, що Залєтаєву охоче вірили.

Деяким просто подобався рух сам по собі і через те вони допомагали його розвитку всім, чим могли. Вони з охотою читали й писали прокламації, розносили їх по камерах, агітували, розпаляли, але кінчати не хотіли.

Це був непевний час, і важко сказати, чим-би він скінчився, коли-б до нас не вмішалась сама тюремна

---

[1]) Що чесно підлягають законам.
[2]) Члени партії конституціоналістів-демократів.
[3]) Програма.
[4]) Доводив.

18.982
Львів. Бібліотека АН. УРСР

Львівська державна наукова бібліотека
627

адміністрація. Офіціяльно ніяких тюремних старост вона не знала й не відала, але коридор без старости був і для неї явищем анормальним, негарним і, головне, клопітливим. Замість того, щоб балакати з одним чоловіком, відомим, коректним, більш-менш досвідченим, начальству доводилось вступати в розмови з цілими камерами, повними ґвалту, махаючих рук, роззявлених ротів, свисту, гамору, реготу.

І через те неофіціяльно, але серйозно й поважно було зроблено пропозицію негайно вибрати старосту й припинити заколот. В противному разі будуть ужиті «відповідні міри».

Що таке «відповідні міри»,—більшість з нас добре знала, і тому довелось серйозно задуматись над «іноземним вмішательством».

І от анархісти раптом стихли. Але ця тиша була якогось пепевного, загадкового характеру. Вони шепотілися по кутах, бігали з камери в камеру, про щось палко радились, часто вибухали несподіваним голосним реготом. Иноді вони аж качалися по койках і плакали од сміху.

Ми чекали якогось екстравагантного [1]) випаду.

І, дійсно, так і сталось.

Раз уранці, як тільки піднялось питання про голосування над виставленими кандидатами, Тимошка виліз в нашій камері на стіл і попрохав слова. Коли стихло, він рішуче й силкуючись бути серйозним заявив:

— Господа, п'ята камера! Наша партія доручила мені ось що сказать вам. Ми довго обмірковували питання і рішили виставити кандидатом... товариша Піню.

---

[1]) Надзвичайного.

І, помітивши рух серед нас, поспішно закричав далі:

— Не думайте, що це жарт! Ми серйозно. Попереджаємо, що коли його не буде вибрано, ми оповіщаємо війну не на життя, а на смерть. Раз влада належить таким, як Піня, то й ми собі вибираємо Піню! По всім правилам. Хай живе староста—Піня!

— Ур-ра! — підхопили анархісти.—Ур-ра, староста Піня! Піня! Піня!

Крики здивування, обурення одної партії змішалися з криками «Піня» і реготом другої. Це було сигналом для всього коридору. Скрізь залунали вигуки: «Піня, Піня, Піня». Десь узялися плакати з портретом Піні, досить удачного малюнку, на яких було написано: «Хай живе влада! Хай живе староста Піня!»

Ім'я Піні літало, як м'яч, по всіх камерах, ним гралися, перекидувалися. Навіть дійсні прихильники влади захопились таким надзвичайним кандидатом і з реготом кричали «Піня!»

Нам прийшлось пильно задуматись. Не вибрати Піню це значить розтягнути хаос на безмежний час. Вибрати? Ідея мати старостою Піню наводила на нас і сміх, і сором, і злість.

Але все-ж таки рішили вибрати. Нехай, ми виберем Піню, але примусимо поважати його, поважати в його лиці нашу волю, нашу, переложену на його, владу над самими собою. Згода! Хай живе староста Піня!

Серйозно, строго, без натяку на насмішку ми заявили, що пристаєм на кандидатуру Піні. І в той-же вечір при співах і реготі, з феєрверком із насичених нафтою ганчірок, було оповіщено всій тюрмі, що на «нижньому угловому коридорі» тепер старостою — Піня 1-й.

Піню спочатку зовсім не вразила така увага до його персони. Коли ім'я його на всі голоси вигукува-

лось під низькими стелями камер, він тільки посміхався своєю звичайно посмішкою. Його тягали по камерах, висаджували на столи, говорили над його головою палкі промови в його честь, — Піня тільки кумедно поводив головою і добродушно показував усім свої ріденькі зуби.

— Хочеш бути старостою, Піня?

— А чому ні? Хто не хоче бути старостою?—розуміючи жарт, одповідав Піня також жартом.

Але коли Тимошка, Сердюков, дядя Дум-Дум, Замирайло і декільки членів «аристократії» цілком серйозно, поважно й навіть суворо заявили йому, що він є староста, коли перенесли його паршивеньку ковдру й подушчину на матрац старости, коли дали йому списки товаришів, весь папір, тютюн, цукор, сіль, ящик оселедців, коли сказали, що з цього моменту порядок, спокій і добробут коридору лежить на його плечах,— тоді Піня перестав посміхатись і став такий блідий, що навіть на підборідді видно було ластовиння.

— Ви розумієте, товаришу, що це не жарт, а серйозна й відповідальна річ,—сказав товариш Сердюков. Сам товариш Сердюков, якому завжди передавали в блискучих кастрюльках пресмачні котлети з города. Сам товариш Сердюков, який читав по-німецькому другий том Маркса і ніколи не вступав ні з ким в якінебудь ближчі відносини.

Піня почав щось говорити про те, що він не годиться на старосту, що він нічого не знає, що він собі малообразований робітник... Але його не слухали навіть, це й без нього добре всім було відомо.

— Ну, тепер, братіку, кінець! — рішуче проговорив Тимошка. (Між иншим, це його була пропозиція вибрати Піню старостою).—Проголосували і шабаш, ні-

чого не зробиш. Тепер, брат, тільки старайся, щоб у тебе було добре. Провір списки, хазяйство своє проконтролюй, словом, як слід, веди діло.

Піня тривожно, неймовірно бігав очима по лицях. Але всі були серйозні. Правда, недалеко на кінці сидів Залєтаєв, качав ногами і, крутячи кудлаті вуса, хитро посміхався. Ну, так це-ж був Залєтаєв, а не хто инший. Всі-ж, навіть Замирайло, ставились цілком серйозно.

І Піня помалу, незграбно взяв список товаришів у руки й почав читати. Довгенький синенький зшиток дрібно, як змерзлий листок в-осени, дрижав в його руках.

Мені в ту ніч чогось не спалось. Чого саме—не пригадаю: мало хіба причин може бути для цього там, де на вікнах ґрати, на дверях замки, а між ними в тісній скрині стін—дванадцять тяжко сплячих людей, котрі й у сні почувають себе хворими, нещасними, злими.

Я не спав і тихо лежав у своєму кутку. Сердюков коло мене обережно схлипував носом. Здавалось, він після кожного хлипання прислухався, яке воно робить враження на камеру. Коло Піні, на столику старости, горіла лямпочка того сорту, який вживають в поганеньких готельчиках на чорних сходах.

Спочатку там не помічалось ніякого руху. Але о годині, може, другій, третій вночі помалу підвелася з койки невеличка постать і сіла. Це був Піня. По його рухах, виразу лиця я бачив, що він не спав зовсім. А вираз лиця був цікавий, якого я ніколи ще не бачив у Піні. Він робив враження людини, яка прислухається до процесу в середині себе і при тому до такого процесу, котрого сам не розуміє. Очі широко разплющені, незрячі, губи одвисли не то дурновато,

не то скорбно. Він довго сидів, не рухаючись, тільки часом глибоко зідхаючи. Потім раптом злякано озирнувся по камері, але, не помітивши нічого підозрілого, заспокоївся й зліз з койки.

Я мусів підвестися на лікті, щоб побачити, що він робив. Піня перекладав оселедці на папір і шепотом по-єврейському рахував: ейн, цвей, дрей, фір, финиф. Оселедців було не п'ятнадцять, як казав товариш Петро, що часово заміщав старосту, а всього одинадцять.

Піня заклопотано й не похваляюче похитав головою.

Потім він узявся за цукор. З цею справою у нього затягнулося. Со цукру було аж дві великі торби. Мені надокучило чекати кінця і я знову ліг, слухаючи, як Піня сухо стукав грудочками, шепочучи... «финіфендрайцик, зексендрайцик, зибендрайцик»...

І під цей шепіт я несподівано заснув.

Другого дня всі прокинулись в настрою веселої й нетерплячої цікавости. Першою думкою у більшости було: ну, як там наш Піня? А Піня був уже давно на ногах. Він замів камеру, прибрав на столі, порозкладав усім порції цукру (по шість, а не по вісім грудок кожному) і стукав у двері дозорцеві.

— Надзиратель! Надзиратель! Гаврилюк!

Голос його лунав незвично серйозно, хоч і не зовсім упевнено. (Раніш він тільки висовував ніс у вовчок і тоненьким, несмілим, прохаючим голоском протягував: «Господ-ин надзиратель, п'ятая камура проситься до вєтру»).

— Чуєте, надзиратель? Що це таке? Одчиняйте вже двері. Ну? Старості треба сахар роздавать.—І вже з деякою нетерплячістю лупив кулачком по товстелезних дверях.

Ми мовчки, скидаючись очима, слухали. В кори-

дорі почувся брязкіт ключів і заспаний голос Гаврилюка:

— Ну, чого там? Чого стукаєш? Чого треба?

— «Чого треба». Треба кип'яток. Ну? Одчиняйте двері, мені нада йти.

Гаврилюк чомусь мовчав. Мабуть, сонно й зневажливо одійшов і сів собі на свою табуретку в кутку.

Піня затарабанив дужче.

— Ну, чого б'єш двері, ти! — десь з глибини пробубонів Гаврилюків голос.

Піня розсердився.

— Що значить «чого б'єш»? Када староста каже одчинить, то треба одчинить, а не чуть-лі йти та садитьця собі на табуретку. Одчиняйте вже камуру. Ну?

На нарах, як по команді, вибух дружний регіт.

— Бий, Піню, двері. Пантуфлею їх. В трісочки рознеси!—крикнув Залєтаєв. — Що він позволяє собі з старостою жартувать!

Піня озирнувся й здивовано подивився на нас.

— Я не понімаю, що-ж тут смішного? Як він не буде одчинять старості, то кому вже він буде одчинять, кому?

Регіт з дужчою силою розлігся по камері.

Але тут нахмурено й мовчки підвівся з койки Сердюков, напнув на себе ковдру і рішуче пішов до дверей.

— Гаврилюк!—різко й виразно крикнув він у вовчок.—Одчиніть старості двері.

Зараз-же затупали ноги й брязнули ключі, заклацавши в замку. Двері роззявились і Сердюков, уступаючись з дороги, з повагою повів рукою до Піні:

— Прошу, товаришу-старосто.

Піня взяв кошик з цукром і строго сказав Гаврилюкові:

— Ідіть за мною й одчиняйте камери. Мені треба цукор роздавать. Швидше!

Гаврилюк, певно, забув, що було вчора вибрано старостою Піню. Тепер він згадав і почував, певне, себе ніяково. Коли Піня вийшов, він хутенько зачинив за ним двері й бігцем пішов з ключами вперед.

В камері стояв сміх і гомін.

Але дивна річ: не минуло й тижня, як цей сміх почав зникати. Перші дні кожне слово Піні викликало цілі вихори веселощів і насмішок. За ним ходили немов прислужники його, попередливо розчиняли перед ним двері, подавали йому пальто, калоші.

І, дійсно, трудно було, не звикнувши, байдуже дивитись на Піню. Цей маленький комик рішуче не хотів зрозуміти свого становища і цілком серйозно та поважно поставився до свого старостування. Треба було бачити, як він балакав, наприклад, з начальником тюрми. З самим начальником тюрми. Раніше, коли останній заходив до нас в камеру, Піня тільки одним оком визирав десь позаду із-за спин товаришів і, мабуть, мови не знайшов-би, коли-б до нього звернувся сам начальник. Тепер-же він не давав йому проходу з банею. Коридор по місяцю не буває в бані. Що це таке?! Піня не міг цього так лишити. Раз його вибрано старостою, так він мусить дбати, щоб коридор мав усе, що йому полагається. Баня полагається два рази на місяць. Давайте нам баню і вже.

Піню питали:

— А ви не боїтесь балакать з начальником? («Ти» йому тепер уже мало хто казав).

— Боятись? А чого-би я мав боятись? Коли староста буде боятись, то хто не буде боятись, хто?

І коли сміялись, то він абсолютно не розумів, що тут бачили смішного. Сміялись також, наприклад, з того,

що Піня на рахунок комуни завів собі гребінець і дзеркальце, перед яким що-ранку ретельно зачісував своє іржаве волосся. Або з того, що він вибрав собі найкращі штани, піджак, капелюх, пальто.

— Це—прерогатива[1]) влади!—кричав Залєтаєв.

Піня не знав, що то таке «прерогатива» та, але якже могло бути инакше? Хіба він не перший чоловік у коридорі, не староста, якого вибрали майже одноголосно? Ну? Значить, нехай староста коридору ходить, як якийсь халамидник? Це була-б добра справа.

Нічого не було вже комічного в тім, що Піня з строгим і заклопотаним виглядом замикав у шафку цукор, тютюн і, взагалі, всю маєтність. Навпаки, це було дуже добре, краще ніж за велосипедиста-старости, коли один день було багато, а другий нічого, коли всяк, хто хотів, брав собі сам, скільки знав.

Не сміялись також і з того, що Піня в певні години, коли по «конституції» камери установлена була «тиша», чіплявся до тих, хто порушував цей пункт. Анархістам, звичайно, закона не писано, але після того, як трохи не дійшло до бійки з «конституціоналістами», вони для свого власного спокою перестали учиняти занадто великий гамір.

Навіть те, що Піня казав «када вам говорить староста»—уже не здавалось ультракомічним[2]).

Особливо-ж легко призвичаїлись до старостування Піні «дядюшки-аграрники». Вони трохи не на другий день уклали цей факт в своє світорозуміння, дали йому відповідну оцінку і вже нічому не дивувались.

Правда, треба сказати, що Піня умів таки поводитись з ними, як слід.

---

[1]) Виключне право.
[2]) Надто комічним.

Це просто діти були та й годі, инакше Піня не міг на них дивитись. Наприклад, така історія. Раз до Піні прийшов Корнієнко з 8-ої камери, і з справжніми сльозами почав жалітися, що його обидили. Обидили-ж його тим, що коли прийшов з Червоного Хресту новий транспорт одежі й роздавали її, то не йому дісталась студентська шинеля, а Горбачеві! Це тим паче було обидно й боляче йому, що у Горбача була вже «хуражка» з червоним «околушком», жовті черевики і навіть сорочка з маніжкою. Для одного це було вже занадто та ще в той час, як він, Корнієнко, дістав якесь пальто з жовтими костяними ґудзиками. Горбач міг-би принаймні помінятися «хуражками».

Як тут бути? Що зробив-би велосипедист? Він-би махнув рукою, закричав-би, щоб йому не докучали дурницями, тут-же попрохав-би вибачення за крик і куди-небудь заклопотано побіг-би. Піня-ж так не міг. Староста на те й староста, щоб усі були задоволені.

Він прийшов до Горбача й запропонував йому помінятись «хуражками». Але це був такий ловкий, славний кашкетик, так приваблно червоніло на йому «околушко», так, нарешті, Горбач звик до нього, що міняться на старий з порепаним козирком картуз Корнієнка йому страшно було навіть подумати. Він рішуче одмовився. Тоді Піні, само собою, нічого иншого не лишалось, як гарненько прочистити цього франта.

— Ви стидіця, товаришу! Фе! Який-же з вас соціяліст, коли ви не хочете поділитися з своїм товаришем, не хочете. Ви повинні ще самі сказать: «У Корнієнка єсть студенська шинеля? Нема. А жовті башмаки є? Нема. А хуражка? Нема. Ну, то я дам йому хуражку». Оттак роблять соціялісти. А так, як ви хочете, то це роблять тільки буржуї. Дайте йому хуражку, я вам кажу! Када вам говорить староста, то ви повинні слухатись.

І Горбач мусів віддати свого ловкого, славного картузика з дворянським, червоним околушем. Мусів, бо так хотів староста.

Або, наприклад, так. У старости суть певні точно визначені адміністративні години. Не можна його цілий день шарпати то за тим, то за сим. Що тобі треба, од такої до такої сміливо звертайся до товариша старости і все тобі буде зроблено. Ні, дядюшки не такий народ. Вони серед ночи готові сіпати чоловіка, щоб він дав йому паперу й конверта, бо йому чогось, бачите, не спиться, скучно за ріднею й хочеться листа їй написати.

Піня в таких випадках був непохитний.

«Нема»—і кінець.

Я пам'ятаю таку сцену.

Уже вечір. За вікном галасує й б'ється в шибки вітер. Рами тоскно пориплюють і дме холодом. На нарах подалі від вікна в напівтемному кутку лежать анархісти й «конституціоналісти» в дружньому й тісному безладді. Видно ноги, руки, спини, носи. Одні лежать, підклавши під голову подушки, а другі—живіт або коліно сусіди. Але всім зручно й затишно. Вони всі співають «Ревуть, стогнуть». Це пісня про те, як сиділи колись запорожці в турецькій неволі: третій рік уже минав за ґратами, а їх усе не йшли виручати «брати, орлята Вкраїни». І запорожцям було журно. І, мабуть, була якась рідність в долі запорожців з хористами, бо ця пісня співалася завжди з особливим чуттям. Теперже під холодне й зле виття вітру, вона співається майже з побожністю. Тимошка строгий, блідий і грізно позира на Живчика, який часто фальшивить. Залетаєв хмуро задумливий. Замирайло розм'як і, схиливши голову на меншовика Зубковського, обережно й любовно заливає своєю октавою усі дефекти Живчика. А очі його

мрійно й неодривно кліпають до світла лямпочки на загальнім столі.

За цим столом дядя Дум-Дум і Теоретик грають в шахмати. Дядя Дум-Дум похожий на лисого, кучерявого апостола Петра, яким його малюють малярі. Дядя зробив заповіт: коли його будут вішати, хай перед смертю хто-небудь, хоч крізь стінку, загра з ним в шахмати. Тоді він помре, як слід революціонерові, спокійно і з гідністю. Але тепер він грає, як партач: пісня йому заваджає. Річ у тім, що він пісню також любить і навіть сам співає умильним, здавленим тенорком.

А тут ще «Ревуть, стогнуть». Нічого дивного, що Теоретик цим невеликодушно й жадно користується. Дядя Дум-Дум партію програє.

— Шах королю!—чується весь час упертий, уважний шепіт Теоретика.

— А щоб вас... чорт!—перестає підтягувати дядя Дум і визвіряється на дошку.

Піня до всього цього ставиться безпричасно. Він сидить за столиком заглиблений в господарські рахунки. Ні вітер, ні пісня, ті тиха туга тюремного вечора його не доймають,—сьогодні з города доставили знов цих яєць. Ну, маєте собі: в коридорі є сімдесят душ, а яєць усього п'ятдесят. От і поділи нарівно.

І от під таку хвилину являється який-небудь дядюшка. Йому треба тютюну, в їхній камері весь вийшов. Хто його знає. Якось так трапилось, що викурили до строку.

Дядюшка депутатом від камери. Почуваючи, взагалі, незаконність своєї місії, а крім того, маючи на увазі неположений час, депутат підходить до столика навшпиньках. Зупинившись, він деякий час чекає мовчки, заявивши про свою присутність тільки легким кашлем.

Піня зирка на нього і знов нахиляється до цифр.

Дядюшка озирається до співаків, слухає, дивиться на шахматистів, взагалі дає Піні зрозуміти, що він не який-небудь нахаба і занятому чоловікові не хоче навалитись на голову. Він собі підожде.

Але Піня рахує й рахує, а по шепотінні його зовсім непомітно, що він гадає дати собі якусь павзу. Тоді депутат прокашлюється, щоб дати відповідний тон голосові, й м'яко говорить:

— Товаришу-старосто!

Товариш-староста навіть голови не підводить.

Депутат зідхає.

— Товаришу-старосто!

— Ну?

— В нашій камері, знаєте, тютюнцю...

— Нема!—лаконічно перебиває Піня і з шумом перегортає папір. Потім раптом кида й строго звертається до прохача:

— Вам не стидно, ні? Ви-же собі спите вдень, правда? Ви собі курите папіроски, а староста бігає. Так? Ну? І зато ви приходите морочить йому голову, коли він сидить за ділом, коли? Яка камера?

— Шоста,—винувато говорить депутат.

— Що-о?—обурюється Піня.—Та я-ж у суботу дав вам чотири пачки? У середу получка. Нема!

Дядюшка чує по голосу, що справа безнадійна, нічого не говорить більше і помалу йде із камери.

Сцену чують, але ніхто й не посміхається. Пригорнувшись одне до одного, як викинені на берег після аварії [1]), вони з тихою, тайною журбою співають:

Гей, ви, хлопці-запорожці,
Сини вольної волі,
Чом не йдете визволяти
Нас в тяжкій неволі?

[1]) Ушкодження пароплаву, чи човна.

За вікном казиться вітер. Піня рахує.

Безумовно, в цій історії з Пінею ми мали диво такого самого характеру, як в казках, коли герой її—миршавий, забитий, занехаяний всіма Іванко-дурник раптом дістає звідкись талісман і робиться знаменитим багатирем, царевичем і т. д. В казках процесу перевертання на царевича ніхто не бачить, а у нас це одбувалось на наших власних очах.

З кожним днем колишній безодмовний, з приниженою посмішкою Іванко-дурник одмирав, а на його місці наростав царевич. Дезістався старий Піня, де в ньому заховувався новий, коли саме почалось переродження—все це було тайною. Єдине, що нам ясно було, це те, що старий Піня зник, замість нього у нас був турботливий, вертлявий, досить умілий с т а р о с т а-Піня. У нас тепер завжди був сніданок, обід часто прикрашувався фруктами, газета доставлялась акуратно. А почта ніколи не була так добре поставлена, як тепер. Більше того: почта всеї тюрми ішла вже тепер через Піню. Тут уже треба було мати талант. Варто було тільки бачити, як він уперто й завзято вистоював цілими годинами десь на сходах, піджидаючи дозорця-листоношу. Або вираз його лиця, коли він веде переговори з цим дозорцем: ласкавий, то таємний, раптом байдужий, потім вмить палкий, надхнений.

— Ну, брат Піня! Не ждав!—дружньо обнімаючи його за стан, з захопленням иноді говорив Тимошка. Але Піня з делікатною твердістю визволявся з його обіймів і біг куди-небудь. Фамільярности [1]) він не любив.

Але, звичайно, не всі так увірували в Піню й забули, що він був раніш. І найпершим з таких, само собою, був Залєтаєв.

---

[1]) Перебільшено жваве, легковажне відношення.

Залєтаєв ще міг терпіти, коли з Піні сміялися, коли перебільшено поштиво звали його «товаришем-старостою», він сам підставляв йому стільця з прислужливою міною. Але коли він побачив, що Піня цілком серйозно, безоглядно й щиро увірував у себе, коли ця віра дивним дивом передалася навіть Тимошці, Залєтаєв перестав жартувати. Це було занадто образливо, занадто глумливо; щоб можна було ставитись до цього так легко. Якийсь вишкребок людини, якась недобита нікчемність може панувати над всіма. І то тільки через те, що йому дали в л а д у. О, раби нікчемні, загіпнотизували себе словом і задоволені. Їм постав бездушний пень і скажи: «це влада», і вони будуть падать перед ним. Без цього вони не можуть.

Але запал Залєтаєва вже через щось не мав впливу навіть серед найщиріших його прихильників. А з Тимошкою вийшла навіть сварка з цього приводу. Тимошка не розумів, чого Залєтаєву хочеться від Піні: староста зразковий, чудесний, чого більше.

Залєтаєв-же аж пінився. В тому й річ, що чудесний, на жаль! Ідеальний. Треба тільки подивитись, як цей шморкляк ставиться тепер до селян, робітників. Це йому плебс[1]), нижчі істоти, він тепер тільки з аристократами водиться. А тон який? А їсть він як? Окремо і все найкраще.

Це все була правда. Тимошка признавав це, але що зробиш, як це вже такий порядок: староста, голова ніби.

Залєтаєв люто плювався й одходив, а один раз так вилаяв Тимошку, що той мусів одповісти тим-же і після цього їхня дружба розірвалася.

Але зате Залєтаєв вимещував усе над Пінею.

---

[1]) Так звалася в давньому Римі безправна класа.

— Ну, ти? Чай скоро? Швидше там повертайся!— гукав він на нього, як на слугу.

Піня, звичайно, нічого не одповідав йому, немов не помічав ні тону, ні самого Залєтаєва. Спочатку, правда, він дивувався; не ображався, а дивувався, як дивується чоловік, коли бачить, що хтось сам собі старається плюнути в лице. Піню вибрано було за старосту, Піня був представником усіх. Піня це коридор, це і Залєтаєв, і Сердюков, і дядя Дум-Дум, і аграрники, всі. Плювати на Піню, це, значить, плювати на себе. Хто-ж так робить? Тільки божевільний, «несознательний» чоловік. Ну, що-ж говорить з божевільним? І Піня одмовчувався. Але не так, як раніш, не з покірливо-ласкавою посмішкою, а серйозно, неуважно, удаючи, що занятий чим-небудь.

Залєтаєва-ж це ще більш розпаляло,—щоб принизити Піню, він частіше, ніж вперед, підходив до нього й жартував:

— «Тук, тук, тук!»—«Хто там»?—«Мі».

Але в голосі його вже не було теплого добродушшя, а сухий-злий сміх, чулось чекання зачіпки, щоб дати волю своїм почуванням.

Піня в такі хвилини непомітно й заклопотано вибігав куди-небудь з камери.

Пахло чимсь серйозним і тяжким.

І от раз увечері Залєтаєв несподівано зібрав усіх, хто мав колись тікати й суворо, одривистим і ворожим тоном заявив:

— Я хочу кінчити справу з побігом.

— Як саме?

— Так. Ви перед виборами старости казали, що його найбільше треба для того, щоб дати лад коридорові, щоб упорядкувати зносини з волею. Це все єсть?

— Ну... єсть,—нерішуче й сухо одповів Сердюков. Ми вже догадувались, до чого хилить Залєтаєв.

— Добре. В такому разі ми, значить, можемо приступити до скінчення побігу. Зносини з волею єсть, староста у нас ідеальний, ніщо не стоїть на перепоні. Коли ми почнем копати і як? Треба обміркувати. Инакше я сам робитиму.

Так, ми вже розуміли, що тут було найголовніше.

Дядя Дум-Дум засміявся, видув недокурок з цигарочки й м'яко взяв Залєтаєва за лікоть.

— Ех, братіку, киньте ви бідного Піню, дайте й собі і йому спокій. Як то кажуть: «аби лихо та тихо».

Залєтаєв нетерпляче одштатнув руку.

— Та при чому тут Піня? От маєте собі. Діло йде про серйозну справу, а ви свого Піню тикаєте під ніс. Ну, що-ж?

Ясно, що Залєтаєв рішив неодмінно дискредитувати бідного старосту.

Що Піня в цій справі здрефить[1]), в цьому ніхто з нас не сумнівався. Досить було пригадати, як він трусився що-ночи, коли ми копали. Він ще тоді сам не брав участи. Як-же тепер буде? Доведеться йому, певно, іти з староства. Знов піде в коридорі катавасія, перевибори старости, сварки, дискусії, скандали, безладдя.

Ми спробували похитрити: треба, мовляв, ще трошки почекати, потім обережно змінити старосту, а тоді...

Але Залєтаєв не дав навіть скінчити.

— Якого-ж ви чорта вибирали такого старосту, котрий не годиться на найбільш важну справу ув'язнених? Тимошка? Анархісти? Брехня! Знать не знаю! Або змініяйте його зараз-же, або хай береться. Я ждать більше не можу, я хочу на волю, буде з мене.

---

[1]) Ц. т. злякається (тюремною мовою—здрефить).

— Що робити?

— Що-ж, треба покликать Піню,—сказавь, зідхаючи, дядя Дум-Дум,—запропонуємо йому. Якщо виясниться, що не може, хай одмовляється від старостування. Що-ж порадиш?

Покликали Піню. Маленьке, чепурненьке личко його подивлялось на нас з цікавістю й легкою турботою.

Руде, жорстке, як з іржавого дротику, волосся було старанно зачісане й пушилося над вухами.

— От, товаришу...—почав Сердюков:—ми тут зібрались, щоб розпочать знов справу з побігом.

На слові «побіг» очі Піні здригнулись, трошки поширились, а ніс став блідий. Дядя Дум-Дум одвів од нього погляд і став душити ногою недокурок. Тимошка пощіпував борідку й гостро зиркав на Піню. Залєтаєв посміхнувся.

— Ви, як староста, повинні взяти в цьому участь. Коли хочете, самі можете з нами тікати, не хочете—зоставайтесь. Але без вашої допомоги обійтись неможливо. Треба зноситись з волею, слідкувати вночі за камерою, словом... необхідно. Ми обсудили і думаєм, що необхідно.

— Так, я теж думаю, що без старости вести справу не можна,—з натиском і потайною насмішкою підтвердив Залєтаєв, не зводячи очей з Піні.

Піня раптом здвигнув плечима.

— Ну-да-а!—здивовано протягнув він.—А як-же можна без старости таку серйозну справу робити? Який-же там порядок буде, який? Я таки сам думав про це. Раз ми маємо уже такий підкоп, то нам-же стидно, щоб ним не скористувались. А що-ж! Ми, знаєте, як зробим?

Піня таємно озирнувся, потім гаряче, поспішно зашепотів, усе так-же неспокійно бігаючи очима:

— Ми зробим так. Це дуже добре, що ви захотіли. Я думав, що ви вже не хочете більше... Так ми зробим так...

— Чекай!—грубо перебив його Залєтаєв,—як ми зробим, це ми самі знаєм. Ти згоджуєшся?

— Ну-да, я згоджуюсь! А то як-же!

— Ну, це й все, що тебе питають. А тепер давайте обмірковувать...

Тимошка од задоволення вийняв портабак з буйно стрибаючою тройкою на кришці й, весело підморгуючи, підніс Піні цигарку.

— Отце инше діло!—скрикнув він.—За це на, брат, папіроску! Бери, бери—нічого, я другу зроблю.

Ми теж були й здивовані і зрадувані таким поводженням Піні і обсипали-б його «папіросками», виключаючи, звичайно, Залєтаєва. Не дивляючись на те, що, на його думку, без участи старости ніяк не можна було розпочинати справи, він цілком ігнорував[1]) Піню. Коли той хотів уставити слово, Залєтаєв обривав його, не слухав, повторяв його-ж слова з таким виглядом, немов Піні тут зовсім не було і він не говорив цих слів. Піня потискував плечима, але, натурально, не міг мовчати в такій відповідальній справі. Він не перечив Залєтаєву, не звертався і до нього, але те, що думав, він висловлював. Він-же в думках своїх мав повну рацію: наприклад, його рада була—знестися наперед з волею, дізнатись, чи там готові, як слід, чи будуть гроші, пашпорти, квартирі, а тоді вже приступати до діла тут. Залєтаєв-же зараз став проти цієї, ідіотської пропозиції, як він сказав.

Треба насамперед провірити, чи не завалився підкіп, чи суть інструменти, чи можна далі копати, скільки треба на це часу, а тоді вже зноситись з волею.

---

[1]) Ставився байдуже, не помічав.

Добре. Ми згодились з цим.

— Нехай так!—посміхнувся Піня.—І то таки розумна рада.

— А тебе не питають про це... Я пропоную цеї-ж ночи розібрать стіну й спуститись в яму. Дуже добре було-б, якби староста також спустився. Пропоную себе і старосту.

— А мене третього...—добродушно вставив дядя Дум-Дум. Цим він зразу притишив непокій, що перебіг по нас од пропозиції Залєтаєва.

У Піні знов побілів ніс і очі закруглились, забігали, але він дуже охоче згодився. Залєтаєв хмуро й злісно жмурив очі.

Ніяких завалів у підкопі не виявилось, все було, як слід. Але от з копанням далі могла вийти неприємна історія. Багато було шансів за те, що грунт завалиться над нами.

Залєтаєв-же категорично заявив, що він не береться там копати, риску багато, а потреби ніякої.

— Як так?!

— А так, що ми все одно не можемо далеко від доріжки вартового прокопатись. Вилазячи, ми однаково будемо замічені. Наші колишні плани прокопатись у ярок—дурниця, дірці такої великої довжини не буде повітря. Копати-ж далі на якийсь сажень нема ніякої рації.

У нас витягнулись обличчя.

— Чекайте, ми-ж можемо робити ширшу дірку!—сказав Сердюков.

— Ну, вибачайте, це буде через два роки!—сердито струсюючи землю з піджака, одповів Залєтаєв.—Я більше чекати не можу. Я вношу таку пропозицію: тікать через цей підкіп, що є. Але так, щоб усіх нас не перестріляли, один—передній, мусить кинутись сам

на вартового, повалить його на землю і цим дать всім останнім збігти у ярок, де будуть стоять екіпажі. От мій план. Звичайно один мусить пожертвувать собою для всіх. Кинем жеребок. А коли може вирватись і він, тим краще. Але рискує здорово. Ну, що ви на це?

Ми мовчали. Багато було правди в словах Залєтаєва, але погано те, що один все таки мусів загинути.

Риск, що й казати, річ хвилююча, ваблюча, але як смертний жеребок випаде?

— Ну, це дурниці!—флегматично сказав Голубов, як і звичайно.

Залєтаєв живо покосився на нього.

— Як дурниці?

— Та так. З якої речи рискувать хоч одним життям. Краще спробувать з другого боку, в иншому місці, провірити ще раз тут. І взагалі, я тут бачу щось... непевне. Чого ради раптом тепер виявилось, що наші плани не годились? Чого повітря не стане? Хто то сказав?

Аж дивно було, що цей сонний здоровенний дядя так розпалився й ожив. Дядя Дум-Дум лукаво посміхнувся й, підморгнувши до Сердюкова, сказав:

— А голубчику нашому, видно, не хочеться помирать.

Тоді Голубов повернувся до дяді всім важким тілом, серйозно подивився йому в лице і спокійно, рішуче промовив:

— Добре. Я згоджуюсь.

Дядя Дум-Дум засміявся й почав вибачатись, але Голубов уперто і вже знов флегматично[1]) твердив:

---

[1]) В'яло, байдуже.

— Не хочу. Стою за план Залєтаєва.

— Ну, коли так, то й я!—задиракувато крикнув дядя Дум-Дум.

Виходило якесь чорт-зна-що, якесь змагання в безрозсудності. А втім, дяді Дум-Думові й Залєтаєву добре було змагатись, маючи за спиною довічну каторгу, себто майже смерть. А мені, наприклад, або Тимошці треба було задуматись.

Але Тимошка-ж і покінчив мої вагання. Як-не-як, а в плані Залєтаєва те гарно, що тут чорт забирай, зразу тобі воля. Риск є, але тільки для одного. В старому-ж плані цей самий риск у меншому, правда, розмірі був у всіх. Так нехай-же один пострада за всіх. Він, Тимошка, готов хоч зараз.

— А будемо копатись далі, марудитись, так нас і накриють. Тоді вже годі мештать!

— Згода!—сказав я. Зоставались Сердюков і Піня. Залєтаєв поглядав на останнього смакуючим поглядом. Піня стояв блідий, затихлий і чудно водив по нас широкими очима. Йому, мабуть, не вірилось, що це серйозно.

— Ну, Піня, а ти-ж як, чого замовк, га,—піднято спитав Тимошка.—Рішайся. Ти, брат, староста. Не можна.

— Я слухаю, що ви говорите. Скажіть ви, скажіть, тоді я скажу...—тихо сказав Піня.

Сердюков нахмурив лоба і дивився кудись під ноги, маючи такий вираз, немов вираховував якусь задачу.

— Добре, я згоден,—підняв він голову і подивився на всіх зміненими очима. І при цьому посміхнувся не притаманною йому, якоюсь запобігаюче-винуватою посмішкою.

Зоставався один Піня. Він чогось дуже передихнув і хриплуватим голосом промовив:

— Ну, і я згоден. Нехай буде так.

— Браво, Піня!— сильно ударив його по плечі Тимошка.—Отак справжні революціонери повинні говорить. Ну, браття, так коли-ж ми жеребок кидаєм?

Залєтаєв після одповіди Піні подивився на нього довгим поглядом і хутко повернувся до Тимошки.

— Жеребок в самий останній момент!—сказав він.

— Розуміється,—засміявся дядя Дум-Дум.—Не дуже приємно з смертним присудом в кешені. А то все таки надія: може не я. Правда, Піня?

Тоді Піня прокашлявся і все-ж таки хрипко сказав:

— А я просив-би, щоб тепер, як це можна.

Залєтаєв умить злорадісно й жорстоко витягнув до нього лице.

— Ну, ні, голубе, ми вашого брата розуміємо. А потім одмовитись, заслабнути й тому подібне? Ні, вибачайте! Почекай уже до самого побігу. Побачимо, як ви свою одважність покажете... Я, панове, проти жеребка тепер!

Дійсно, це було незручно, ми мусіли згодитись з ним. Тоді Піня, блідо посміхаючись, сказав Залєтаєву:

— Я тільки для того, що в когось є мама або сестра, чи хось другий, так щоб встигли приїхать побачитися. Може це дуже трудно їм.

— Ну, це ніжності! Можна й без мами обійтись. Мама, тато, бабуся ще.

— Годі про це. Кінець!—понуро перебив його Голубов.

Ми розійшлись по своїх койках.

І от почалось готування до побігу. Підкіп ще протягнули трохи, так що лишилось всього стільки, щоб не провалилось під вартовим, кроки якого иноді ми чули. На це треба було покласти ночей сім, бо копали

майже голими руками, щоб не робити шуму. За час копання вийшла знов сутичка в Піні з Залєтаєвим. Залєтаєву конче хотілось, щоб Піня також копав, а Піня не хотів. Це не його була функція, його обов'язок дивитись, щоб усе йшло, як слід, а не копати. Чи вартовий пильнує біля дверей, чи немає гомону в коридорі, чи не треба кому з копаючих випити подати, це Пінине діло, а копати—ні.

— Ну, чекай-же ти!—один раз пригрозився Залєтаєв. Що він думав, ніхто не знав, а найменше Піня. Але це на нього не зробило ніякого враження. Це-ж Залєтаєв, хіба можна серйозно ставитись до нього. Крім того, Піня був, очевидно, занятий иншими переживаннями. Тепер він зробився далеко поважніший, ніж раніш. Він так само бігав по камерах, ділив передачі, розносив сніданок і вечерю, але в поводженні його стало менше нервової хапливости. Иноді він навіть дещо забував, плутав і не міг пригадати. Часто задумувався і здригував усім тілом, як звертался до нього. Часом уночі, прокинувшись, я дивився на Піню і бачив, що він не спав і лежав лицем догори з застиглими, широко розплющеними очима. Зачісуватись перед дзеркальцем перестав і навіть у другий коридор бігав з розкудовченою головою. Щоки зблідли й схудли.

Правда, всі ми, тікаючі були в особливому настрої, але у нас це так не кидалось в очі, як у Піні. І на Піню почали поглядати з посмішкою. Знов зачувся сміх, жарти з нього. Правда, жартувала тільки наша камера та й то не голосно, бо побіг в жартах грав неодмінну ролю, але для Залєтаєва й цього було досить. Він і сам ще більш зачучверів, але робив усе можливе, щоб якомога довше відтягнути день жеребка. Чого йому хотілось, ми не знали,—все вже було наготовлено на волі і тут, лишилось тільки призначити день. Але ледве

заходила розмова про день, Залєтаєв щось вигадував знов і мусіли одкладати.

Чи не чекав він, що Піня не витримає мук чекання й одмовиться? Ну, то він дуже помилявся. Я балакав якось з Пінею.

— А що, страшно трохи, Піню?

Піня потиснув плечима і сказав:

— А що буде чоловік робить?

— Ну, як дуже страшно, то ніхто не силує, одмовитись можна. Я, принаймні, не знаю...

Мені хотілось подивитись, яке це зробить враження на Піню.

Він зідхнув.

— Ну-да, вам таки можна одмовитись.

— А вам?

Піня вибачливо посміхнувся.

— А ви мені скажіть, коли пароход потопає і всі рятуються, то капитан біжить поперед чи позад усіх? Ну? Чи страшно, чи ні—а стій. А як євреї колись у пустелі блукали, то вожді їхні позаду йшли? Вони тікали? Га?

Якщо Залєтаєв рахував на Пінин страх, то він рахунки міг покинути, бо у Піні було щось іще, крім страху.

Але, нарешті, настав таки той день, як уже ніщо не перешкоджало.

Ввечері тягнули жеребок і він випав Сердюкову.

Ні Сердюков, ні ми з цього приводу нічого особливого не виявили. Сердюкову так Сердюкову, комусь мусіло випасти. Що було у Сердюкова та й у нас всередині—це инша річ, але зверху всі ми були серйозні, діловиті і хіба що занадто хапливі. Та Тимошка ще, як людина безпосередня, не видержував тону: то співав цілий день, то прощався з товаришами по камері, то задумувався так, що не чув, як його шарпали.

Вночі, о першій годині, по знаку Піні ми тихо підвелися й по одному стали залазити під нари, поклавши замість себе зарані наготовлене опудало. Піня заліз останнім.

Між иншим, пам'ятаю, що ще там, під нарами, при невеличкому світлі лампи я звернув увагу на його очі. В них був такий вираз, якого я не бачив і в царевича Піні: напружено-хиже, мало не жорстоке, гостре, все помічаюче й ніби нічого не бачуче. Але приглядатись не було коли.

Наш підкіп виходив з-під фундаменту. Фундамент же був виведений так, що біля його попід всім будинком тюрми ішов досить широкий рівчак, немов іще один коридор. В цьому коридорі перед діркою підкопу ми всі зупинились. У дяді Дум-Дума в руках був електричний ліхтарик, який кидав сліпучий сніп молочного світла на вогкі чорні стіни рівчака. Чи від цього світла, чи чого иншого у всіх обличчя здавались дуже блідими, а очі надзвичайно блискучими.

Балакали пошепки. У Сердюкова в руках був револьвер, один на всіх. Але стріляти з нього Сердюкову можна було тільки тоді, коли він повалить вартового на землю, приставивши револьвер до самого тіла. Тоді і звук буде приглушений і шансів більше за те, що не промахнеться.

— Ідіть!—прошепотів Піня.

Сердюков якось поривчасто й мовчки потиснув нам руки і, ніби впавши додолу, поліз у дірку підкопу. У мене ще довго після того, як зникли в дірі його ноги, стояло перед очима його гарне, розумне лице, скривлене якоюсь непотрібною гримасою посмішки. План був такий: Сердюков прориє вихід на поверхню, вернеться, тоді ми всі полізем за ним. Вистромивши голову з підкопу, він піджидає вартового. Коли той

рівняється з ним, вискакує, кидається на нього, а ми всі біжимо у ярок. Там слухаєм; як не буде вистрілу револьвера, або не прибіжить він сам, тікаємо без нього.

Тихо було, як у домовині, ні одного звуку, ні свисту вартових, ні шороху вітра, нічого, що, звичайно, чути найглухішої ночи в камері. Тільки наше дихання та свист у носі Залєтаєва. (Залєтаєв чисто виголився, підстригся, вимився, зачесався, але все-таки робив враження кошлатого). Дядя Дум-Дум курив цигарку за цигаркою, так що Тимошка мусів йому порадити покинути, бо з дірки підкопу повалить такий дим, як з фабричного димаря. Але дядя підморгнув і закурив нову цигарку об недокурок старої.

Піня стояв коло мене і я бачив, як він напружено витягував шию і сторожко водив нею, немов гадюка, що чує небезпеку. Залєтаєв щось зашепотів Голубову.

— Ша там!—строго крикнув Піня.

Залєтаєв різко повернувся в бік Піні, але Голубов потягнув його за руку і він нічого не сказав.

Піня-ж навіть не помітив руху Залєтаєва і слухав. Потім тихенько поліз нагору, щоб спитати, як в камері.

В цей час якраз виліз з дірки Сердюков. Він мав дикий, трохи не божевільний вигляд. Весь у землі, з розчучвереним волоссям, з бігаючими, напруженими очима, задиханий.

— Що? Що таке?! Що?!

Сердюков сперся об стіну.

— Пропало, товариші!—переривчастим, судорожним шепотом заговорив він.—Не можна. Нас, здається, накрили. Там салдати.

Ми похололи.

— Ви бачили?—спитав дядя Дум, наводячи на Сердюкова лихтар.

Сердюков прижмурився.

— Я не бачив... Так, я бачив. Там рух... Вартовий стоїть біля будки і не рушиться... Я не знаю... По моєму, неможливо... Я бачив три чи чотири фігури, які рухалися біля стіни... Нас видав хто-небудь... Що робить тепер, що робить?

— Та ви бачили салдат?!—раптом люто визвірився Голубов.—Говоріть ви, чорт-би вас узяв!

Сердюков неспокійно закліпав од світла й розсердився:

— Говорю-ж вам, що бачив... Ради бога, одведіть свій лихтар, він мені ріже очі!..

Дядя Дум-Дум напрямив світло на стелю, але воно все-ж таки зачіпало лице Сердюкова з вимазаним у чорне носом і щокою, з чудними, розтеряними, дикими, підозрілими очима.

— Та ви, мабуть, помилились, товаришу,—протиснувся наперед Тимошка.—Підіть ще раз. Та швидше... Що-ж це таке? Дірка там... Вартовий зразу побачить... Ах ти-ж, господи, хіба можна так. Ідіть!

— Та не можна... Я не піду... Я не можу... Ми всі погибнемо... Це абсурд... Я вам кажу, там салдати. Це безумство іти... Нам треба подумать...—гаряче зашепотів Сердюков.

— Та що думать!—зашипів Залєтаєв.—Ви просто злякались, чорт вас забери, от і все! Ви—боягуз паршивий! дрянь! Ідіть, ви витягнули жеребок, ідіть зараз-же!

Сердюков притулився всею спиною до стіни й не рушився. По виразу його лиця було видно, що він ні на крок не відступить з свого місця, хоч-би його різали.

— Я не піду... Це безумство...—бурмотів він і це викликало сліпу, звірячу лють проти нього. Хотілось одідрати його від стіни і втокмачити головою в дірку,—лізь!

— Дайте сюди ваш револьверт... (Стор. 47).

В рівчаку піднявся кошмарний, повний непотрібної ненависти, страху, безпорадности гомін. Один шипів, що треба кидати вдруге жеребок, другий тряс за барки Сердюкова, третій рознімав їх і лякливо озирався. Було таке чуття, ніби нас зараз-же захоплять усіх.

І от в цей мент, пам'ятаю, мене хтось сильно одпихнув до стіни і проліз наперед. Це був Піня.

— Що тут таке? Ша! Ви сказились, чи що!?—голосним шепотом крикнув він.—Залєтаєв, я вам кажу, киньте, ша! Дайте я скажу. Ну?!

В голосі його було щось таке, що примусило всіх мимоволі замовкнути. Чулось, що чоловік з таким голосом має підставу так говорити, має щось сказати і скаже те, що нас вирятує. Навіть Залєтаєв на мент замовк, не то здивований, не то обурений, не то чекаючи.

— Дайте сюди ваш револьверт!—коротко сказав Піня Сердюкову. В цей мент світло лихтаря упало на всю його невеличку постать. Він весь дрібно-дрібно дрижав, як дрижить будинок, під яким скажено проноситься поїзд. Сіренькі очі були поширені і чоловічок у них гостро й чудно чорнів.

Сердюков машинально, покірно подав револьвер.

Піня взяв і повернувся до нас.

— Щоб мені тут було тихо! Я піду замісто товариша Сердюкова. Ша! Я подивлюсь і прийду сказать. Потім полізете вже ви. Але ша, бо нас заберуть. Я вже йду.

І він поліз у дірку. Настало гнітюче мовчання, серед якого було чутп тільки легке шарудіння землі в норі та наше дихання. Сердюков, як прибитий до ганебного стовпа, стояв, зігнувшись, подивляючись розтеряними, напівбожевільними очима. Останні похмуро й непорушно стояли на своїх місцях. Навіть дядя не курив.

Хвилин через три з'явився Піня. Перед тим, як го-

ворити, видихнув кілька раз повітря з грудей, як людина, що задихається від чогось.

— Там ніяких салдатів нема... Там-же тихо... Вартовий ходить... Ми можемо іти...—Залєтаєв вмить ступив до Сердюкова і з грізною рішучістю проговорив:

— Сердюков, ідіть.

Але Сердюков мовчав і так само моторошно дивився на нас.

— Залєтаєв!—мало не крикнув раптом Піня,—хто тут командор, ви чи я? Дайте спокій товаришу Сердюкову. Раз я кажу, що я іду, то я таки іду. Що ви хочете тут, що? Щоб наша справа погибла, так? Ви цього хочете? Раз я вам кажу мовчать, то мовчать мені тут! Хто тут староста?! Ша!.. Ставайте всі в рядки! Залєтаєв на самий зад! Ну?

Залєтаєв скажено шарпнувся і мовчки став на самий перед.

— Залєтаєв, я вам кажу: ідіть назад! Ви самий дужчий, вам нада назад. Ну?..

— Залєтаєв, ідіть, ідіть, ради бога, дайте спокій,— зашепотіли інші.

— Та з якої речи я назад?!—стріпнувся він усім тілом.—Не хочу!

— А я таки хочу, щоб ви назад!—прошипів Піня з дивною, невиданою у нього силою.—І ви мені підете. Коли вам староста говорить, що ви підете, то це таки так і буде. Ну?

І раптом Піня підняв револьвер і націлився в Залєтаєва. Було темно й не видно лиця Піні, але по голосу, по витягненій руці чулося, що це зовсім не жарт, що ще хвилина і він вистрілить.

— Залєтаєв! Ідіть же, чорт вас забери, ідіот подлий!—з одчаєм крикнув Голубов.

І Залєтаєв мовчки, покірно, нахиливши голову, протиснувся і став туди, куди наказав староста.

Хвилин через п'ять, коли я вирвавшись з дірки, вилазив за дядьком Дум-Думом на поверхню землі, в чотирьох кроках від себе я побачив чорно-сіру масу, яка хрипіла, люто качалась по землі, з неї виривався пронизуватий крик.—Сюди-а! А-а! А-а!

І в промежутках скажений крик і гупання по чомусь м'якому.

За стіною в середині тюрми уже тривожно й тяжко нісся свист, чулись вистріли, крики, тупотіння ніг.

Я прожогом злетів у ярок.

Піні нічого було чекати. Навалившись як прийшлося в екіпаж, ми ударили по конях і що-сили погнали по темному полю.

Пізніше нам переказали з тюрми, що староста Піня був убитий в ту ніч прикладами винтовок. Він з такою силою обхопив разом з рушницею ногу вартового, так міцно уп'явся зубами в тіло, що троє дозорців не могли одірвати його. Прийшлось приглушить його, але, приглушуючи прикладами, не розрахували сили ударів і вбили.

МАЛЕНЬКА РИСОЧКА.

Виривок зі споминів.

Так. От тепер уже кінець!

Живжикуватий ротмістр [1]) подув на мій підпис, задоволено потер руки й звернувся до двох жандармів, що стояли біля порогу:

— В камеру для арештованих!

І хитнув на мене головою. А салдатам коротко кинув.

— Ви можете йти.

Салдатики хапливо повернулись наліво кругом і, не глянувши на мене, поспішно вийшли. Яке їм діло до мене? вони своє зробили, у «старшого» є «бумага» за обшлагом рукава, арештант не втік, начальство ще, диви, «благодарность» скаже. Раз-два! Весело затупотіли їхні ноги у сінях. А мене двоє жандармів повели через усю станцію в камеру.

— Не останавлюватьця! Не останавлюватьця!

Жандарм навіть злегка підпихнув мене.

По рельсах ходила чорна курка з обвислим червоним гребінем. Вона собі спокійнісінько, немов на затишному смітнику, ходила між рельсами, щось збирала. Дурна курка.

Смішна, глупа курка, як-би я хотів бути на твоєму місці!

— Не останавлюватьця, вам говоритьця. Що там любопитного такого?

---

[1]) Жандармський старшина.

Справді, що там «любопитного» в тому, як по рельсах вільно, неначе бавлячись, бігає паровоз? Або в тій далекій смужці лісу на обрію? Якась Галичина, країна визиску, насильства і нужди.

Швидше в камеру!

— Направо!—підказав мені ззаду той-же жандарм, а другий швиденько випередив мене і озирнувся.

Але я зупинився ще раз. Мені хотілось подивитись на небо. В йому нічого не могло бути «любопитного», я це знав, але все-таки хотілось глянути, яке то воно синє, та чисте, та глибоке.

І не довелось: озирнувшись, я вступив очима якраз в лице заднього жандарма. Воно дивилось на мене з таким виразом, що я проти волі мусів зупинитися на йому.

Ось давно вже поділила нас слояста стіна часу, багато в мозговій фотографії перебувало всяких облич, а те лице на порозі дверей так і стоїть мені перед очима, немов живе. Виразно бачу трохи підняту верхню губу і рідкі, великі зуби. Борода посмикана, чорна, з сивиною на кінцях. Ніс придавлений, широкий. Але головне—очі. Маленькі, калмицькі, заглиблені, вони на мене дивились з таким чуттям, з яким може дивитись, наприклад, селянин, піймавши злодія в коморі й ведучи його на розправу.

— Просим покорніше!—повів він, пам'ятаю, рукою на сходи, що вели кудись угору.

Іронія не з веселих!

— Степанюк, іди вперед!

Степанюк мовчки хитнув мені білявим, змученим лицем і пішов по сходах.

А за мною важко затупали ноги «калмика». Симпатична фігура!

Та й місце, куди вони мене вели, цілком пасувало до мого начальства. Брудні понурі сходи, сірі казенні

стіни. Що дивного буде, як ми раптом опинимось перед якоюсь ямою, куди вони мене й запросять плигнути вниз головою, або як я собі вже сам схочу.

Та й то ще добре. А як «калмик» почне по шматочку мене туди спроваджувати,—одріже руку й кине; потім другу—й знов кине, так до кінця. А як одрізатиме голову,—з жалю зідхне, що так хутко кінчився я.

У всякому разі, судячи по очах, настрій «калмика» був відповідний до того.

— Ключ єсть? Одмикай.

Яма не яма, а... щось, може, й оригінальніше за яму.

Перш усього на мене війнув дух «параші», цвіли, салдатського хліба; теплий густий дух, як вода в стоячому ставку у спеку.

А коли я, підіпхнутий «калмиком», ввійшов у середину, то аж тоді вже почув, що ось де справжній кінець. Тут уже не могло бути ніякого сумніву!

В цій... ямі не було кутків. Вона була вся кругла, як баня на церкві, як шапка, якою накрили молоденького горобчика. Вікон також не було, тільки внизу під столом була дірка схожа на скибку коло мутного світла. Та дірка виходила—як я потім довідався—на перон і якраз під покрівлю його. Справа ліжко, над діркою—стіл, проти ліжка—канапа, коло дверей—«параша». Усе.

— Так...—сказав я і сів на ліжко.

Що-ж далі?

Жандарми для чогось зазирнули під стіл, канапу, ліжко, пошепотіли між собою і «калмик» вийшов. Степанюк лишився. Позіхнувши він скинув кашкета, обережно поклав його на канапу, а сам сів поруч з ним.

Я сидів і наче ще чогось чекав. Не може-ж бути, щоб оцим усе й скінчилось. Для чогось-же хвилювались вони, дивились на мене очима повними ненависти?

— Мене довго тут держатимуть?—спитав я Степанюка.

— До надлежащого розпораженія,—зідхнув і гикнув Степанюк. (Він усе зідхав, гикав і понуро задумувався).

— А коли-ж то розпоряженіє буде?

— Со временєм...

Арештований, яко галичанин, я повинен був не зрозуміти, що він сказав.

— Що то значить: «со временєм»? Я по-російському не розумію.

— Када нада говорю, тада й розпорадятьця... От то і значить...

— Він знов гикнув.

— Ви, часом не з дохтуров?—спитав він несподівано.

— А що таке?

— Та от страдаю жолудком... Гикавка і зморює так, що просто пропадай... Ссе день і ніч у жолудку...

Ах, бідний хлопе! Мене теж ссало, тільки не в жолудку, а в грудях. І теж, мабуть, буде й день і ніч ссати.

— Ні, я не з дохторів...—сказав я і став. Кругла шапка гнітила мене, мені було тоскно, душно.

— А иншої камери немає тут?

Жандарм мовчки покрутив головою,—він був занятий своїм ссанням в жолудку.

Так. Що-ж робити?

На столі стояла величезна карафка з водою і склянка. Я налив води, випив. А далі?

— Слухайте, може-б ви мені принесли книжок і лямпу?

— Не полагаєтьця книжок...—глухо одповів жандарм.

І знов, яко галичанин, я не зрозумів його.

— Що то єсть «не полагаєтьця».

— Ото, що сядьте та сидіть.

Він змінив позу, витягнув ноги і схилив голову на бік. В ямі була напівтьма, але я бачив все таки, що чоловікові погано.

Я замовк і знову сів на койку. Чути було, як чохкав і клацав колесами паровоз на станції, під вікнами хтось кричав і здалеку йому одповідали. На путі, мабуть, і досі ходить та сама курка, а хазяйка десь шука її. А шукаючи стрілася з сусідкою й заговорилась, мрійно склавши руки під грудьми. На паровозі стоїть замацапурений машиніст й задумливо дивиться на курку.

Ясно, тепло, об вишаровані рельси розбиваєтьця пучками пекуче сліплюче сонце.

І це все поруч, за два кроки від нас, від цеї хмурої півтьми, від цього смороду, мене і гикаючого жандарма!

Я знов устав і почав ходити. Але ходити було ніде: три кроки вперед, три назад. І неодмінно зачепиш за ноги жандарма.

Але я все-таки ходив, уперто і тупо.

— Сядьте, господін...—тихо сказав, нарешті, жандарм.

— Та що буду робити?

— Будете ходить собі, як Мінасов прийде...

— Це цей, що... був з нами?

— Атож. Старший наш. Иого зміна буде... От і будете ходить собі... А мені то в жолудку оддаєтьця... Прошу вас...

Я сів. Так мого «калмика», значить, звуть Мінасовим і він старший.

— А він мене не задушить, цей ваш старший? Щось він дуже сердитий.

Жандарм нічого не одповів, але мені здалося ніби він посміхнувся.

— Га? То у вас як—«полагається» чи ні?

Степанюк гикнув, підтягнув під себе ноги й з усиллям сказав:

— Не любить він вашого брата, то правда... Не симпатичний здорово до вас...

Я в тому не сумнівався.

— Через що-ж то так?

— Сина ви йому спортили... Як саме?... А так... В революцію заманили... Хороший такий був парнюга і спортили. Вдарився в книжки, розговори всякі... Всьо по вашій части, значить. Ну, й за... ох, смокче-ж як, прости господи!... ху!—та й запраторили хлопця у холодні края... Сам батько старався. Служака вєрний, то правда... Ну, з того времені, як попаде кого з вас, уже, звиняйте, мармаладом не вгощає.

Степанюк помалу вийняв з кешені папірчик, розгорнув його, висипав собі в рот якийсь порошок і запив водою.

А я думав про «спорченого» сина і старанного батька. Приємний буде мені компаньйон під цею шапкою!

— А коли черга Мінасова?

— Ввечері, в шесть часов.

Дійсно, о шестій почувся стук у двері. Прийшов Мінасов. У нас уже горіла лямпочка, хоч я ще бачив крізь дірку на рельсах блискучі смуги червоного сонця.

Мінасов, як ввійшов, зараз-же пильно й уважно оглядів мене, немов хотів сказати: «ану, який ти єсть, дай роздивитися». Мабуть, я йому вподобався, бо він задоволено потер руки і повернувся до Степанюка. Щось пошепотівши тому на вухо, він голосно сказав:

— Та не спізняйся... Ну, іди.

Степанюк вийшов. Мінасов знов потер руки, але ще з більшим смаком, повернувся до мене і мовчки, хитро підморгнув. Немов ми лишились самі для якоїсь таємної спільної справи, про яку раніше умовились.

Признаюсь, мені неприємно йокнуло в грудях од цього загадкового вступу.

Але я зробив досить удачну здивовану міну й сказав:

— Що таке? Чого ви моргаєте?

Мінасов задоволено засміявся, як людина, яку не так то легко розгадати.

— Книжочки везли? Га?—з дружелюбним виглядом ступив він до мене...

Я хутко подивився на його руки,—ні ножа, ні револьвера немає. Але я все таки міцніше уперся ногами в землю й задом об стіл і чекав.

— Ви чого так дивитесь на мене?—засміявся Мінасов.—Я чоловік смирний, я люблю революціонерів... Давно уже у нас їх не було, в цій хатинці. А хороша комнатка? Га? Хе-хе-хе!.. Один єврейчик тут сидів, так йому так ловко було тут, що співать почав. Спервоначала трошки сердився... От так, як ви зараз, а потім почав співать. Їй-богу! Веселий такий став. І не довго був – місяць чи півтора. А так спонравив цю комнатку, що й їхать не хотів. Та нада було... Од нас прямо в жовтенький домик поїхав... Хе-хе-хе! Знаєте, що то таке? У вас австріяків теж, мабуть, єсть... Як то по-малоросійськи сказать, щоб ви пойняли... Хата така велика, жовта, а там сидять сумашедші, чи як то по-малоросійськи... От не знаю... Сам я з малоросів, а от цього слова не знаю.

— П'яні, мабуть...—сказав я.

«Калмик» гостро зиркнув на мене, але я дивився на його з таким простодушним інтересом і нерозумінням, що він аж з легкою досадою крутнув головою.

— А, ні! Які там п'яні... Ну, як називаються ті, що з ума, з розуму сходять?.. Скажені. Га? Такі, що верзуть, що попало?

— А-а! Ті, що з розуму сходять! Закохані?

Мінасов знов глянув на мене.

— Ви, паниченьку, чи дуже дурні, чи дуже... розумні? Га?

Я волів бути дурним і здивовано подивився на його.

— Та чому?

«Калмик» не знав, що сказати. Ага, серденько, укусив? Ти, мабуть, ще й не знав, що глупота найкращий панцер. Я непорозуміло дивився на «калмика», а він мовчки шукав чогось на моєму лиці.

— Та так і не розумієте, що я кажу?—раптом спитав він.

— Ні, не розумію.

Він дрібно засміявся й легенько похльоскав мене по плечі.

— Ну, то й не треба... Не треба, кажу... Хе-хе-хе!

І знов подивився на мене своїми маленькими, дуже блискучими очима.

Я програв. Ну, добре-ж! коли так, то ось-же й тобі.

— А і ваш синок у цій хатинці сидів?—теж з приємною посмішкою несподівано спитав я.

Жандармові моментально злетів сміх з лиця. Очі стали страшні—прозорі, гострі, він аж вирівнявсь і зблід. Я почув, що в мені сильно забилось серце і, пам'ятаю, проти волі озирнувся круг себе. Крім карафки на столі, не було нічого підходящого.

— Ага, Степанюк уже сказав,—вмить майже спокійно муркнув жандарм і, знов посміхнувшись, додав: —у цій сидів, у цій самій! І синок мій тут сидів. Кла-

няйтесь, як стрінетесь. Тільки от та біда, що всі з цеї хатинки їдуть чогось у жовтий домик... Не знаю, чи приведе бог зустрітись вам... Не знаю...

Я мовчки посміхнувся. Але цей старий жандарм десь не мало бачив таких посмішок. О, чого він не бачив тут у цій «хатинці!» Чого тут не діялось!

— А у вас і часики є!—раптом сказав Мінасов, хитнувши мені на груди.

Я здивувався.

— А що-ж тут такого? То мій годинник. Ви на годинник показуєте?

— На годинник, на годинник... Не полагаєтьця... Ану покажіть. Загранишний?

Я не розумів, до чого він хилить, але вийняв і показав: це був дарунок одного мого приятеля, чорний, тонкий, як карбованець, годинник.

— Ловкі часики!... Треба в контору забрати... Пожалуйте сюда...

Я поклав годинник у кешеню і спокійно сказав:

— Мені офіцер дозволив мати його при собі. Я ще не такий дурний, щоб таким способом дав себе ограбувати.

Я це сказав навмисне, мені цікаво було подивитись, що він зробить і що може зробити. А коли ударить,—тим краще, я не поїду в «жовтий домик». І навіть скоса зміряв промежуток між моєю рукою й карафкою.

Але Мінасов тільки засміявся.

— Гарячий який!..—навіть задоволено сказав він.— Ну, носіть при собі, носіть... Як будете їхати в «жовтий домик» самі подаруєте... Часики ловкі... У мене єсть синок в сициках, так йому подарочок-би. Он любить такі вещички... Що? Не подаруєте? Хе-хе-хе!.. Подаруєте!..

Я одсунувсь до ліжка і ліг.

— Спатки схотілось? Ну спіть, спіть...—добродушно згодився жандарм.

Я нічого йому не одповів і заплющив очі. До станції підходив поїзд. Койка моя дрібно трусилась підо мною, на пероні чувся гамір, біготня, крики. Можливо, що в цьому поїзді приїхав хто-небудь з *своїх*. Він має вигляд строгого, чепурного німця і солідно йде за носильником, який несе його міцний і дорогий куфер. Він і не знає, що над головою його лежить такий-же «чужоземець». А якби знав, то-що?.. Через годину він летітиме туди, куди мене повезуть. А *коли* вони мене повезуть?

Я розплющив очі й подивився на жандарма. Він сидів проти мене на канапі й мовчки чудним поглядом дивився мені в лице.

Я знов заплющився. Цікаво, чи довго він так дивитиметься? І що він хоче тим дурним своїм поглядом добитись? Прошу, прошу,—дивись хоч всю ніч! Тільки чорта з два ти чогось доб'єшся від мене. Днів через три-чотири мене одвезуть у Київ і твоє старе, чорне од злости серце так і не потішиться.

У Київі, розуміється, зараз в тюрму. «Женский уголовный коридор, мужской корпус», маленькі камери, спів вечірній, тужний, рідний; обличчя в «вовчках»,[1]) дорогі та близькі.

Я знов зирнув на «калмика». Він так само не зводив з мене упертого, чудного погляду.

Що він мене гіпнотизує, чи що старий катюга? Чого він хоче?

А в тім, прошу,—дивись, дивись!

Я посміхнувся. Посміхнувся і жандарм, тягучою, тонкою і хитрою посмішкою.

---

[1]) Віконця в тюремних дверях.

І проти волі, зі злістю я почув, як про мені пройшов несвідомий, тоскно-хвилюючий страх.

Що за легкодухість? Чого? Що він мені може зробити тим наївним поглядом?! Хай собі дивиться. Спати!

Я рішуче повернувся до Мінасова спиною й постановив заснути. Я стомлений, мені треба спочинути і тоді я буду міцнішим, спокійнішим, я сміятимусь з злобного дідка.

Гомін на станції стих. Дзвеніло тільки на телеграфі та десь дуже далеко, наче хтось калошами по паркету, човгав паровоз.

Яка може бути година? Не більше семи-восьми. Тепер саме треба спати, в таку пору «він» не посміє мені нічого зробити.

А як візьме та накриє мене чим-небудь, щоб не чути було мого крику, і почне робити, що хоче? От тої ненависти божевільної, жагучої, що стоїть в його очах, усього можна сподіватись. Раз він рішив не спати всю ніч, сидіти, не рухаючись, і не зводити з мене очей,—сила ненависти його мусить бути велика.

І тут-же я помітив, що страшенно хочу спати. До цього часу не хотілось зовсім, а тепер так і мутило мозок.

Я й не зчувся, як заснув.

Скільки спав—я не знаю. Але, пам'ятаю, прокинувсь не сам собою, а наче мене хтось тривожно і жалібно будив, наче скоїлось щось непоправиме коло мене й хтось ридав над тим.

Я хутко розплющив очі. І зараз-же зачув, як хтось позаду тихо схлипував і щось шепотів. Я, зціпивши зуби й боячись зробити найменший шум, став помалу повертати голову. Серце мені билось з такою силою, що страшно було, чи не чути його стуку.

Ось кругла стеля є жовтим кружалком від лямпи... Шепіт так само переривається старечим схлипуванням і чути:

«По веліцей милості твоєй і по множеству щедрот твоїх... Яко раб... Прости і сохрани його»...

Ліжко моє раптом рипнуло. Я замер в своїй позі з неприродно викрученою назад головою, але ждав, що буде.

Шепотіння на хвилину стихло й потім знову почулось:

«Взбранной воєводє победітельная»... [1])

Я зробив рішучий рух і повернув голову зовсім назад.

— Хе-хе-хе-хе!..—раптом розсипався по хаті насмішкуватий, злорадісний сміх. А прямо перед моїм лицем було лице Мінасова. Він стояв на колінях, спиною до мене, але з поверненою у мій бік головою.

Він сміявся, як чоловік, котрий ловко піддурив і радів з того в лице піддуреному.

— Розбудив я вас? Га? Хе-хе-хе! Молився, знаєте та сокрушався о гріхах. Заплакав трошки. Думав, не почуєте, а ви почули. Дуже вже гірко плакав... За сина молився... хе-хе-хе!.. Звиніть, що побезпокоїв. Не буду більше, не буду... От устану даже, спіть спокійно, спіть...

Він устав і сів на канапу, сміючись та поглядаючи немене. А мені здавалось, що він тим поглядом хоче дізнатись, чи я вірю його сміхові. І чим більше він бачив, що я не вірю, тим злобніші ставали його очі.

Я одвернувся й знову ліг так само. Але заснути я вже більше не міг. Спочатку від того, що мені було чогось сумно. Сумно та й годі. І сум той в'язався з недавнім шепотом і хлипанням. Чого? Що за санти-

[1]) Молитва.

ментальність [1]) ідіотська?! Чи можна сумувати над сльозами крокодила, який жаліє, що втікла йому з паші здобич? Ану, встань бо та ще обніми його та приголуб і пожалій. А він тебе за це постарається швидше до «жовтого домику» довести.

Але сум не відходив він мого ліжка. Навкруги стояла мертва тиша. Мабуть, була друга або третя година ночи, той час, коли навіть телеграфісти сплять, схиливши голови над апаратами.

Жандарм не рушився. Я теж. Десь із тиші ночи долітали рівномірні звуки—то, певно, працював якийсь завод.

Жандарм устав, підійшов до столу і дуже стукнув шклянкою об карафку.

Я швидко повернувся.

— Ах, звиніть, я знов розбудив вас... Нечаяно стукнув... Спіть, спіть...

А очі уперто й важко дивились на мене.

Я зрозумів, що він уже не дасть мені спати.

Дійсно, до самого ранку він то стукав шклянкою, то кашляв, чхав, ходив по хаті.

Спочатку я ворушився, але потім почав хропти. Він стука, а я хроплю.

Але, здається, він не вірив моєму хропінню, бо частенько сміявся й прохав вибачення за шум.

О шестій рано прийшов Степанюк. Не повертаючись, я чув, як Мінасов показував на мене і щось шепотів.

Почався кошмарний, страшний час. Мінасов не давав мені вночі спати стуком. А вдень неодмінно що дві години заходив і теж будив, ніби за якоюсь справою. Голова моя була весь час гаряча і тяжка, тіло боліло, а нерви, здавалось, були не в середині, а поверх мене, так що кожний шорох боляче одбивався

[1]) Уразливість.

на них. Я ні про що не міг ні думати, ні згадувати, —єдине, що рятує ув'язнених. Мозок мій, здавалось мені, ставав усе меншим та меншим і от-от зщулиться до одного страшного пункта. Тоді я пропав. Зщулившись, він склеїться й тоді кінець всьому, все переплутається, змішається, забудеться, знищиться,—я поїду в «жовтий домик».

А Мінасов що-ночи провадив своє діло. Він теж не спав. Бо коли-б же міг те робити? Він був увесь жовтий з зеленявими смугами під незвичайно хоробливо блискучими очима. Лице все обвисло і було вимучене. Але він все з більшим і більшим задоволенням поглядав на мене, все з більшою веселістю запитував, як мені подобається життя у них.

Спочатку я пробував жалітись офіцерові, який допитував мене, але що той міг зробити. Може те все робилось навіть з його згоди? Він-же казав, що ось-ось мене повезуть звідци.

А повезуть! Я знаю, куди вони мене хотять повезти. Але того не буде!

Я зціплював зуби й цілі дні та ночі сидів на ліжку в тяжкому дріманні.

А Мінасов хіхікав і оповідав про тих, які були тут до мене, які так само, як і я, спочатку жалілись, лаялись, потім сиділи також на койці, поклавши голову на коліна. А далі раптом починали бігати по хаті. День-у-день, ніч-у-ніч, усе бігали. І вже зовсім не хотіли спати.

От не хотіли та й годі! Навіть не дрімали ніколи. Усе бігали та щось пильно думали. А там одного дня або одної ночи—як з ким—починали говорити таке, що й мала дитина зрозуміла-б, що то ні до чого. Деякі тихенько при цьому сміялись, а деякі лізли битись, кричали, рвали на собі волосся. А один був,

який неодмінно хотів виколупати собі пальцем око. Звичайно в такому стані їх уже не могли тримати тут, —станція не лікарня:—їх одвозили у «жовтий домик».

Але були моменти, коли і я почував себе дужчим. Це бувало, звичайно, по півночі. Старий організм жандарма не витримував і він мимоволі засинав. А, чортове падло! Ні, ти не спатимеш!

Тоді я вже вставав, стукав ногами, карафкою, ходив по хаті і грюкав чим міг. І тоді в мене раптом прокидалось те, про що говорив мій кат. Я почував, що мені хотілось страшенно кричати. Не кликати на поміч, не жалітись, а просто без цілі дико й люто заревти. Коли я схоплював в собі це бажання, я зараз зі страхом сідав на ліжко й затихав. А Мінасов лукаво посміхавсь до мене спухлим від безсоння, страшним лицем.

І той сміх знов підносив мене.

— Я вам перешкоджаю спати?—голосно питав я, встаючи й ходячи по хаті.—Вибачайте, але я так виспався, що мушу трохи проходитись. На прохід у двір ви мене не пускаєте, одже я хоч по хаті. Чудесна хатинка і оригінальна в ній будова! Правда!

Жандармові злипались старі, змучені очі, але він хитав головою і старався хіхікати.

Хіхікай, хіхікай, побачимо чия візьме! Він мене руйнував, але він-же мені й надавав сил. Ненависть, як і любов, давно вже сказано, рідні сестри і як одна, так і друга можуть щось дати. Я це побачив ясно тільки тоді. Моя ненависть була більша, ніж найжагучіша любов. Я чув кроки «калмика», як він ще важко й по старечому вступав на сходи. Голос його я розпізнавав на пероні, коли він говорив до кого-небудь. На лице його я не міг дивитись без сладострасного болючого пароксизму [1]) злости. Иноді годинами я си-

[1]) Припадок.

дів і чадно марив про те, як я наступаю йому на горло ногою й з гидкого роздутого лиця його помалу видавлюється синій язик.

Я вже почав навіть скучати за ним, як він чогось довго удень не приходив.

І все то робилось мовчки й непомітно для чужого ока. Чи то мені так тільки здавалось? Та й кому-би то було видно? Степанюкові? Він був занятий своїм жолудком та, мабуть, і звик уже до таких історій. Офіцер? З ним ішла у мене комедія допитів, він знав тільки мої «показанія».

А більше я ніяких людей не бачив.

Раз по півночі я ходив по «ямі». Жандарм спав. Як я не стукав, як я не кашляв, він рішуче й безсило спав.

Я взяв шклянку й стукнув нею об карафку. Жандарм тільки зробив невеличкий рух і ще дужче засопів носом. Голова його, як звичайно, лежала на поручні канапи, а руки стомлено звисли вздовж тіла.

А, стара гидота! Ти спиш? Ні, ти не спатимеш. Ми не спатимемо.

— Слухайте, вахмістре!—підійшов я до його й злегка штовхнув рукою в плече. Він повернувся, але прокинутись не міг.

От узяти схопити руками за горло і душити, душити до раювання, до крику щастя! А потім утікти...

І раптом я вес замер: та як я не подумав про це до цього часу! Утікти. Розуміється! Ключі від камери у його в кешені: задушити, витягнути ключі, одімкнути й тихенько вийти на сходи, знов замкнувши двері. А там... Просто йти на пограничну лінію! Хай вбиває гранична сторожа, але ліпше смерть у чистім полі, під любовними зорями, в напруженню і щастю боротьби, ніж у «жовтому домику».

Ні, душити не можна. Я був занадто слабий. Він міг підняти крик і все пропало. Треба обдумати.

Я вже боявся його розбудити. Треба обдумати.

Я обережно ліг на ліжко й став міркувати. Зробити петлю, кинути йому на шию і зразу сильно затягнути. Але як закинути на шию? Голова лежить на поручні й не пустить до шиї. Я шарпну і йому затягне тільки ніс або рота.

— Хе-хе-хе! Не спиться?—раптом зачулось з канапи.

Я аж сів на ліжку. Невже він догадався?

Ні, по виразу лиця нічого непомітно. Але лице вже не таке сонне. Е, це неможливо! Він буде висиплятися і не спатиме тоді, коли потрібно! Треба инакше!

І от почалась гарячкова потайна гра у мене. Я хотів його вимучити так, щоб він спав, як убитий. Я хотів підбадьорити його й для того удавав, що приходить мій кінець. Це, власне, мені не важко було робити, бо не знати, чи то був, дійсно, кінець чи гра. Я, справді, вже не хотів зовсім спати. Цілий день я ходив по ямі, иноді навіть забуваючи, де я і чого ходжу, чого хочу. Голова робилась все легшою, але вже не горіла, а палала. Часом мені здавалось, що у мене на плечах не голова, а великий язичок лампи. І від цього мені було смішно й весело. Я говорив про це Степанюкові, а він пильно дивився на мене й гикав. А иноді зідхав і одвертався.

Мінасов-же, дійсно, підбадьорювався й любовно поглядав на мене,—я давав йому велике задоволення. Він просто любувався мною й хіхікав радісно, щасливо.

А я теж хіхікав про себе.

Я вже винайшов спосіб. Коли він засне, взяти карафку, розмахнутись зо всеї сили і гепнути його про-

сто по виску. Смерть буде моментальна. Приємно було-б розтягнути її, подивитись ще в наповнені передсмертним жахом паскудні очі, але... не можна, не варто рискувати.

Треба тільки не пити в той день води, щоб карафка була повна. Правда, вона солідна, казенна, але всетаки, хто знає, якої міцности жандармська голова.

Я постановив:—цеї ночи. Сил більше немає. Ще кілька днів і мені кінець.

Моя постанова надала моєму вигляду, мабуть, ще більше виразности, бо коли в той вечір прийшов на свою чергу Мінасов, він аж руки потер, дивлячись, як я крутився по хаті.

— Гуляєте? Га?—спитав він хриплим від утоми, але уважним і задоволеним голосом.

— Гуляю!—радісно відказав я, не ховаючи радости, а, навпаки, підкреслюючи.

І його моя радість ще більше потішила.

— Гуляйте, гуляйте. Головка як ваша? горить?

— Горить!—щасливо засміявся я і, раптом зупинившись проти його, таємниче додав:

— А знаєте, я думаю, що мені хтось підмінив голову на казан з киплячою кашею...

Це його страшенно заінтересувало.

— Та невже?—скрикнув він.—Як-же то так сталося?

— А так. Я спав удень, а хтось прийшов і взяв тихенько мою голову, а мені начепив гарячий казан з кашею. І замість мозку, тепер у мене сама гаряча каша... От штука!... Ха-ха-ха!..

— Ха-ха-ха!..

Ми обоє весело реготались і дивились одне на одного гарячими хитрими і пильними очима.

— Так ви собі тепер так і гуляєте з кашею?

— Так і гуляю. Раз-два! Раз-два!

І я почав маршірувати по хаті. А Мінасов дивився за мною й щасливо сміявся.

Потім на мене раптом упала втома. Я сів і сперся головою об стіл.

— А ваша голова часом не спалить столу?—вмить заклопотано спитав жандарм.

Я злякано підвівся й подивився на стіл. Ні, він був цілий.

— Не сідайте більше, ходіть,—порадив мені жандарм.

— Ходити? Добре, я ходитиму.

І я почав ходити. Я ходив, співав, говорив усе, що мені приходило в голову, а Мінасов слухав, підтримував мене і непомітно для себе починав куняти. Голова його якось відразу, як перерізана на горлі, впадала на груди і він на хвилину засинав. Потім, пробуджений моїм стуком або криком, підводив її, слідкував за мною й знову засинав.

Години о другій стало зовсім тихо на станції. Останній поїзд пішов, грюкнули останні двері під низом, замовк дзенькіт телеграфа, тиша ночи залила усі куточки. Тільки я ходив під кам'яною шапкою й з гарячою головою, з нелюдським напруженням вів свою останню справу.

Жандарм уже спав, не чуючи нічого: ні стуку шклянки об карафку, ні топоту ніг, ні мого кликання. Рот йому роззявився і рідкі, злегка почорнілі зуби вишкірялись, як у здохлої собаки.

Я кільки разів зупинявся, брав карафку і робив пробу. Зносив руку високо над головою й прицілявся. Так, помилки не буде: карафка впаде якраз своїм масивним кінцем йому на висок. Тільки хрясне подла голова!..

Я підняв карафку, весь дрижачи, ступив на крок ближче й нахилився до сонного... (Стор. 71).

Жіночий К... у Львові ... Барвінок

Хай ще трохи, хай сон заволодіє цілковито станцією.

Сказати, що я думав в той час про волю, про те, як і куди бігти, про те, що з того вийде,—я не можу. Нічого я не міг думати. Те все вийде само собою, мусить вийти.

Та, власне, і про це я не думав. Я нічого, краще сказати, не думав. Я знав тільки одне: ось я зараз візьму карафку, розмахнусь і станеться щось таке, що мусить статися. Більше нічого. І тоді голова не буде гаряча, не буде страшних пароксизмів у грудях, не буде безсоння, я буду спати, спати, спати. Я покладу голову на руку і спатиму, як в дитинстві, затишно й щасливо.

Жандарм щось зі сна пробурмотів. Я зупинився й похолов: він виспиться і тоді не можна вже буде. Чого-ж я ходжу? Чого чекаю?

Я затих. Рука моя, як самостійна жива істота, незалежно від мене, помалу й бережно простягнулась і взяла,—не як звичайно беруть, щоб налити води, а вивернувшись, ніби наміряючись лити воду з дна. Затичка трималася міцно, але я старався все-таки тримати карафку горизонтально, щоб не було сильного напору води. Бо при одній пробі вода вже випхнула затичку й розлилася по підлозі.

Жандарм знову ворухнувся, солодко почмокав губами й засопів знову. Голову він умостив ще краще для мене, немов спеціяльно для цього й ворушився.

Я підняв карафку, весь дрижачи, ступив на крок ближче й нахилився до сонного. Зблизька лице його було просто страшне,—змучене, блідо-зелене. Але я впився у його й нахилявся все ближче та ближче. Його дихання вже легким теплим духом доходило до мого лиця.

І вмить... щось кинулось мені в очі. Пам'ятаю, зразу чогось в грудях пройшов страх, невідомо чого, сліпий безглуздий страх. І той страх якимсь побитом вискочив на мене з лиця жандарма!.. Я ще ближче нахилився, вдивляючись в його лице. Яка знайома шия, груба, мужицька, прорізана глибокими зморшками! А брова... Ні, не брова, а очі... І не очі, а щось коло очей, якась рисочка, якась маленька рисочка, коло очей, чи коло брови, чи на виску...

Я швидко одхилився: він похожий на батька! У тата так само випинався на брові маленький вихорчик!

Пам'ятаю, я з якимсь незрозумілим таємничим жахом одсунувсь, поставив карафку на стіл і розтеряно зупинився. Потім знов нашпиньках, страшно хвилюючись, підступив до жандарма й нахилився, близько-близько. Вихорчик стирчав, дійсно стирчав! Я малим, сидячи у батька на руках, завжди старався пригладити цей чубчик до всеї брови та він не давався. А тато сміявся й, чогось трошки червоніючи, гаряче цілував мене.

І очі так само заплющені, маленькі та глибокі. І так-же змучені бували, і теж, бувало, кротка, тужна втома лежала на них і жалко було будити тата.

Я нашпиньках, боячись загомоніти, одійшов до свого ліжка і сів. Я чув, що я вже не можу взяти карафку й замахнутись ще раз. Через що—я не знав і не думав. Я не міг думати: на мене раптом найшла надзвичайна, обезсилююча втома. Пам'ятаю, очам стало тепло, руки й ноги обм'якли, голова стала хилитись на бік. Я ліг і перший раз за весь час почув себе зручно й затишно на жорсткій койці. Тепло з очей пройшло в груди, в мозок. Чудний спокій, сумний, миротворчий найшов на мене, неначе я виконав щось дуже трудне і важне.

А через якусь хвилину непомітно прийшов давно забутий сон і я вперше в цій ямі заснув затишним, теплим, дитинячим сном.

Ми проспали до самого ранку. Нас розбудив Степанюк, який прийшов з наказом вести мене на поїзд: прибула телеграма з Києва—везти мене негайно туди.

Мінасов був вражений: і тим, що ми спали, і телеграмою. Але ще більше він вразився, коли я вийняв свого чорного годинника й, подаючи йому, без насмішки сказав:

— Нате для вашого *сина*. Він любить такі вещички... Беріть, беріть!..

Не знаю, чи взяв він, а я годинника поклав на стіл і хутко вийшов з камери.

ТЕМНА СИЛА.

З натури.

За домом неволі, похмурим, двохповерховим будинком з рядами заґратованих вікон, задумливо зупинилось сонце і сумно дивиться в його невеличке подвір'я своїм косим промінням. А він, цей дім неволі, ця двохповерхова домовина, сіра і брудна, байдуже приймає тужливу ласку сонця і мовчить.

Тихо-тихо. На розчинених вікнах обох поверхів, обнявши безсилими руками ґрати, сидять «важниє політіческіє» і мовчки дивляться у синє вечірнє небо. А воно таке велике, широке, таке могуче, як життя! Незмірною ласкавістю і тихою журбою віє від цих вільних кучерявих хмаринок, що пливуть собі кудись поза дім неволі. І дивним здається під цею величезною ласкавістю і миром природи ця величезна жорстокість і злочинство цієї домовини. Дивним здається, що ці бліді, патлаті люди з потомленими лицями сидять так нерухомо й понуро за цими іржавими ґратами і хмуро дивляться на радість життя. Здається неможливим, щоб в цьому подвір'ї, де так затишно і пишно ростуть коханці блідих людей липа й берестки, де мирно стоять собі по кутках дві якісь сірі постаті з чимсь блискучим на плечах; щоб в цьому подвір'ї, так чисто заметеному і гарно покритому довгою тінню стіни, було щось инше, крім любови, крім ласки природи, крім тихих мрій і мрійних бажань.

Тихо. Ось чути глухе тупотіння копит за тюремною стіною, грюкіт екіпажа, і знову стихає. І в унісон цій тиші з якогось вікна ледве чути трохи хриплий спів:

Ах ти, доле, моя доле,
безталанна ти моя,
чи не ти це, моя доле,
до Сибіру довела?

Постаті в вікнах злегка ворушаться, повертають на спів голови і тихо слухають ту знайому, ту сумну і рідну мелодію. А голос тужливо виводить, мов плаче:

ькому наказу
опинився я в тюрмі,
і минають без надії
молодії дні мої...

І, наче придавлений тугою, голос змовкає, а постаті, нерухомі й задумливо-смутні, не міняють поз і мов чекають. І знову голос, злегка хрипкий, ледве чутний сумно жаліється:

Там, за стіною, на волі бажаній,
в полі народньої, лютої брані
будуть брати й вороги помирать,
я-ж, мій вознице, буду лиш ждать.

І здається, що берестоκ і липа дрижать від жалю і, нахиливши одне до одного свої кучеряві голови, журно слухають пісню блідих, закутих людей. І сонце, неначе засоромившись своєї добродушности, все червоне й сумне, сховалось за високу тополю.

Раптом одна з постатів, що стояла біля перістої будки й задумливо погладжувала рукою «щось блискуче», рушає з місця й починає ходити під вікнами, нерішуче поглядаючи на співця. Нарешті, вона зупиняється, підводить догори голову й несміло говорить:

— Земляк!.. Слиш!.. Довольно пєсні іграть...

Але «земляк» не чує. Сині, великі, змучені очі його наче впилися у небо, у вільні хмаринки; а губи

гірко скривлені, ледве ворушаться і мало не шепочуть:

Будуть минать там роки за роками,
буду забутий я навіть братами,
будуть вже инших в тюрму провожать,
я-ж, мій вознице, все буду ждать.

Постать вартового ще трохи стоїть недвижимо, наче сама заслухавшись стогону душі, потім враз задира голову й рішуче говорить:

— Слиш, земляк! Не шуми!

— Та одчепись ти від його ради бога!—вмить роздратовано чується з вікна сусіди співця.—Хай співає!

— Не приказано пєсні іграть...

— Мало чого «не приказано»! «Не приказано» людей убивать, а ти ось стоїш з винтовкою і готовий що-хвилини бить і колоть. Хай поспіває трохи... А ти послухай краще і не надокучай...

Але співець і сам перестає. Він глибоко зідхає, переводить очі вниз і, весело посміхаючись, кричить сусідові:

— Андрію!.. Андрію!..

— Га?

— Сіно [1]) є?

— Кий чорт! Тільки дві грудочки льоду...[2])

— Ну?

— Їй-богу!

— Погано... Страшенно рибки хочеться...[3])

Вартового ця розмова страшенно турбує, турбує тим паче, що в ній чується щось незрозуміле для його, а, значить, «не приказане». Худе, засмажене лице його з випнутими наперед щелепами хутко повертається за кожним словом сусідів і на йому видно напружене бажання зрозуміти.

---

[1]) Сіно—на тюремній мові—тютюн.
[2]) Лід—сірники.
[3]) Хочеться рибки—хочеться курити.

— А у Петі є?

— Не знаю... Спитайте... Петя!

— Що-о?

— Сіно є?

— Що-о?? Не чую!

— Сі-но є?

Вартовий ще стурбованіше дивиться на вікна і, нарешті, злякано кричить:

— Слиш, земляк! Не кричи!

— Я пи-та-ю: є у вас сі-но?

— А, сіно!.. Ні, нема. У мене-ж учора провалилось [1]) усе...

— Земляк! Слиш? довольно разговаривать!

— Та ну?—сміється Петя.—Вже й «довольно»? Ми-ж тільки почали!

— Не полагаєтьця разговаривать...

— То-ж через що?

— Не приказано.

— Хм... Причина важна... Ну, а як ми все таки будемо «разговаривать», тоді що буде?

— Тоді побачиш...—бурмоче вартовий.

— Що-ж я побачу?

— А то, що як доложу караульному начальнику, що не слухаєтесь, то й набавить ще суток сім. От і побачиш!

— Та не може бути?! Ха-ха-ха!.. Андрію, чули?

Але з Андрієвого вікна вже чути веселий сміх. Хутко простацька погроза вартового «по телеграфу» передаєтся у всі вікна і постаті помалу оживають. Чуєтся потроху розмова, сміх, перегукування. Тиша, налякана гомоном, ховаєтся за високу стіну і в маленькому подвір'ї стає шумно. Вартовим тепер клопіт. Вони ходять од вікна до вікна, кричать, погрожують

[1]) Провалилось—забрано при трусі.

«визвать разводящого» [1]) і ввесь час боязко поглядають на вікно нижнього поверху, де часом видніється постать караульного офіцера.

А в верхніх вікнах то там, то там тільки й чути:

— Миколо!

— Га?

— Чом на прохід не йдете?

— Не пускають.

— Бийте в двері.

— Не помагає.

— А табуреткою?

— Стукав... Обіцає в темний карцер заперти.

Або:

— Дя-дя!!

— А-а?

— Пришліть рибки!

— До-обре.

— Право-ліво? так?

— Так!

— Довольно зєвать!.. [2]) Слиш, ти? Земляк!

Але «земляки» мов не чують, тільки Петя добродушно з докором хитає головою й поважно говорить до вартового:

— Ех, землячок, землячок! бога ти забув, їй-богу, брат, бога забув. Ну, як-же не «разговаривать?» Пташка божа і та розговарює, а то-ж люди. Ти, братіку, подумай про це, а тоді кричи. А то: «не розговаривай!» Хіба-ж так можна? Коли-б ми кричали, або ґрати ламали—ну, тоді кричи, а то-ж балакаємо. Балакать можна... Не голосно, потихеньку... Сам колись сидіти будеш, побачиш, як гарно...

— Ні, він не буде сидіти, він бога за бороду піймав!—вставляє Андрій.

---

[1]) Начальника, що розводить салдатів на варту.

[2]) Зєвать—гомоніти.

Вартовому, видно, робиться трохи соромно. Він гладить рукою винтовку й, дивлячись кудись убік, похмуро говорить:

— Чом не буду? це недовго в нас... Тільки, як не приказано...

— Е, земляк! Плюнь, брате, на це!.. Багато є всяких приказаній, та не всіх їх слухаться. Ось, наприклад, ясно, як день, що не можна, «не приказано» одним людям угнітати других, не можна, щоб одні все своє життя кували, будували, шили, варили й голодували, а другі тільки пили, їли, користувались їхньою працею й нічого не робили; «не приказано», щоб у людей одбирали волю й садовили їх на цілі годи за ґрати за те, що вони стоять за правду. Цього всього не можна-б робити, а тимчасом, сам знаєш, це все у нас робиться... От цього-б, землячок, і не «полагалось»-би робити... А те, що ми балакаємо, то—дурниця. Я ось одинадцятий місяць балакаю із-за цієї ґрати, а зла нікому, крім мене, ще не вийшло з того. А от ти й не спитаєш, за що я сидю, а кричиш. Ти спитай, розбери, за що людей мучать та й говори. Знаєш, за що я сидю?

Вартовий каже, що не знає. Петя докладно й поважом починає виясняти йому свою справу. Вартовий уважно слухає. Потім Петя потроху переходить на загальні теми і вже зовсім приваблює до себе вартового. Його сердечний, м'який голос звучить таким щирим сумом, такою вірою, таким запальним гнівом, що «землячок» проти волі поглядає на його пильним поглядом своїх розумних очей і насуплюється. На ґанок, що під самим Андрієвим вікном, виходять декільки конвойних і, задравши голови до вікон, теж пильно слухають «важного политического». До бесіди пристає Андрій, потім Петро і невеличке подвір'я напов-

нюється згуками дужих нечуваних річей. І кожне слово цих блідих, патлатих людей, як блискавка серед ночи, розриває темряву салдатського світогляду, кожна думка їхня, глибока й боляче-правдива щось руйнує у них в серці і творить щось нове, хороше, страшне і хвилююче. Покриків «не разговаривай», «довольно зевать» вже не чути і видно, що це розмовляють вже не арештанти і вартові, а люди, звичайні люди, яких єднає щось таке, чого нема ні в цьому тюремному подвір'ї ні в сірих, похмурих казармах, люди, які, здається, ось-ось розпаляться, накинуться на ці ґрати, рознесуть їх одразу і гордо всі підуть туди, де їх люблять і ждуть.

— Ех! і на таких людей присилюють винтовки піднімать!—з гнівом, стукнувши об землю прикладом, скрикує вартовий і обводить поглядом конвойних. На їхніх лицях, уважних і серйозних, написано співчуття і, задерті догори, ці лиця похожі на лиця благаючих. А слова нові і дужі, як удари молота, гарні і вразливі, як проміння сонця, вилітають із вікон і боляче і солодко б'ють їх по серцю.

— Це правда!—що-хвилини то зідхаючи, то з обуренням промовляють конвойні.

— А коли правда, то треба й робити по правді, по справедливості!—твердо і навіть жорстко говорить Петро, вистромивши один тільки ніс із-за ґрати. Треба вирвати з себе страх, бо це сором. Треба розуміти, що вами заправляють, командують такі-ж люди, як і ви, тільки гірші.

— Дисципліна!—зідхає хтось.

Всі мовчать.

— Дисципліна!—сердито викрикує Петро.—Страх, темнота, свинство! От що!.. Треба людиною бути, а не худобою, яка батога боїться!

— Їй-богу, правда!—якось радісно скрикує молоденький салдатик з чистим, здоровим, як у хлопчика, лицем і задертою дитячою губою і схвильовано озирається на товаришів.

Петро хоче знов щось казати, але конвойні розступаються, і з-поміж них виходить салдат з винтовкою, за ним якийсь чоловік без картуза, у синій сорочці і в «вольних» штанях, а за ними знов конвойний з винтовкою. Вони по одному сходять з ґанку на подвір'я і чоловік у синій сорочці, зробивши декільки ступнів, підніма голову догори, хитає нею й весело кричить:

— Драстуйте, Петро! Андрію, Петя, драстуйте!

— А! Степане!.. Як ся маєте? Зовсім уже?.. Як здоров'я?

— Нічого!.. Що читаєте?.. Дядя, драстуйте!.. Дістали? Ні? Дуже жаль... Що?.. Не чую... Драстуйте, драстуйте!.. Як ваші зуби, Валентине?

Постаті в вікнах ще більш оживлюються. Кожний щось говорить до Степана, кричить, питає, сміється. Степан одривчасто одповідає, не зупиняючись, не піднімаючи більше голови і скоса поглядаючи на вікно офіцера. Він иноді стріпує довгим волоссям, яке лізе йому в очі, і весело поблискує своїми білими зубами. З обох боків ідуть конвойні і, не встигаючи за його прудкою ходою, спотикаються і незґрабно несуть в руках винтовки.

Степан просидів троє суток у «темному» [1]) за нелегальний надпис на стіні і тепер здається всім новим і наче «з волі».

Чуєтся:

— Ну що? Як в темному?

— Нічого!

[1]) Глуха, темна кімнатка, куди за провини садовили арештантів.

— Клопів багато?

— Легіони! Я їх чаєм частував. А у вас що новенького?

— Мечтатель на сім суток у темний пішов.

— Та невже? За віщо?

— Опарив двадцять два [1]), як той підслухував під вікном.

— Та сім суток за це?

— Атож.

— Земляк! Не разговаривай!—зупиняє його конвойний.

Степан обертається до його, пильно дивиться йому в лице і питає:

— А ти з якої губерні?

— Саратовської.

— Ну, от! А я Київської. Які-ж ми земляки?

Конвойний усміхається, йому, очевидячки, подобається цей жвавий «важний».

— Це все одно! Всі—земляки!—говорить він.

— Правда, — весело підхоплює Степан. — А що правда, то не гріх. А коли ми з тобою земляки, то ти й не докучай мені, любий чоловіче, бо я, соколе, в темненькому був, світу божого не бачив, голосу людського не чув. От що, голубе, землячок із Саратовської губернії.

Саратовець усміхається, усміхаються й другі салдатики, при чому конвойний з дитячою губою кожного разу, як Степан проходить коло ґанку, старається сказати йому щось приємне і як-небудь висловити своє співчуття.

А Степан, ходячи, заклада часом руки за шию, підніма голову до неба і, глибоко-глибоко зідхнувши, звертається до вікон і каже:

[1]) Двадцять два—жандарм.

— А все таки гарно жити!

І всі товариші, як публіка в театрі, сидячи в своїх вікнах, наче в ложах, слідкують за ним ласкавими очима й усміхаються тою-ж радісною посмішкою.

Саратовець теж усміхається і, говорячи так, щоб непомітно було з офіцерового вікна, бурмоче:

— Звісно, що рай... як після карцера... гарно... Сонечко... і воздух... Що й казать... Я знаю...

Степан добрими очима дивиться на його і починає розпитувати про Саратовську губерню. «Землячок» розм'якшується ще більше і розмова знов опановує всіма.

І вмить... все враз зчезає. Салдатики, що стояли на ґанку, вмент чогось витягуються, роблять напружені обличчя і всі, як по команді, повертають голови в один бік. Стає тихо. З ґанку, помалу ступаючи, як звірюка, що впевнена в своїй здобичі, сходить «каен»[1]) (караульний офіцер) і, зробивши декільки ступнів, зупиняється. Розмова стихає, але «каен» мовчки дивиться, мов любуючись, в спини Степанові й конвойним, що весело балакають між собою, і важко сопе:

— Кан-н-вей-нниє! — раптом пронизливо вирива̀ється у його з горлянки. Конвойні й Степан хутко озираються і цей бачить, як лице Саратовця враз бліднє, покрива̀ється чимсь напруженим, тупим і гидким.

— Веди його сюди!—робить офіцер рукою знак.

— Ходім!—бурмоче Саратовець і йде вперед.

— Що? Хіба вже кінець прогулці?—звертається Степан до офіцера.

— Кінець!

— Через що?

— Через те, що ти балакаєш!

Степан від «ти» червоніє і, спалахнувши, скрикує:

[1]) К. Н. (караульний начальник).

— Прошу не «тикать!» Я не салдат!

— Наплювать мені! Сказано не балакать, значить —не балакать... А вам я ще покажу, ссукини ссини!— з ненавистю шипить він до конвойних. Конвойні замирають; вартові не ворухнуться; ті, що співчували на ґанку, ні живі, ні мертві. Нема ні гніву, ні суму, ні думки, ні співчуття, нема нічого того, що тільки що світилось в їхніх зляканих тепер очах. Якась сила змела це, як легкий пух.

— Ще рано йти в камеру,—похмуро говорить Степан.—Нам «полагається» по інструкції пів години на прохід, а я й п'яти хвилин не гуляв.

— Бери його!—не одповідаючи Степанові, показує на його офіцер конвойним і важко сопе.

Конвойні хапають Степана під руки і починають тягти за собою.

— Сміліше бери! Чого церемонитесь! — кричить офіцер.

— Геть під три чорти!—вивертається з гнівом Степан.—Я не піду! Нам пів години полагається, і ніхто не має права...

— Я тут право! Чуєш, ти?!—враз скажено перебиває його «каен».—Прикажу і розстріляють тебе, як ссобаку! Чуєш, ти?!

Степан бліднє і ввесь якось перехиляється наперед. На мент все мов замирає в напруженому чеканні. Враз Степан скрикує і кидається вперед на офіцера.

— Хватай!.. Не пускай його!.. Бий його! — одстрибуючи назад, кричить офіцер і Степан чує, як щось хапа його ззаду за плечі і з дикою силою тягне назад.

— Не смій бить! Не смій бити!—раптом вивертається разом з кількох вікон. Степан інстинктивно підніма над головою руку й хутко озирається. Сара-

— Таскай його!..—хрипить офіцер.— Ви чого стоїте?! (Стор. 87).

товець, люто витріщивши очі, з незрозумілою ненавистю стоїть з піднятою винтовкою й важко дихає.

— Не смій бити!..—несеться з вікон.—Пусти винтовку!

— Таскай його!..—хрипить офіцер.—Ви чого стоїте?!—раптом озирається він до конвойних на ґанку. Ті стрепуються і, плигаючи зі східців, біжать до Степана й починають товпитись біля його.

— Хапай за руки, за ноги! Неси христопродавця в темний!

І от вони—ті, що дивились на цього «важного» такими добрими, ласкавими очима, ті, що так зідхали, прислухаючись до його мови, тепер вони дикі, злі, люто хапають його за руки, за ноги, сопуть, шарпають і, покірливо поглядаючи на свого начальника, починають нести до ґанку. Через хвилину під страшенний крик безсилої злости і гніву, що несеться з вікон, всі зникають у дверях, товплячись і незґрабно ступаючи.

Вартовий з випнутими щелепами боязко дивиться в спину офіцерові і з ненавистю погляда на вікна.

Раптом офіцер знову з'являється на ґанку і, звертаючись до вартових, кричить:

— Вартові! Слухать мого наказу: почуєш хоч одне слово з вікон, стріляй. Три рази перестережи і стріляй. Чуєте?

— Так точно, ваше благородіє!—витягуються вартові.

У вікнах тихо. Офіцер зникає. Настає глибока, гнітюча тиша. Вартові ходять рівною, твердою ходою, одноманітно постукуючи підборами і пильно поглядаючи угору, на цих блідих, патлатих людей, які наче прикипіли в німому, повному одчаю безсиллі до ґрат і навіть не ворушаться, ніби вони витратили всі сили на цей одчай.

— Ні! Так неможливо!—враз скрикує Петро.—Так неможливо!.. Я не можу більше так... Я... це... просто... Я пропоную голодовку!

— Довольно разговаривать!—кричить сурово вартовий.

— А що? стрілять будеш?—в'яло питає Андрій.—Стріляй, земляк, слухайся начальства, нам все одно—гірше не буде.

— Не пройде голодовка,—так-же в'яло говорить він до Петра.—Не дадуть голодать; звелять і будуть силою гудувати.

— Не разговаривай—рішуче знімає з плеча винтовку вартовий і націляється.

— Стріляй, земляк, стріляй, не бійсь!— байдуже так само в'яло говорить Петро і, обхопивши руками ґрату безсило притулившись до неї лицем, замирає.

Тихо. Місяць, що перше виднівся на голубому небі, як маленький білий шрам, зробився жовтішим і небо потемнішало. Сонце сховалось і в подвір'ї стає ще затишніше.

— Так що-ж, земляк?—раптом тихо чується з Петіного вікна.—Будеш стрілять?

— А що? пожалію, думаєш?—буркає вартовий.

— За що-ж ти будеш стрілять?

— А що-ж мені за вас під суд іти? Тоже!

— Та хіба-ж ми тобі яке зло зробили?

— Не разговаривай!

— Ех, земляк, земляк!..

— Слиш, ти? Говорят тебє, не зєвай!

— Та плюньте, Петя,—безсило говорить Андрій.—Охота вам...

За стіною тюрми чується ніжний-ніжний згук мандоліни. Хтось, мабуть, іде в поле. А на подвір'ї так хмуро, так гнітюче тихо. Місяця не видно, він наче

засоромився людської мерзоти і прикрився густою хмарою.

Тихо. Липина й бересток, ніби й собі злякавшись страшної темної сили, не шелестять густим листям і, близько притулившись одне до одного, тільки врядигоди щось боязко прошепотять і знову замруть.

ХТО ВОРОГ.

Ранок. Сонце, підкрадаючись, обережно одним оком визирає з-за далекого ліска й мов огляда, чи все на місці.

Але все, як і вчора було. Так само внизу, оперезаний Дніпром, ліниво лежить собі на широкому лузі городок; так само, пригорнувшись до його, сміється своїми дрібними, біленькими хатками село; так само широко, просторо, вільно...

Так само й тут, на вигоні, над городом, де лежать ці сірі, білі, чорні купи робітників. Тільки тепер не чути вчорашніх співів та гомону: вони всі сплять— і полтавці, й київці, і орловці, й могильовці, дівчата, хлопці й старі. І так само, як і вчора, «кацапи» лежать окремо від «хахлів».

Холодно. Трава сива, тіні довгі. Незґрабні купи, розкидані по вигону, прикриті то білими ряднами, то рудими свитками, не ворушаться. З-під ряден визирають тільки ноги, взуті й босі, порепані, червоні, з чорними, як підошви, п'ятами. І, звичайно, хлопчачі ноги поруч з дівчачими. Иноді якісь ноги заворушаться, підведеться якась розкудовчена, сонна голова з облущеним од сонця носом та щоками, почухається і знов пірнає під рядно або свитку, підгорнувши під себе ноги.

Тихо. На Дніпрі десь далеко-далеко гуде пароход. Сонце, упевнившись, що все на місці, поважно й спо-

кійно випливає з-за ліска. Десь хтось голосно позіхає і плюється. В одній купі заворушились і забалакали. Коло бараків лицем до сонця стоїть дядько і, позіхаючи та чухаючи спину, молиться богу. Довга тінь його хитається за ним і нахиляється. Над бараком, де їдять, стелеться дим; двері до пекарні розчинені, а на порозі стоїть обшарпана собака і приязно махає хвостом.

Сонце підбивається все вище. Купи меншають, зате на вигоні стає людніше. Дехто вже снідає, дехто сидить на клунках і чухмариться. Недалечко одної купки полтавців хтось розіклав огонь і коло його сидять поважні дядьки й, гріючи руки, балакають. Це київці, бо одягнені у все чорне та широке й балакають помалу, з павзами, з попльовуванням у вогонь, задумливо й поважно.

— Так кажете, ви Таращанського уїзду?—помовчавши, говорить один, крутячи цигарку.

— Таращанського,—зідхає дядько в солом'яному рудому брилі, сумно дивлячись у вогонь.

— Та-а-к...—лизнувши цигарку, муркає курець. Потім бере заскорублими пальцями жарину, закурює цигарку й, пихнувши нею, каже:

— А ми—Звенигородського...

— А як на врожай?—помалу повертаючи до сумного дядька голову, бовкає курців сусіда, похмурий, чорнявий чолов'яга.

— На врожай? Та врожай нічогенький... Та яке з того утішеніє, коли нема на чому родити... На долоні-ж не вродить!

— А то вже так...

Мовчання. На вигоні стає де далі людніше і шумливіше. Там, посідавши кружка коло якогось клунка, снідають; там умиваються, обхлюпуючи одне одного й

регочучись; там моляться богу, з натиском прикладаючи пучки до лоба й грудей, там бігають, перепли-гуючи через сидячих і лежачих, лаючись та огри-заючись. Вигін живе, а сонце радісно сміється до його.

— Так, так...—спльовуючи у вогонь, зідхає курець...— Утішеніє, коли в кешені є... Чи врожай, чи невро-жай, а як у кешені бряжчить, то й бог на небі добрий... Так, так... А чи й у вас була забастовка?

— Забастовка?.. Та була...

— Ну?..

Сумний дядько мовчить і дивиться в огонь; потім безнадійно посміхається й каже:

— Та що?.. Побили йому яконовію, спалили скирти, а йому те й за вухом не свербить: заштраховано.

Дядьки дивляться на його, потім сумно, безнадійно хитають головами й мовчать.

— Заштраховано?—перепитує курець.—Так, так... Мовляв, чорт вас бери, робіть собі забастовки, скільки хочете, а я собі свої гроші таки візьму. Так, так... Як то кажуть: добре чорту в дудку грати, сидячи в бо-лоті: одну злама, другу виріже... То так і панам... О-хо-хо-о.

Коло жвавих полтавців, як звичайно, крик, регіт, сварка.

— Та дай йому, Мотре, щоб аж за дев'ятими во-рітьми гавкнув. Якого чорта чіпляється?

— Та невже? От немає в жаби хвоста, а то-б усю траву витолочила. Скажіть, яка вона гостра.

— А така, що не тягни свитку, бо як потягну, то аж дідуньо присниться... Рудий шершень... Устав, то й ходи собі з чортом, а до людей не чіпляйся.

— А лови, лови! Перепиняй... Тю!

— Ачхи, білява! По чому зуби?

Коло бараків стоїть юрба і щось чи розглядає, чи слухає когось. Вона все більшає й потроху присовується на цей кінець.

Дядьки задумливо мовчать. Ступнів на шість од їх лежать «кацапи» в білих свитках, у личаках, в кольорових сорочках мало не до колін. Вони добули десь окропу й, посідавши на клунках, п'ють чай з бляшаних кухликів. Руді, веснянкуваті, попечені лиця їх серйозні, спітнілі й мовчазні.

— Так, так...—зідхає курець.—Хазяйствечко якесь маєте?

Сумний дядько зиркає на його й посміхається.

— Та маю... в очкурі...

— Та й усього? Е! Такого хазяйства у всякого є. Бідують, значить, і у вас?

— Бідують не бідують, а мовляв, якби не «ох», то давно-б іздох.

— Так, так...

Юрба все наближається, сміючись і голосно балакаючи. Дехто з «кацапів» устає й без картуза підходить до неї.

Один з дядьків зідхає, підводиться й каже:

— Горе—море: пий його, не вип'єш...

— А не вип'єш,—охоче згожується курець.—Не вип'єш. Багато його, того горя... Бба-гато! А жити треба: хоч потрошку, а треба.

— Нічого!—посміхається сумний дядько.—Аби живі, а голі будемо.

— А будемо...

І всі сумно змовкають, дивлячись у вогонь.

Юрба насовується. Серед неї видно якогось чоловіка в сукняному «кацапському» картузі з цапиною бородкою й жовтим тоненьким носиком. Він, видно, несе щось важке в одній руці, бо схилився на один бік і

посовується дуже помалу, щось викрикуючи й обертаючись до юрби.

В юрбі сміх і палкі балачки. Коло чоловіка в «кацапському» картузі йде молодий парубчак з білявим чубом, підстриженим «по-кацапському», з веселим, круглим, кирпатим лицем. Під пахвою йому три булки, які він обережно що-хвилини оглядає.

Юрба зупиняється коло дядьків. Чоловік ставить додолу велику кошолку з булками, підніма догори якусь засмальцовану торбинку, трусить нею й повертаючи голову на всі боки, кричить:

— Ех! вот ігра, так ігра! За копєйку цєлую булку! Цєлую французскую булку за копєйку! Кто желаєт? Ех, кто желаєт? Ну-ка. Ну-ка! Землячкі. К чайку-то булочкі! А? Подході, подході.

— Серьога!—кричить до «кацапів», підводячись нашпиньки, кирпатий «кацапчук» з булками.—Во! Гляді!

Він підніма догори булки й показує їх Серьозі, гарному, високому парубкові з сірими, твердими очима. Той швидко підводиться й підбіга до юрби.

— Врьо-о? Виграл?—сміється він.

— За копєйку!—хвалиться той, стріпуючи волоссям.—Грай.

— Боюсь...

Їх слухає якийсь дядько в жовтому брилі, в жилеті з салдатськими ґудзиками, з ірончіними, тоненькими губами.

— Не бійсь, грай,—посміхається він до Серьоги одними куточками губів:—дурням щастя.

— Как?—не розуміє Серьога, але дядько вже не дивиться на його.

— Ех, поскорєй, поскорєй! Єсть одін, єщо два! Кто желаєт? Єсть одін, єщо два! Ну-ка, зельоний картуз, подмазивайсь. За копєйку цєлую булку.

«Зелений картуз» спершу соромиться, потім нерішуче озирається до товариша в рудій чумарці й хита на торбу.

— Спробувать?

Руда чумарка серйозно дивиться пукатими, блискучими очима на булочника й нічого не відповідає.

— Нате!.. Я буду грать!—простягаючи копійку, раптом висовується з юрби дівчина в білій хустці з карими, чистими очима. Вона трохи засоромлена й схвильована.

— Маладєц дєвка! Єсть два! Давай третьєго! Ех, давай третьєго!.. Ну-ка, земляк! Виграл трі, виграй єщо!.. Вимай копєйку!

— Нє-є... довольно...—крутить головою кирпатий «кацапчук».

— Е, кацап не дурак,—басом протягує мордатий, вугрюватий парубок в широкому, новому брилі.—Він тільки вигравать любить.

— А что-ж?—сміється кирпатий.—А дуракі пущай програют!

— «Дурра-кі-і»,—озирачи його з ніг до голови, зневажливо протягує мордатий.—Ще базіка, лапаця нещасна...

Серьога твердо дивиться на його, стискує губи.

— А тєбє досадно, что ти проіграл?..—сміється знов «кацапчук».

— «Доса-а-дно»... Якби я виграв, то не трусився-б так, як ти, за копійкою... Зраділо, що булку побачило.

— Ей, дяденька!—вмить звертається «кацапчук» до булочника.—Я граю!.. На копєйку.

Він підбира вище під пахву булки, рішуче витяга гаманець і обережно вийма копійку.

Комплект склався і в юрбі стає тихіше. Всі цікаво стежать через плече одно одному, як булочник ве-

село трусить торбу, щось приговорює й підносить її дівчині. Дівчина з серйозним схвильованим лицем засовує в торбу руку і довго копирсає там.

— Тягни вже,—обзивається хтось із юрби.—А то все щастя забереш.

— Е! щастя,—як трасця: кого схоче, того й нападе. Його не потягнеш... Хай вибира.

Дівчина криво посміхається й помалу витяга руку. Булочник, приговорюючи, простяга торбу другому, а всі цікаво зазирають до рук дівчині, де лежить маленька виточена діжечка з цифрою 21.

— Ну, пропала копійка! — рішуче постановляє хтось.—Малий нумер.

Дівчина з ніяковою посмішкою дивиться на всіх і зазира до рук другому. У того 8.

— Ну, значить, лапаюн бере булку,—басить мордатий парубок.

«Лапаюн», хвилюючись, засува руку в торбу й виймає.

— 59!—радісно скрикує він.—Давай булку! В юрбі сміх.

— Я-ж казав!—злісно звертається до всіх мордатий.—Де кацап влізе, там вже чорта пухлого наш брат виграє.

— А тебе завідно?—серйозно дивиться на його Серьога.

Мордатий парубок зирка на його, мовчки оглядає з ніг до голови й холодно кидає:

— Заступник знайшовся?

— Чево-ж ти вязнеш к парню?

— А тобі яке діло?

— А вот не вязні, да і всьо.

— О?

— Вот тебе і «о».

— Та чуєш, Мартине!—раптом голосно кричить хтось із юрби.—Вони понесуть після жнив додому та на Паску з квасом будуть їсти. А ти чіпляєшся!

— Та хай вони хоч подавляться ними!— згоджується Мартин.—Тільки-ж досадно, що паршива лапаця, де не забереться,—скрізь тобі у кашу наплює. Просто не потовпившся за ними!... Ач, яке раде, що виграло!

Кацапчук, справді, з радим лицем вибирається з юрби і щось кричить до своїх товаришів «кацапів». За ним рушає серйозний Серьога.

— Ну-ка, землячкі! Подході, подході! За копєйку булка! Цєлая булка, харошая, французская булка за одну копєйку! Вот ігра, так ігра! Ех, американская ігра! Ну-ка, красавіца, єщо копєєчку!

— Ей, лапаця!—кричить Мартин.—Вертайсь, ось ще будуть грать... Може, всю торбу виграєш?

— Молчі, хахлацкая морда!—злісно озирається Серьога.—Лучше молчі!

— Та нявжо? Ой злякався!.. Рятуйте, люди добрі, кацап лаптем хоче вбити!

В юрбі сміх. Чуються іронічні, насмішкуваті викрики до «кацапів», тюкання й регіт. Кацапи озираються й собі глузують з «хохлів», їхні товариші заступаються за своїх, і починається звичайна баталія.

Булочника вже не слухають, і він пробирається кудись далі з своїми булками і торбою. Серьога ляга спиною на якийсь клунок лицем до «хохлів» і злісно дивиться на їх, простягнувши ноги. Поруч його, спершись на лікті, лежить рудий кучерявий «кацап» з широкою жовтою бородою й розстібнутим коміром сорочки. Решта «кацапів», сидячи кружка коло чайника, иноді повертають од кухликів голови й сміються з «хохлів» снітнілими червоними обличчями.

Київці й полтавці змішались докупи й розташувались коло вогню. Мартин, одсунувши бриля на потилицю, стоїть і дивиться то на «кацапів», то на дядьків, які, посміхаючись у вуса, иноді й собі щось вставляють до сварки. Дівчата піддержують своїх криками й сміхом. Баталія все зростає.

— Заткні рот,—кричить Серьога.—Всьо поле завонял. І нанімать не прієдут через тебя!

— Ай-я-яй! От розумно!—хита головою Мартин.—Навіть наш рябко такого-б не придумав.

— А вот у нас, в Рассєє, так пси так точно брєшут, как ти...

— «В Рассєє»,—передражнює його Мартин, потім хитає з жалем головою й каже:

— Ех, дурне-е, дурне... Аж серце болить дивитись, що тратять глину на таке чорзнащо...

— Нічого, Серьога! — підводячи голову, потішає дядько курець. — Кажи так: хоч дурний, та здоровий!

— А ти і старий, а дурак,—сміється руда борода.

— Ого!—сміються коло вогню. —Борода обізвалась!

— От-там то, братці, розуму!

— Затуляй тепер носа!

— Ша, ша!.. Борода щось говорить.

Але «борода», гидко вилаявшись, змовкає; «кацапи» сміються. Таку-ж саму лайку кричить Мартинів сусіда, молодий, білявий парубчак.

— А ти сначала молоко оботрі на губах. Не висохло! —пацаючи ногою в лапті, говорить Серьога.

— «Ма-ла-ко»...—передражнює парубчак. —А в тебе давно засохло?

— Він молока не ссав,—вставляє хтось,—його мати з цицьки квасом годувала.

Серед «хохлів» сміх.

— Ще лається!—кричить Мартин.—Це з тих, що ціну тільки збивають. Он на Синельниковій на тому тижні ставали робочі по 70 рублів до Семена, а прийшла кацапня й поставала по 55! Йому що? Аби нажерлось. Ач, смокче як! ішло-б собі в свою «Рассєю» та й ставало-б там хоч і за спасибі. Сюди преться! Повиганять к чортовій матері, щоб не смерділи тут...

— Гляді, брат, чтоб тебя не погналі,—посміхається борода.

До таборів наближається дядько Корній. Чорний з гострим верхом і з спущеними донизу крисами бриль, чорні тонкі вуса, теж спущені вниз, і смугляве лице роблять його схожим на японця. Він ступає ліниво, накинувши наопашки чумарку і впевнено позирає на табори гострими, розумними очима. Дядька Корнія всі поважають і трохи навіть бояться, надто молодші.

— Що, танцювать зібрались, чи битись?—кидає він, ніби одриваючи слова, пихкає цигаркою й поглядає на ворожі табори.—Драстуйте!

— Драстуйте! Танцювать не танцювать, а тропарів прочитать кацапні треба було-б...—відповідає Мартин.

— А чого так?

— Та матюками тут усіх наділяють.

— А... вони на це багаті... Так ти-ж чого сердишся? Хіба тебе обділили?

Всі сміються. Не встигла сварка знову початись, як із-за бараку виїжджає зелений хургон, запряжений парою коней, і, дзвінко постукуючи колесами, м'яко підкочує до робітників.

— Наймать їдуть!—голосно кричить хтось. І про сварку враз забуто.

Всі з серйозними, цікавими лицями озираються і стежать за хургоном, на якому сидять двоє: один, видно, робітник, з віжками в руках, а другий—хазяїн,

з батогом. Дехто вже схоплюється й хоче бігти назустріч, але дядько Корній робить рукою знак, озирає всіх гострим поглядом і, одриваючи, говорить:

— Стій на місці! Чого бігти? Сам під'їде, як треба. Набиваться ще...

— Атож! Стій на місці!—зараз-же підхоплюють навіть ті, що збирались було бігти, й одходять назад.

«Кацапи» теж пильнують хургона, який, нарешті, підкочує зовсім близько й зупиняється. Чоловік з батогом у руках підносить руку до козирка й, озираючи всіх, говорить:

— Драстуйте!

Дехто теж тягне рукою козирка, дехто обзивається настороженим, чекаючим голосом.

— Драстуйте й вам...

Чоловік помалу злізає з хургона й підходить до робітників, похльоскуючи батогом і бігаючи карими, хитрими очима по юрбі. Повна, дебела постать його в піджаці і штанях у чоботи ступає поважно й твердо. Запалене й заросле чорною бородою лице здається байдужим і тупим.

— Драстуйте,—знов тягне він козирка, підступивши зовсім близько.

— Драстуйте...—спокійно й поважно відповідає Корній, пронизуючи його своїми маленькими очима.

Чоловік якийсь час мовчки обдивляється, потім, ні до кого не звертаючись, ніби про себе бубонить:

— Робочих-би мені...

— А ми що: пани, чи як?—посміхається Корній.

— Наймаєтесь?

— Та вже не танцювать сюди посходились. Вам багато?

— Та так... чоловік з п'ятнадцять.

— Повноробочих чи третяків?

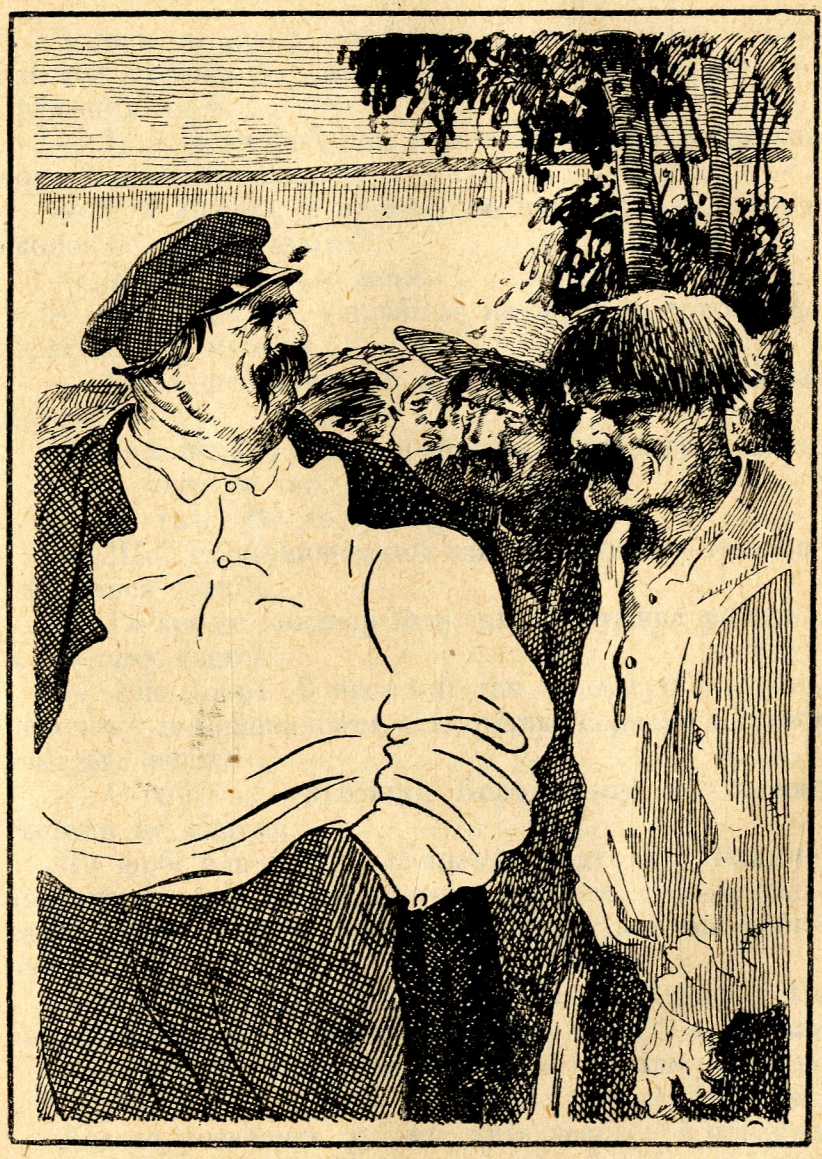

— Рабочих-би мені...
— А ми що: пани, чи як? (Стор. 100).

Чоловік не зразу відповідає і все оглядає юрбу, яка теж стежить за ним десятками пар цікавих, напружених очей.

— Та й повноробочих і третяків,—повагом муркає він.—І дівчат трохи...

— Є й дівчата, й третяки, й повноробочі... Це в яконовію чи до хазяїна?

— До хазяїна... до мене.

— Куди? Куди?..—пробігає по юрбі, а потім:—До хазяїна!.. До мужика...

— Хм...—незадоволено стискує губи Корній і замовкає.

Чоловік пильно зиркає на його й ніби байдуже питає:

— А чого ти так, дядьку, хмикаєш?

— Та так... Не до талії робота!

— Що? Економическький кандьор лучче?—тупо посміхається хазяїн.

— Та краще кандьор їсти, ніж у мужика робить... А по чому даєте?

— Даю добре. В якономії так не дадуть. Повноробочому до Семена п'ятдесят, третяку сорок, а дівчатам двадцять вісім.

— О-го-го-о...—протягує Корній,—ну, ми з вами сватами не будемо...

По юрбі йде гомін. «Кацапи» підходять ближче, допитуються ціни й теж починають між собою балакати. Хазяїн мовчки стоїть і подивляється на робітників.

— Ні, ні...—підступає ближче дядько-курець.—Це ви, хазяїне, скупенько даєте... Так так... Скупенько. За таку ціну й танцювать не наймете. Нам вже по шісдесят давали, та й то не йдемо... Як-же його йти?

Дядько розводить руками, хита головою й чекаючи погляда на хазяїна. Той задумливо і ніби байдуже

колупає пужалном землю. Потім, не підводячи голови, тупо й спокійно починає:

— Харч буде добрий: на сніданок риба або молоко. На обід борщ, каша з салом... На полудень чи риба, чи сало, чи молоко... На вечерю галушки чи затірка. Харч добрий... Їж скільки хочеш, за тим не ганяємося...

— А робота яка?—несміло питає хтось з юрби.

— Робота?—зирка туди хазяїн.—Робота—як скрізь робота. Орать, косить, в'язать, за жаткою, коло машини... Яка-ж робота?

— Так, так!—іронічно обзивається збоку Корній.—Зранку у полі, ввечері в полі, уночі в полі, в празник у полі, та все в полі. Ні спочинку, ні сну... знаємо...

— Чого ні спочинку, ні сну? Є й спочинок і сон.

— Та ви тут стелете м'яко, та як спатиметься там? І борщ, і сало, й молоко... Просто харчевня та й годі... Та воно так тільки тут, а там, як загатять тобі черево гливтяком та цибулею, так хоч через тиждень сповідайся... Знаю добре, пробував у мужиків ставать. Та й день той закляв. Воно, думаєш, свій чоловік, а він тебе так висмокче, що й ніг не поволочеш, як строку того добудеш.

— По-свойськи, значить?—посміхається дядько-курець.

— Атож!

Хазяїн мовчки погляда на Корнія.

— А в якономії краще?—в'яло посміхається він.

— В якономії усе рощитано: коли їсти, коли спати, коли робити...

Починається суперечка. Балакають де далі спокійніше, млявіше; хазяїн усе частіше задумується й

хльоскає батогом по траві. Корній одходить на бік і робить цигарку.

«Кацапи» про вищось радяться чи сваряться й подивляються на «хохлів», які теж купками балакають. Мартин розмовляє з хазяїном і скоса поглядає на «кацапів».

Нарешті хазяїн стискує плечима й одходить, не зійшовшись. Похльоскуючи батогом, він задумливо йде на другий кінець вигону, де робітників рідше. Тоді в юрбі піднімаються палкі балачки. Дехто згоджується наймати, дехто не хоче, дехто хоче прибавки. Зачинається навіть сварка.

— Наймаюсь! Чорт його бери!—кричить сердито Мартин.—Доки лежатиму отут? Вже й так третю неділю валяюсь, послідню сорочку проїдаю. Ставаймо, Сидоре, бо все одно кацапня стане. Диви, он вони вже щось міркують. Ось побачиш, переб'ють. Я вже знаю їх.

— Не мели, хлопче, чорзначого,—сердито перебива його дядько Корній.—Кацапи теж не дурні, на дурничку спини гнути не схотять. А коли хочеш ставать,—ставай, а других не підбивай. На кацапню кажеш, а сам ціну збиваєш...

— Хто збиває?—визвіряється Мартин.

— Та ти!

— Я?

— А то-ж який чорт!

— Ну, побачимо!.. О! О!.. Дивіться—один кацап уже йде кудись. Договорюваться йде.

Але «кацап» не договорюваться йде. Він прямує просто до них, нахиливши трохи голову і щось думаючи. Підійшовши, він підніма над головою картуза і, трохи запинаючись, говорить:

— Вот что, братци... Ето самоє, значіт, что ругалісь там ми промежду себя, ето, братци, забудєм...

Главное нам столковаться надоть, как на счот наймато?.. А? Ми так полагаєм, что єжелі надбавка будет, дак надо ставать. Что-ж лежать-то здєсь? І бокам тьорпко, і єсть нєчего... Всє сухарікі погризлі... Как ви у себя раздумалі?

Корній задумливо шкрябає носа.

— Хм...—муркає він,—«надбавка»... А яка надбавка?

— Да так, єжелі по пять цалкових полнорабочім, да по троячкє неполнорабочім, дак і можно-би... А? Ми самі, то-ісь, цєни сбівать не желаєм. Как ви, так і ми... Протів хозяіна надоть дружно держаться... А что там ето немножко промежду себя...

— Та то вже що там...—бурмоче Корній таким тоном, що, мовляв, нема чого там і згадувати.—Тільки надбавка мала...

Решта «кацапів» потрохи підходить ближче, тільки Серьога стоїть на місці й хмуро дивиться кудись у бік. Мартин щось тихо з натиском говорить до купки парубків та дівчат, вороже поглядаючи на «кацапів», Корнія та инших робітників.

Хазяїн вертається, так само поволі ступаючи й похльоскуючи батогом. Він підходить до хургона й заносить ногу на підніжку. Потім озирається до робітників і питає:

— Ну, що? Будемо могорич пити?

Серед робітників робиться тихо.

— Ні, не будемо,—рішуче відповідає Корній.

— Надбавочку-би маленькую,—здіймаючи картуза, говорить сивенький, маленький «кацап» у бурякового кольору сорочці.—Уж очень обідно так... Вєдь, ето нє в яконовію...

Хазяїн стискує плечима.

— Чудаки ви, браття,—знімаючи ногу з підніжки і підходячи до їх, усміхається він.—Що вам так та якономія? Хіба-ж лучче у якогось німця служити?

— Та один чорт, що німець, що наш брат хахол...—спокійно спльовує Корній...—і то хазяїн, і то хазяїн. А ви самі здалека?

— З Ломаної Підкови.

— З Ломаної Підкови?—здивовано підніма брови Корній.—Та чого-ж ви аж сюди приїхали наймати? А в Крутенькому? Воно-ж у вас під боком?

Хазяїн маха рукою.

— Кацапня там одна... А я вже їх знаю... З руським важко робити... Краще свому переплатити, ніж з ними мати діло... Ні воно тебе, ні ти його не поймеш. Ти йому: «подай леміш», а він тобі вила несе... За волами воно не звикло, коло плуга воно не вміє, того не понімає... Е! краще з своїм братом, малоросіянином. Свій свого все таки хоч пойме...

— Оце правда!—голосно підтакує Мартин.

— Ехе-хе-е,—зідхає Корній.—Співаєте ви добре, та, вибачайте, чимсь иншим ваша пісня дхне... Ось двадцять літ я заробляю оцими руками,—він з силою б'є себе рукою по руці,—а нігде ще не бачив, щоб хазяїн нашому братові за свого був: чи хахол, чи кацап він.

— Чудак ти, дядьку!—стискує плечима хазяїн.—Брехать мені нема чого... Ну, так як, браття? Стаєте? Ну, даю прибавку: три рублі повноробочому, два третякам, і карбованець дівчатам... Ну?

Серед робітників піднімається шепотіння. Корній стоїть поважно й спокійно. Серьога підходить ближче й починає сердито щось говорити, хитаючи головою до Мартина, який з свого боку теж щось доказує товаришам. Хазяїн пильно слідкує за всіма.

Потрохи наперед починають просовуватись прихильники Мартина й Серьоги. Вони уперто й злісно поглядають одні на одних і про себе посміхаються.

— А вам много нада полнорабочіх?—серйозно питає Серьога у хазяїна, поглядаючи на Мартина, що стоїть з другого боку.

Хазяїн скоса дивиться на його і собі питає:

— А ти-ж косить умієш?

Серьога ображено й гордо хита головою й посміхається.

— Ого!—сміється Мартин.—Посадіть коло миски, то й не потрапите за ним!..

— Смотрі, мурло, чтоб ти умєл!—злісно кидає Серьога.—А за другіх не договарівайсь!

— Мовчи, кацапня! Хазяїне, ми стаємо. Ось наша вся кумпанія...

І Мартин рішуче озирається на своїх прихильників.

— І ми стайом!—уперто говорить Серьога.

Хазяїн пильно дивиться на обидві партії, нахиляє голову й щось думає. Всі чекають.

— Хм...—нарешті мурмоче він, підводячи голову. —Бачите хлопці... Молоді ви всі... Вам надбавку ніззя дать... От якби старі стали... Молоді ви... Так, по старій ціні хіба?..

— Ха-ха-ха!—регоче разом з другими Корній.— А що? Зділи? Він вам ще не такої заспіває... Підождіть!..

Мартинова партія починає сердито, з запалом сперечатись з хазяїном, але він, ніби не помічаючи їхнього обурення, повертається до Серьогової партії, яка махнула на все рукою і згоджується навіть на стару ціну. Але йому, видно, хочеться найняти більше звиклих до тутешньої роботи людей, здоровших. Він знов повертається до Мартинівців і каже:

— Слухайте, брацця. От руські стають за стару ціну. По совісті кажу: не хочеться мені з чужими

людьми робити. Люблю своїх... Так уже серце в чоловіка встроєно, що до свого тягне.

— Ач, як співає!—голосно вставляє Корній.—Як по нотах!

— Голос як сурмонька, та чортова думонька,—зідхає дядько-курець.

Хазяїн не чує.

— Так от, браття, ставайте та й могорич будемо пити. І мені лучче, й вам лучче... А руські стануть до руського, то й їм лучче буде.

— От добра людина!—зідха Корній.—Жаль тільки, що трохи лисицею підбитий.

Старші робітникі сміються. Дехто з Мартинової партії переходить до їх і голосно починають лаятись. Хазяїн ніби не помічає того.

Серьогова партія мовчки злісно-понуро стоїть і чекає, не дивлячись навіть на своїх товаришів руських, які стоять уже коло українців. Мартинівці пошепки заклопотано радяться.

— Ну, так як-же, хлопці?—ласкаво починає знов хазяїн, бігаючи очима по робітниках.—Рішайтесь... Чого лежать оттут? І врем'я пропада і гроші. А так, зараз до станції, вип'ємо могорич, на поїзд і гайда... Обіжать я не буду...

— Авжеж!—сміється хтось з юрби.—А хто зараз одняв назад по три рублі?

Хазяїн все таки не чує. «Хлопці» вагаються.

— Ех! Чорт його бери!—з одчаєм маха рукою Мартин.—Ставаймо, хлопці. На злість усім, а то капання все одно стане. Чого валяться тут? Де наше не пропадало...

— Авжеж,—насмішкувато підхоплюють з Корнієвої партії.—Валяй, хлопці, аби гроші!

— Ні се, ні те—святи, попе, яйця!

Насмішки дратують Мартинівців, і вони на злість усім стають на роботу. Хазяїн починає жартувати, посміхатися й одбирати пашпорти. Навкруги—сміх, крик, балачки. Серьогова партія змішується з другими руськими та українцями й завзятіше за всіх глузує з Мартинівців.

Але ті, складаючи клунки, ув'язуючись, бігаючи по вигону, не перестають огризатись і собі глузувати з Серьогівців. Од цього на вигоні зчиняється надзвичайний гвалт.

Нарешті всі зібрались коло хургона, на якому сидить вже хазяїн і, перелічившись, рушають.

— Гей!.. А що додому переказати?—гукають їм слідом останні.—Коли панахиди правити?

— По свому батькові прав!—огризаються задні з Мартинівців.

— Тю-тю-у!

— Не тюкай, бо пельку перервеш!

Похитуючи клунками, занадто бадьорючись, вони потроху відходять від товаришів і наближаються до бараків. Тут вони ще раз озираються і вороже махають кулаками назад. Збоку їде хазяїн і щось ласкаво, по-приятельському до їх промовляє...

«САЛДАТИКИ!»

Малюнок із селянських розрухів.

Ранок, сірий, холодний, мартівський ранок. Хмари темним, густим димом нависли над селом і незґрабними величезними клубками низько повзуть кудись далеко-далеко. Січе пронизуватий, тонкий дощик і сріблястим порохом покриває і хати, і землю, і жовтозелену травичку, що з'явилась з-під снігу.

В кінці вигону села, на самій дорозі стоїть велика валка селян і чогось чекає. Худі, бліді лиця їх похмурі і болісно сердиті, очі дивляться кудись у поле за невеличкий лісок, де ховається шлях із села. А з села то по-одинці, то купками, все підходять люди: чоловіки, діти, баби, навіть старі діди. Підходячи, диляться на лісок і похмуро питають:

— Нема ще?

— Нема... Щоб їх і до віку не було.

Стоять більше мовчки, перекидуючись короткими словами, та иноді тихо заплаче яка баба. Але її зараз-же зупиняють, суворо заспокоюючи:

— Каже-ж тобі дядько Явтух, що нічого не буде... Годі...

— «Не буде»... А як стрілятимуть? Он як у Кавунівці...

— Ет!.. Мовчи краще!.. І без твого плачу тут... гірко... Стрілятимуть, то й стрілятимуть... Однак з голоду здохла-б.

— Дітки-ж у мене...

— І дітки повитягувались-би...

В валці тихо розступаються і до баби підходить невеличкий, сухенький чоловік в рудій рідкій свиті.

— Плаче? Боїться?—повертається він до всіх, ледве-ледве усміхаючись доброю, ясною усмішкою.

— Стрілятимуть, каже...—одповідає хтось похмуро і твердо.

— Хм...—не кидаючи усмішки, дивиться чоловік на бабу твердим, ясним поглядом.

— У Кавунівці трьох убили,—знов схлипує баба, дивлячись кудись у бік червоними, заплаканими очима, і видно, як чисті сльози котяться по глибоких зморшках худого, негарного лиця і падають на подрану свиту.

— Не бійсь, Ярино, не стрілятимуть,—тихо і не усміхаючись уже, говорить Явтух і щось таке тверде, ненарушиме ніби світиться на його маленькому гостренькому лиці, що не тільки бабі, а й усім стає якось легше і здається, що й справді не стрілятимуть.

Балачки стихають, потім знов десь виривається гіркий, невпинний плач, повний муки і страху перед тими, кого тут чекають, які мають стріляти. І знов Явтух іде туди, знов чується його твердо-спокійний голос, і знов на якийсь час стихають і плачі, і балачки; тільки чути, як десь на селі виє голодна собака, мов пророкаючи щось страшне, холодне, тяжке.

Але ні плачі ці, ні цей понурий, мокрий ранок не можуть зігнати з Явтухового лиця того спокою й твердої віри, що світиться в маненьких сіреньких очах. І всі вірять, хотять вірити йому. І ніхто вже не дивується тому, ніхто не питається, як то так сталося, що цей Явтух, якого мало навіть і примічали в селі, тепер мов староста або старшина між ними.

А сталося це якось зовсім несподівано. До вчорашнього дня жило собі село, як і перше: голодали, боліли, умирали; хіба що відзначалося тепер тим, що стали ходити якісь чутки між селянами, ніби скрізь встають мужики на панів і одбирають собі їхню землю. Але тільки й того; говорити—говорили, а щоб самим зробити—чогось не робили, а як ходили до пана Партнера в економію на роботу за 10 копійок у день, так і тепер поневірялись; їли в тиждень раз якесь варево із самої води та двох-трьох картоплинок чоловік на п'ять, ховали мертвих десятками на день та про себе з ненавистю лаяли і Партнера, і земського начальника, навіть самих себе.

Аж ось одного дня з'явилися на селі мало не коло кожної хати якісь бумажки, невідомо ким підкинені. Стали селяни читати їх і хоча добре не розібрали усього, але зрозуміли, що то про їх там написано, про той голод, яким вони моряться тепер, про панів, що обдирають мужиків, про царя, що гуляє та п'є за мужицькі гроші, про попів, що задурюють голови. Село мов прокинулось. З якоюсь дикою ненавистю і злістю закипіли балачки по хатах, з якимсь невідомим досі гострим болем стали згадуватись тепер всі муки і здирства Партнера. І хоч ходили тепер до цього німця за ті-ж таки 10 копійок, але не було вже тої покірливости і боязкого підлизування, з яким уперед кожний випрохував у його роботи: суворо і похмуро робили вони на його, ніби чогось чекаючи.

Прочитав таку бумажку і Явтух. Прочитав раз, прочитав удруге і дуже замислився. Тихо він ходив по селу перше, мало хто чув від його якоїсь довгої розмови, а тепер ще більше затих, щось думаючи, твердо склавши тонкі свої губи і дивлячись кудись далеко ясними невеличкими очима. Так думав він щось днів

зо три. Потім одного ранку пішов до старости, побалакав з ним, а на другой день соцькі вже заходили до кожної хати і скликали всіх до волости на сход.

— Чого то?—питали здивóвані люди.

— Там узнаєте,—знехотя кидали соцькі і йшли далі.

На другий день мало не все село зійшлося перед волостю і, гулко розмовляючи, чекало старости і писаря. Староста—чорний, незґрабний чолов'яга вийшов, щось бовкнув до селян і зараз-же одійшов у бік, уступаючи місце Явтухові, що стояв позаду і мов тільки й чекав цього. Явтух вийшов наперед, тихо підняв картуза до громади і знов щільно насунув його на своє рідке русяве волосся. Бліде, зморене холодом і тяжкою роботою лице його було гостро-спокійне і тверде; тільки невеличка борідка часами здригувалась та з грудей виходило довге задержане зідхання. Він голосно і дзвінко почав говорити. Спершу путався в словах (хоча не соромився цього), запинався, але чим далі, то більше і більше розходився і, мов одрубуючи кожне слово, бив ними по серцях громадян, що як зачаровані слухали його.

— Правду! Правду тут написав хтось до нас у цих бумажках,—дзвенів його голос над похиленими головами.—Обкрадають нас... Грабують... А ми робимо... мовчимо... Хто за нас заступається?... Цар? А де-ж він?.. А чому-ж він нічого не одказав нам, як ми просили, щоб нам земство видало з казни хліба?.. Нема... А де-ж ті гроші, що ми даємо що-року?.. Нас, як собак, скрізь женуть... «Іди, кажуть, мужик!» А хто робить, як не мужик!.. Та й мовчати?.. Годі!.. Он кавунівці пíшли до свого пана, забрали хліб... І нам треба йти... Треба, люди! Бо подохнемо все одно... І всім треба... Треба неправду вигнати... Скрізь тепер неправда... І ми неправду робимо. Не по правді й ми

живемо! Ми підсобляємо панам робити неправду... Ми робимо за них, а вони тільки їдять та п'ють за нас... Неправду і ми робимо... І скрізь так! Скрізь мужики роблять неправду цю... За це й терплять... За що, кажуть, бог карає мужиків? Хіба-ж вони, як ті пани, живуть, не працюючи, не заробляють потом гірким шматок хліба? Мало того! По дурному заробляють, по дурному й мають. Неправду роблять, неправду й мають. Коли не буде мужик робити на пана, не буде й неправди, гріха робити... А доки робитиме, доти й горюватиме... От так!.. Треба вбити неправду, тоді й всім легко буде... Правду написано в бумажках; те що... як там сказано... Що той... що той має право на землю, хто робить на ній!. О!.. Ми робимо—наша й земля... Кавунівці догадалися і беруть... І нам треба одібрати у пана землю... Треба неправду убити... Та й не у одного Партнера... Не тільки у нашого пана, а у всіх... Бо що-ж нам з того, що ми заберем у свого, а неправда та житиме круг нас... Щоб ніде не було неправди, щоб ніде не було панів!.. О!.. Треба йти до всіх панів і у всіх одібрати. Хай роблять у поті лиця... З свого села треба йти у всі села... У Хведорівку, у Білі Берези, у... Скрізь, скрізь... Тоді тільки не буде неправди... Тоді і самі гріха не матимемо. От що я хотів казати, люди!

Явтух замовк. Хвилину всі стояли мовчки, мов ще чекаючи, потім раптом заговорили всі разом, товпячися біля Явтуха, перегукуючи один одного, сварячись комусь кулаками, лаючись і подекуди навіть плачучи.

Довго гомоніли. А ввечері з'їхалися біля Явтухової хати і тихо посунули по темній вулиці довгою низкою повозок.

На передньому возі їхав Явтух з Миколою, високим гарним парубком і пильно дивився вперед. Було

темно і на горі в економії, і внизу у селі; тільки там і там жовтіли в білих стінах невеличкі віконця та сунули небом чорні та понурі хмари.

Біля воріт уже чекала їх челядь, яку поставив Партнер, якось узнавши про сход.

— Хто їде?—гукнув хтось біля воріт, коли Явтух зупинив коней.

— Свої.

— Хто свої?

— До пана.

— По віщо?

— По той хліб, що нашими руками склав в своїх клунях. Одчиняй, Іване!—спокійно скінчив Явтух.

— Ваш хліб? Ваш хліб?..—раптом скажено вискочив з-за воріт сам Партнер, що, не покладаючися на челядь, сам став берегти економію.—Ах ти-ж, злодію! Вон звідци (погана лайка)! Вон, щоб вашого і духу не було біля моїх воріт! Я вам покажу ваш хліб.

— Оступися, чоловіче добрий,—спокійно затремтів Явтухів голос,—бо переїду! Н-но!

Коні рушили.

— Іване!.. Бий їх!.. Бий по конях!.. Не жалій...

І не скінчив: якісь руки тісно вхопили його ззаду, боляче зімняли всього і, наче дитину, однесли до покоїв.

— Ховайтеся у хату та краще мовчіть,—ставляючи його біля ґанку, промовив тихо Іван і пішов за возами, що сунули вже до амбарів.

Партнера мов пришибло. Він справді сховався в покої і тихо сів на якийсь стілець, нічого не чуючи. Довго він так сидів, не слухаючи і одповідаючи якоюсь нісенітницею на слова і питання переляканої жінки та дітей, довго щось думав, потім встав, одягся, як у дорогу, і вийшов у двір. Там було тихо і темно,

як у могилі, тільки біля амбарів вешталися люди і видно було при світлі засвічених лихтарів, як вони щось носили на плечах до своїх возів. Постоявши трохи, Партнер рушив до стайні, засідлав коня, сів і потихеньку виїхав. Поминувши вози, він раптом повернувся і закричав на весь двір:

— Прощавайте!.. Хутко побачимося.

— Хто то?—спершу не пізнав дехто з селян його голосу.

— Партнер!

— Ей ви! Мурляки!.. Чуєте? Хутко побачимося, бо вранці салдатськими кулями будете ділитися!..

— Проїзжай, проїзжай!—гукнув Іван.—Та богові дякуй, що живий їдеш. Німець чортів.

— Прощавайте! Побачимо ще!—ще раз долетів голос Партнера, змішаний зі стуком копит і в двор знов стало тихо.

Ділили до півночи. Потім так само тихо і поважно виїхали і кожний повертав додому, промовляючи:

— Добра-ніч!.. Спасибі...

— Собі дякуй!—одповідав за всіх Явтух і кожному додавав:

— Завтра-ж не забувайте у Білі Берези... До пана Саминського...

— А як-же!..

Весело запалали печі по хатах; весело, радісно уперше за три-чотири місяці снідали селяни тою ніччю. Поснідали й поснули. Але не вспіло ще надворі добре посіріти, як до Явтуха прийшов Іван і, поздоровкавшись, суворо промовив:

— Салдати йдуть.

— Хто? Які салдати?—не зрозумів спершу Явтух, але зараз-же догадався і також понуро додав:

— Звідки знаєш?

— Вернувся німець. Жінка і паничі самі ріжуть курей... Обід готовлять охвицерові, що йде з салдатами з города... Стара Явдоха казала. Вранці й будуть.

— Скликай людей на вигон!

І от вони сходяться тепер і чекають салдатів. Явтух ходить від купки до купки, од чоловіка до чоловіка й підбадьорює.

— Та не стрілятимуть-же вони!—аж скрикував він трохи нетерпляче, коли хто не вірив або сумно хитав головою.—Не можуть вони стріляти! За віщо-ж? За правду? Та й хто-ж стрілятиме? Наші-ж, ті-ж таки мужики... Подумайте-ж самі...

— А в Кавунівці убили-ж трьох?

— Ет! Ви з тою Кавунівкою! Убили, бо... не знали.

— Як то не знали? Аджеж бачили, кого стріляли?

— Бачили! Та тільки й того, що бачили! Ніхто їм не розказав нічого, не довів, чого і як забрали хліб... То й мусіли стріляти. Хіба салдат той знає? Хіба він бачить, що не по правді стріляє? Розказати треба... Треба сказати, на кого вони руку підіймають... На своїх-же? На батьків, на братів... Бога-ж побійтесь, як-же вони стрілятимуть? Ні за що не стрілятимуть!

— Дядьку Явтуше!—раптом вмішується до балачки Микола:—А як тее... як стрілятимуть, то тікати, чи битися з ними?

— Хм... Як стрілятимуть... Не можуть вони стріляти! Це-ж як божій день... Хіба-ж ми злодії, чи розбишаки які?

— Я буду битися! Все одно!—постановляє Микола суворо. Балачка переривається і всі ще пильніше починають дивитися на смужку ліса.

— Ідуть!—раптом зразу виривається шепотом у багатьох і наче хвиля розкочується по валці й ніби пронизує всіх холодним щемлінням десь далеко у серці.

Розмови стихають і всі напружено дивляться на щось сіре і довге, що повзе з-за лісу по чорному зораному полю. Бліді лиця поблідли ще більше, засвітилися мукою; груди важко, глибоко зідхають, мов на всіх навалилася якась непосильна вага.

А сіре повзло та повзло, мов велика гадюка, то скручуючися по дорозі, то розтягуючися у довгу, рівну низку.

— З ружжями!—тихо промовив хтось. Всі заворушилися: десь захлипала жінка, запищала дитина, але їх зразу спинили й всі знов наче покам'яніли, очей не зводячи з гадюки, над якою справді можна вже було розглядіти рівну гостру щетину з рушниць.

— А-о-о!—зачулась ще здалека якась команда офіцера, що їхав поруч з гадюкою на коні, то випереджаючи її, то знов зупиняючися і озираючи всіх.

Селяни знов заворушилися, зачувши різкий той крик, і ще більше зблідли. Позаду хтось молився, хтось знов тихо захлипав, але їх уже не спиняли. Всі не спускали очей з сірої гадюки, що вже перевертала помалу у рівний живий сірий тин людей. Цей тин ішов рівно, прямо, гулко ступаючи сотнею ніг по калюжах, і, здавалося, нічого не бачив і не чув перед собою, крім свого офіцера.

Ось ближче і ближче... Ось можна вже розглядіти, скільки їх, можна вже бачити, що то не вороний, а буланий кінь під офіцером, навіть видно, як повертає цей офіцер голову до тину і щось говорить до його. Ще ближче... Зовсім близько. Видно червоні, заляпані грязюкою лиця, видно жовте, безвусе, прищувате обличчя білявенького офіцерика в сивій шинелі, чути дружне шльопання ніг по грязюці.

— Пол-рота-а... стой!—вмить хрипло вирива́ється з горла офіцерика.

Тин як прикипає; тільки щетина, майнувши ще раз над головами, ховається між сірими шинелями.

Офіцерик кинув оком на мовчазну валку селян і, скочивши з коня, тикнув повід якомусь салдатикові, що зараз-же підбіг до його.

— Оправітца!—буркнув офіцер до салдат. Ті зразу зворушилися, засякали носами, закашляли, загомоніли, не спускаючи пильного погляду з нерівної різнокольорової похиленої валки селян.

— Ну!!—повертаючися до цих, промовив звисока офіцерик.—Ви чего здєсь собралісь?

Селяни мовчали.

— Ну?—піднімаючи голос, гукнув офіцер.—Я кого спрашіваю? Чего здєсь собралісь? Ограбілі, а тєпєрь просіть вишлі?

— Ми нікого не грабили,—глухо, але спокійно обізвався хтось із валки.

— Что?.. Кто там ґоворіт, вийді впєрьод!

Із валки поважно виступив Явтух і став попереду, ступнів на п'ять не доходячи до салдатів.

— Что ґоворіш?

— Я кажу, що ми нікого не грабували... Ми не злодії і не грабителі.

— Вот ка-ак!—злісно-насмішкувато протягнув офіцер.—Так чего-же ви вишлі сюда?

— Ми вийшли, щоб спитати вас, чого ви ідете у наше село?..

— Что-о?.. Ах, ти-ж морда хохлацкая!.. Посмострітє на нєго. Да ти знаєш, морда ти етакая, что я тєбя за етот твой вопрос до смєрті засєку!.. Марш в дєрєвню і чтоб я ні одной вашей рожі нє відєл, пока нє позову!..

— Ми собі підем,—спокійно знов почав Явтух,—от ви скажіть, чого ви йдете до нас... Ми...

— Ви чего здѣсь собрались? (Стор. 118).

— Молчать!—вмить скажено заверещав офіцерик.—Маррш в дєрєвню!.. Полрота! Смірно!..—Салдати витягнулися. Селяни заворушилися.—В дєрєвню, мєрзавци! Я вам покажу, чего ми прішлі...

— Ми не підемо в деревню!—глухо промовив Явтух, не ворушачись.—Нема вам чого нам показувати... Салдатики!—вмить підняв він голос і ступив трохи вперед.—Невже-ж ви піднімете на нас руку? Невже-ж...

— Малчать!..—несамовито-люто перебив його офіцерик, почервонівши, як жар.—Полрота! Смірно! Разойдісь... тєбє говорю!..

— Салдатики!.. Не слухайте його!..—ще голосніше задзвенів Явтухів голос.—Послухайте мене!.. Послухайте нас! Ви-ж не знаєте, за що ви нас стрілять хочете!.. За правду!.. За святу правду! Ми-ж не грабили...

— Разойдісь, ґоворю!...—перелякано і злісно закричав офіцер, бачучи, як салдати почали ворушитися і передивлятися між собою, пильно слухаючи Явтуха.

— Рота! Слушай!.. Разойдісь, говорю, іначе я вас пєрєстрєляю как собак!

— Не слухайте, любі, не слухайте!—хапаючись і простягаючи вперед руки, мов бажаючи спинити їх, закричав Явтух, а всі селяни, мов і собі вкладаючи всю душу в його слова, напружено, жадно слухали і навіть потроху посовувалися за ним.

— Ми не грабили!.. Ми-ж з голоду вмирали!.. Ми-ж самі заробили той хліб, що забрали! Послухайте!.. Хіба-ж ви забули? У вас-же є батьки, матері!.. Ми-ж ваші батьки, ви-ж такі, як ми...

Салдати почали ще більше ворушитися і стурбовано передивлятися між собою, щось навіть шепочучи. Офіцерик з червоного зразу зробився білий, як крейда, і для чогось став витягати дрижачими руками шаблю, яка, як на те, не виймалася.

— Не слухайте-ж, не слухайте його!—аж розкочувався повний муки, надії й страху Явтухів голос:— киньте ружжя! Ми-ж не бажаємо вам зла. Ви-ж не можете зробити такий страшний гріх!

— Рразойдісь!—вихопивши нарешті шаблю і виставивши її наперед, закричав офіцер.—Послєдній раз ґоворю: рразойдісь... Стрєлять буду!

— Не стріляйте, не стріляйте, не слухайте його!

— Ррота! Слушай!

— Не слухайте, не слухайте!..

Салдати, зачувши команду, зразу стихли і насторожилися.

— Салдатики!..—викрикнув Явтух з таким болем, з таким одчаєм, що в валці мов прокинулися всі, а салдати аж здиргнулися разом і похмуро глянули на офіцера. Серед селян зразу піднявся плач, крики, стогнання. Офіцер ще більше зблід і навіть на хвилину зупинився, боячись командувати, але зараз-же схопився і диким якимсь голосом закричав:

— Слуша-ай! Прямо по мішеням... Пальба-а ротою!..

Салдати, як машини, разом підкинули рушниці і виставили їх проти селян. В валці аж ухнуло і дехто навіть кинувся назад, але більшість твердо стояла і злісно дивилася прямо перед себе, навіть не ворушачись...

— Стійте, стійте! – аж хитнувся Явтух,—вислухайте тільки! Вислухайте!.. Тоді ви і самі не стрілятимете! Вислухайте, рідні... Пустіть ружжя!.. Тільки-ж вислухайте. Тоді хоч і стріляйте... Ви-ж нічого не знаєте... Він не хоче, щоб я вам сказав, він боїться... Бачите, він боїться...

Між салдатиками наче пройшло щось, рушниці почали несміло хилитися, а з задніх рядів навіть почулося:

— Треба вислухати! Хай говорять!

Офіцера мов опарило. Він весь аж дрижучи, повернувся до роти і хриплим, переляканим голосом закричав:

— Молчать!.. Застрелю! Смірно!..

Але салдатики вже почали ворушитися, хоча передні ряди й закам'яніли.

— Бачите, бачите, як він боїться, щоб ви не слухали! Слухайте, браття, слухайте!..

— Полррота! Слуша-ай! — заверещав несамовито офіцер. І, не пам'ятаючи себе, скомандував:

— Плі!

Але з заднього ряду зараз-же хтось разом з ним крикнув:

— Не стріляй, братця!

Червоні обличчя салдатів пожовтіли, рушниці задрижали у руках, але ніхто не вистрілив, тільки ззаду почулося:

— Хай уперед мужик скаже!

Офіцер мов збожеволів. Він з скаженим хрипом, бризкаючи піною, що виступала у кутках його уст, озирнувся, як застуканий звір і, підскочивши до Явтуха, зо всього розмаху рубнув його шаблею. Знов у валці ухнуло і розкотилося страшним словом: «Явтуха зарубав!» Але не встів офіцер озирнутись, як з валки з підійнятою ломакою, з блискучими очима вискочив Микола і, щось беззвязно ревучи, з свистом опустив її на голову офіцерові. Зачувся тріск, мов щось розбилося, і офіцер, захитавшись, упав на мокру дорогу.

Коли селяни й салдати збіглися до Явтуха та офіцера, обидва вже були мертві.

Явтух правду сказав: салдати не стріляли. Мирно й сумно побалакавши з селянами, вони тихо рушили назад, несучи за собою тіло убитого начальника. А в другий бік верталися селяни з другим мертвим начальником—Явтухом.

ГОЛОД.

Біля станції по дні рівчака тихо, помалу, иноді зупиняючись та прислухаючись, повзло троє людей. Зорі мовчки слідкували за ними і моргали одна одній; вітер, несміло пошелестівши травою, забігав у рівчак і зараз-же боязко ховався в степу. Туга ночи таємниче шепотіла і зідхала коло їх.

Иноді передній з них зупинявся, помалу висувався з рівчака і пильно дивився до станції. Там все було, як і перше. Станція дрімала. Так само на лаві коло дзвінка темніли якісь постаті, ледве освітлені світлом лихтаря, так само у одному вікні виднілась фігура телеграфіста, що сидів, схилившись над столом, так само у садку крізь дерева видко було світло, а круг його якісь фігури. А од фігур тих і од світла так само нісся то сміх, то брязкіт шклянок, то ніжний тихий спів, то закатистий голосний регіт. А між станцією й рівчаком — лінії рейок, рівні, витягнуті, напружено націлені кудись у далечінь. Рейки, вибігши з полоси світла, пропадали у тьмі і тільки ледве видко було там попереду, куди повзли вони, темні ряди вагонів.

— Ну?—шепотіли задні, коли передній зсувався униз.—Валяй далі!—хропів той і мовчки сунувся знов уперед. За ним повзли і задні, чудно якось покручуючи колінами і часами зупиняючись. І коли вони зупинялись, зупинялось і шарудіння в рівчаку, і чути було, як несміло терся вітер біля їх, як зідхало щось

в степу і неслися згуки сміху із маленького садка. А вгорі у темнім небі, пильно слідкували за ними мовчазні, таємні зорі.

Повзли довго.

І знов підвівся передній, вистромив голову з рівчака і застиг. Станція одсунулась вбік і не блищали рейки. Замість їх тягнувся довгою темною смугою ряд товарних вагонів.

— Ш-ш-ш!—прошипів передній, повертаючись до товаришів.

— Вилазьте...

— Тут?—тихо спитав середній, підлазячи до його.

— Вони... Мішки не погубили?.. Ш-ш!.. Ти! щоб тобі там покорчило...

Задній злякано зігнувся і присів. Потім помалу, ледве ворушачись, підліз до обох і тихо спитав:

— А ти-ж добре знаєш?

— Не бійся, на своїй спині таскав його... Ну! тихо-ж! Не одставай од мене... Ш-ш!.. Та не тікать, як хто гукне... Тільки мішки покидать додолу... Чуєте?

— Та то вже...

— Ну, хай бог помагає!..

Якось чудно похитуючись, три постаті обережно, помалу посунули одна за одною просто на вагони. Вагони-ж стояли, окутані якоюсь таємною тьмою. Всі, як один, темні й однакові, наче домовини на колесах, вони мов ждали їх, замерши і ховаючи в собі щось невідомо страшне, незриме. Було якось сумно.

А станція збоку їх дрімала соб під ніжний спів у садку та сміх і балачки. Вітер зостався у степу.

Передній раптом зупинияся.

— Хто ідьоть?—в той-же мент зачулось звідкись од вагонів.

Три постаті закам'яніли одна за одною. Зорі напружено моргали, ждучи, що буде, і навіть з поля прибіг вітер і зашелестів чимсь коло їх ніг.

— Хто ідьоть, питаю? Слиш?!—знову відкись од вагонів почувся сердитий і трохи настороженний голос.

— Кидайте мішки...—поспішно прошепотів передній і, одкинувши щось убік, голосно й спокійно промовив.

— Свої.

Коло вагопів щось заходило.

— Хто такі свої? Какая надобность ходить тут?

— На станцію йдемо...

Від вагонів одділилась якась темна постать і стала наближатись до їх. Передній зараз-же поспішно рушив вперед, а за ним задні.

— Стой!.. Підожди!—зачувся за ними ще більш настороженний голос і хода постати стала частішою.

— А чого нам ждать? Нема часу...

— Говорю стой, бо стрілять буду...

Передній зупинився, а за ним і задні. Постать підійшла зовсім близько, так що видно було навіть якусь палицю в руці і темну бороду.

— Ну, то що буде? Драстуйте!—спокійно обізвався передній.

Постать, не одповідаючи, мовчки стала близько придивлятись до лиць їм, до одежі, до рук.

— Що, знакомі може?—суворо, знехотя бовкнув середній.

— Да, знакомі...—теж суворо одповіла постать, не перестаючи придивлятись до їх. Потім вийняла щось із пазухи, піднесла до рота і різко несподівано засвистіла.

— А то що буде?—стурбовано і швидко спитав передній.

Постать, не одповідаючи, прислухалась до станції. Вагони стояли темним понурим рядом, байдужі до чотирьох людей, що напружено стояли в тьмі коло їх. Тільки вітер цікаво терся коло їх та зорі напружено моргали одна одній.

— А бога ти не боїшся, чоловіче?—тихо з сумним якимсь жалем промовив передній.—Чи ми тебе возом переїхали, що свистиш ото по жандармів?

Од станції раптом зачувся теж різкий, одривчастий свист. Постать з полегшенням заворушилась.

— Бог богом, а служба службою,—твердо і холодно промовила вона.—Вчора тут тоже двоє хлюстів на станцію будьто йшли. А впослєдствії оказалось, що пробуравили вагона й виточили під вагон усе зерно!.. А сторож одвічай за їх.

— Та ото й ми-б то по зерно, чи що?

— Та хто вас знає. Ось жандарм подивится...

Було тихо.

— Ех!..—зідхнув передній.—Люди!.. У самого-ж, може, діти голодні... Зараз жандарма... А може оті хлюсти не їли три дні? Оті самі, що панське зерно виточили?.. Га?..

Сторож мовчки знов підніс руку до рота й засвистів. Йому зараз-же десь не дуже далеко одповів хтось. Троє людей були заворушились, а потім понуро застигли.

— Да!—раптом злісно заговорив сторож.—Якби не діти, то, може-б, я й не лазив отут та не ганявся за вами чортами...

Він помовчав. Чути було, як десь поспішно йшли до вагонів.

— Ви з голодного села?—суворо спитав сторож.

— З голодного...—знехотя одповів передній.

— З Кирасировки чи з Водяного?

— З Водяного...

— По зерно йшли?

— От йому це зерно!..—суворо, злісно вирвалось у середнього.—А хоч-би й по зерно, то що? Докажеш? Злякались твоїх жандармів?!. Чорт їх бери й тебе разом з ними, барбосяко. Злякав, дума. Свистить... Свиснуть-би по голові, щоб аж за вагонами тявкнув...

— Ану, свисни! — зневажливо й спокійно сказав сторож.

— Та годі, Данило!—тихо промовив передній.

— Та що-ж воно справді... За віщо-ж ти хватаєш нас? Чи ти піймав нас на чому, чи що? Дума, як дали йому свистьолку, так уже й начальство...

— Агей!—зачулось коло вагонів.

— Сюди!—крикнув сторож.

Із тьми, хутко наближаючись, з'явилось дві постаті, чимсь дзвякаючи і щось бубонячи між собою.

А што там?—ще не доходячи, крикнула одна з них.

— Та ось...—суворо промовив сторож. — Якісь... коло вагонів терлись...

Постаті підійшли зовсім близько, зупинились і стали придивлятись до спійманих. На обох були білі сорочки, перепоясані чорним, і в одного в руці рушниця, а в другого з боку шабля.

— Гм... так...—поважно протягнула постать з шаблею.

— Ви скудова?

— З Водяного, господин жандар...—коротко зідхнув передній.—Оце йшли собі на станцію... Нічого не знаємо... Коли це: «стой, стрілять буду». За що-ж це?

— Так... А пашпорти єсть?

— Пашпорти?..

Передній закашлявся. Потім утерся і коротко промовив:

— Пашпортів з нами... так що й нема... Но тільки...

— Умгу... Ну, так ідьом за нами... Поговорим на станції.

Передній розвів руками, зідхнув і рушив за жандармом. За ним понуро пішли й задні, а збоку їх салдат з рушницею. Хвилин через три-чотири всі п'ятеро стояли в тому самому садку, з якого чувся сміх і ніжний спів. На столі під акаціями стояли свічки в скляних лихтарях, а круг свічок з обох боків стерчали пляшки, між пляшками стояли тарілки з закусками, коробочки з якоюсь їжею, ножі, шклянки. За столом сиділо дві пані, а біля їх якийсь панок старенький і два жандармських офіцери. Один лисий, з пишними рудими вусами; другий молоденький, гарненький. Круг свічок несамовито, скажено літали кругами метелики, бились об скло, падали на стіл і знову бились, повзали і літали.

Очі всім, що сиділи за столом, були затуманені, а паніям губи і щоки якось дуже червоніли.

— Ну, что там?—чекаюче подивився офіцер з пишними вусами на жандарма, який, заступаючи собою спійманих, виступив наперед і держав руку під козирьок.

Жандар ще більше вирівнявсь і, придержуючи шаблю другою рукою, бадьоро й серйозно промовив:

— Ес... Ес... Еспорпріяторов [1]) поймали, ваше благородіє!

Всі заворушились, навіть старенький панок, що старанно вимазував хлібом тарілку, здивовано повернув голову й замер.

---

[1]) Замість „експропріяторів". Так звано в 1905—07 рр. людей, що збройною рукою захоплювали гроші у державних касах та в банках і повертали ці гроші на революційні справи.

— Експропріаторов?—недовірчиво й ліниво протягнув офіцер.—Ого! А ну, отойді!

Жандарм ловко крутнувсь і одійшов убік. Всі жадно впилися очима в три фігури, що стояли перед ними.

Всі три босі, з великими чорними пальцями на ногах, з якимись запалими, сірими обличчями, зарослими бородами, з мужицькими вигорьованими шиями, на яких виразно темніли зморшки, всі три без шапок, з похиленими головами, всі три з чеканням у всій постаті неминучого лиха...

Одна з паній, у якої були великі сині мрійні очі, засміялась.

— Ну, і експропріатори!.. Фе!.. Я думала, настоящіє...

Жандарм скосив на неї очі, але ждав, що скаже офіцер. Офіцер-же гикнув, одкинувся на спинку стільця і ще лінивіше звернувся до спійманих:

— Так... Хм! Ви-же ето чего там... ето... как єго?.. Там бунти устраіваєтє?

«Експропріатори», що жадно бігали очима по закусках, заворушились і повернули до його голови.

— Ми, ваше благородіє, нікоторих бунтів,—поспішно й кротко заговорив передній.—Ми собі ішли на станцію... А нам, значить, звиніть: «куда? стрілять буду»... А ми, как от перед богом, ваше благородіє... Ми з голодного села... Два дні не їли, ваше благородіє...

— Ну, врьош... Всє ви ето пойотє...

— Ваше благородіє!—вмішався жандарм.—Они коло вагонів з зерном споймані...

— Ага!.. Вот відітє... Зерно хотєлі украсть?

— Ваше благородіє!—знов переводячи очі од столу на офіцера, схилив голову на плече передній.—Коли-б ми

по зерно йшли, так у нас-би мішки, або хоч торби були... А ми-ж... от, як самі бачите...

— Хм!..—крутнув вуса офіцер.

— А, ну їх к чорту, Сєрьожка!—нетерпляче скрикнув другий офіцер.—Дай ім, Скріпчук, по нагайкє і к чорту.

Жандар взяв до його під козирьок, але ждав, що скаже Сєрьожка.

— Хм...—ліниво, п'яно дивлячись на спійманих, крутив Серьожка вуса. Спіймані-ж насторожено стояли й ждали, й бігали очима по закусках. Панії щось шепотіли одна одній і сміялись, показуючи очима на «експропріяторов».

— Отправить іх под арест!..— несподівано постановив Сєрьожка і в'яло повернувся до столу.

— Слушаю!—цокнув шпорами жандарм. — Ідьом!

Спіймані знов заворушились. Данило насупив брови й щось пробурмотів; самий задній маленький дядько з гострим носиком і круглими, як дві вишні, зляканими очима ще більше напружився і розтерявся, а передній розставив руки і кротко скрикнув:

— Ваше благородіє! Та за віщо-ж?

— За безпорядкі,—не озираючись, ліниво бовкнув офіцер.

— Ваше благородіє! У нас-же дітки... Сім'я голодна... За що-ж нам таке? Ми-ж хіба що бунтували?.. За що-ж нас у тюрму?

Гарненький офіцер нетерпляче скочив з місця і, підійшовши до їх, крикнув:

— Марш!

— Та за віщо-ж це під арешт?—раптом злісно густим басом бовкнув Данило, дивлячись повз гарненького офіцерика у спину офіцерові з пишними вусами.

Той помалу повернувся і пильно глянув на Данила.

— Хм!.. Так ти єщо... Хм!.. Дай єму в рило,— хитнув він на його передньому.

Передній злякано глянув на Данила, на офіцера, широко розплющив очі й з непорозумінням подивився на всіх.

Панії засміялись.

— Вот это остоумно!—байдуже бовкнув старенький панок, витираючись серветкою.—Ето напомінаєт мнє...

Офіцер жвавіше озирнувся до паній і, повернувшись, строго крикнув:

— Ну! Дай єму в рило.

— Ваше благородіє!!—благаюче підняв руки передній.

— Молчать!.. Нє хочеш? Ну, *тебе* дадут в рило.

— Ти!—хитнув він Данилові.—За то, что он нє хочет дать тєбє в рило, дай *ти* єму!..

Панії, офіцер і навіть старенький панок весело засміялись.

— Справедліво!—крикнула пані з мрійними очима.

— А потом он тєбє даст... А потом оба вмєстє дадітє вон тому трєтьєму. Ну!

Данило мовчки злісно дивився на офіцера й сопів носом; передній розтеряно посміхався, а задній злякано водив очима по всіх і дрижачими руками мняв картуза.

— Ну!—раптом грізно скрикнув Сєрьожка і скажено підвівся.—Я с вамі шутіть буду, что лі. Бєй в в морду єго!—ступнув він до Данила й показав головою на переднього.

Данило зблід і глухо промовив:

— За що-ж я його буду бить?

— Нє разсуждать! Пріказиваю тєбє і бєй!

— Ваше благородіє!—знов благаюче скрикнув передній.

— За віщо-ж нам таке безчестя!.. Та нас-же люди заплюють... Змилуйтесь!.. Хай нас господин жандарм ударять... Та й одпустіть нас...

— Я хочу, чтоб *ви* набіли сєбє морди... А жандарм єщо успєєт.

Жандарм посміхнувся. Данило переступив з ноги на ногу й глухо бовкнув:

— Одсилайте нас у тюрму.

— Нєт... Ти дай єму в рило, а тогда в тюрму. Тогда даже в тюрму нє пошлю, прямо пущу на всє четирє сторони... Слишіш? Обєщаю! Єй-богу! Ну?

— Боже мій, боже мій!—жалібно захитав головою передній, а Данило знов переступив з ноги на ногу й мовчки кам'яно-напружено застиг.

— Ну?—подивився офіцер на Данила. Той не рушився.

І раптом лице офіцерові почервоніло, очі налились кров'ю, вуса якось зашарпались.

— Скріпчук! Да я долго с вамі буду...—скажено рявкнув він.—Стрєляй іх.

Данило швидко глянув на офіцера, на Скрипчука, який злякано витягав револьвера, і зразу якось весь скажено зморщився і прохрипів:

— Не маєте права стрілять!

— Что-о?—заревів офіцер і, підбігши до жандарма, вихопив з рук йому револьвер і шарпнув до себе.

Жандарм поспішно скинув з шиї шнурок, на якому був причеплений револьвер, і злякано замер знов.

Пані ойкнули. Передній і задній великими очима дивились поперед себе і, видно, мало вже що бачили.

Але тут гарненький офіцер, хутко підійшов до Сєрьожки, твердо схопив його за руку й промовив:

— Сєрьожка!.. Плюнь!.. Нє нужно... Под суд за какую-то сволоч... Оставь... Плюнь!

— Н-нєт!..—хрипів Сєрьожка.—Я єго заставлю... Я єму покажу право...

— Сєргєй Сємьонич!—підбігла пані з мрійними очима.—Бог с німі!.. Отправтє в тюрму і довольно.

Офіцер з пишними вусами пустив револьвер і, важко дихаючи, повернувся до панії.

— Ларіса Івановна!.. Я іх заставлю!.. Оні дожни ето сдєлать для вас...

— Нє нужно... Я нє хочу...

— Нєт!.. Я іх заставлю! Слишітє ви! На свободу пушу, дам по рублю на водку... Слишітє? Бєй!

— Ваше благородіє! Пустіть нас!—схлипнув передній.

— Нєт!.. Дам по рублю на водку, дай єму в рило. Слиш!

— Єй-богу, дам... Нє вєріш? На!

Офіцер п'яними руками рішуче поліз в кешеню, вийняв гаманець і висипав гроші на долоню. Деякі монети покотились з рук на землю й лягли коло Данилових ніг. Жандарм хотів кинутись піднімати, але офіцер закричав:

— Остав!.. Пусті... Ето ім!.. Бєй!.. Вот всьо дам, бєй!—Рука з грішми йому дрижала, вуси розкудовчились, а очі уперто вп'ялись у переднього.

— Всьо дам!.. Дай в рило!

Передній глянув на Данила. Данило якось прудко зиркав то на гроші, то у землю, то на гроші, то знов у землю.

— Да бєйтє, дуракі!—нетерпляче скрикнув гарненький офіцер.—Да ідітє сєбє ко всєм чертям! Бєрі деньгі і бєй!—звернувся він до переднього.

— Ну, кто ударіт, тому всьо даю!—крикнув офіцер з пишними вусами.

— Ну?

— Всьо дам!.. Дай в рило! (Стор. 136).

Всі замерли. Передній якось криво посміхавсь, щось шепотів, Данило сопів носом, панії й старенький панок з жадним, напруженим інтересом ждали.

— Ну?—хитнув офіцер рукою. Монети брязнули на руці.

Три сірі постаті, як за магнітом, повернули на брязкіт голови... Данило переступив з ноги на ногу і важко сопнув носом. Задній присунувся ближче.

— А ну, інтєрєсно!... — сладострасно прошепотіла пані з мрійними очима і присунулась ще ближче...

Офіцер знов брязнув грішми, мовчки посміхаючись.

— Ваше благородіє!..—з мукою схлипнув передній:—зделайте милость, пожертвуйте так. Голодні-ж ми... Дітки у нас... Ваше благородіє!

Данило ворухнувся. Передній насторожено глянув на його й замовк, прудко, непокійно бігаючи по всіх очима.

— Нє-єт, дай в рило...—посміхнувся офіцер і знову брязнув грішми. І п'яні, ситі очі його задоволено ходили по голодних, напружених постатях трьох сірих спійманих людей. А сірі спіймані люди знов заворушились, знов насторожено, боячись зустрітись поглядами, забігали очима й мовчки стояли проти панів з масляними очима, повними жадности.

Раптом Данило повернувся до переднього і, не дивлячись на його, глухо бовкнув:

— Бий, Семене...

Передній одступив навіть назад.

— Нічого, бий!.. Давайте гроші...—повернувся Данило до офіцера.

— Нєт, сначала в рило,—п'яно хитнувся офіцер.

— Ну!..—сопнув якось Данило і, розмахнувшись, вдарив Семена по лиці. Потім зразу-ж поспішно одвернувся й глухо бовкнув до офіцера.

— Давайте! Вдарив...

— Нєт, подожді! Тєпєр он тебя!

— Конєчно!—з захопленням підхопила пані з мрійними очима.

Данило круто повернувся до Семена, який якось криво посміхався, і, дивлячись убік, жорстко промовив:

— Бий і ти!..

Семен замнявся.

— Та бий!!—злісно рявкнув Данило.—Чого там ще! На!

Пани жадно дивились. Передній розвів руками, потім підняв одну руку й несміло вдарив Данила по лиці. Данило знов зараз-же повернувся до офіцера й, понуро глянувши на його, бовкнув:

— Вже.

— Ну, вот!—задоволено посміхнувся офіцер і, піднявши руку, струснув гроші на землю.

— Собірайтє!

Семен, Данило і задній дядько поспішно нахилились і, жадно хапаючи монети, стали повзати по землі під ногами жандармів, панка та паній, одпихаючи один одного, сварячись і, навіть, видираючи один у одного.

А пани стояли над ними, навмисне одпихали в другий бік монети і, хльоскаючи з захопленням в долоні, кричали:

— Браво!.. Брраво... Так! Нє поддайсь!

Зорі сумно дивилися з темного неба і крізь листя здавались заплаканими; цікавий вітер боязко шелестів у віттях, а метелики, не звертаючи уваги ні на крик та сладострасне хльоскання ситих, п'яних людей, ні на повзаючих голодних, сірих людей літали і бились об скло, уперто лізли на вогонь і падали, і знов летіли на вогонь.

ЗІНА.

Ця дівчина, очевидячки, уявляла, що в такий момент я можу бігати, як автомобіль. Як вона ще не догадалась по повітрю пустити мене? Я думаю—вона ні трішки не сумнівалась, що я можу ковтати вогонь, аби це сприяло визволенню її Антипа.

Антип, що й казати, хороший хлопець, кучерявий, мрійний. В його мило червоніють ясна, коли він сміється, але чому я мав терпіти від того?

Ви уявіть собі: я родився в степах. Ви розумієте, добре розумієте, що то значить «в степах»? Там перш усього немає хапливости. Там люди, наприклад, їздять волами. Запряжуть у широкий, поважний віз пару волів, покладуть надію на бога і їдуть. Воли собі ступають, земля ходить круг сонця, планети творять свою путь, а чоловік лежить на возі і їде. Трохи засне, підкусить трохи, пройдеться з батіжком наперед, підожде волів, крикне задумливо «гей» і знов собі поважно піде вперед.

А навкруги теплий степ та могили, усе степ та могили. А над могилами вгорі кругами плавають шуліки; часами, як по дроту, в ярок спуститься чорногуз м'яко, поважно, не хапаючись. Там нема хапливости. Там кожний знає, що скільки не хапайся, а все тобі буде небо, та степ, та могили. І тому чоловік собі їде, не псуючи крови хапливістю, і, нарешті, приїжджає туди, куди йому треба.

Отже я виріс у тих степах, з тими волами, шуліками, задуманими могилами. Вечорами я слухав, як співали журавлі біля криниць у ярах, а удень ширина степів навівала сум безкрайности. В тих теплих степах виробилась кров моя і душа моя.

І от, уявіть ви собі, ця дівчина що-ранку вліталa до мене в кімнату, нашвидку струсювала мою руку, бризкала в усі кутки сміхом та словами, хапала мене за рукав і з такою хапливістю витягала на вулицю, ніби в тому будинкові починалась пожежа.

А на вулиці мені був уже каюк. В хату я вертався тільки пізно ввечері; цілий-же день, як почтальйон, заклопотано, задихано бігав з нею по канцеляріях, поліціях, тюрмах, губернаторах, прокурорах, поліцмейстерах. Чого? А я знаю? Хоч-би, справді, десь говорив щось, або лаявся, або прохав, а то тільки стояв та слухав, як балакала вона.

Але треба було бачити, як вона здивовано піднімала свої густі брови, коли щось робилось не так, як хотілось їй. Не сердилась, о, ні! не гнівалась, не сумувала, а тільки страшенно дивувалась.

Один раз я спробував поставити трохи виразніше питання про мою участь в біганині. Я почухав кінчик носа, прокашлявся і, дивлячись убік, надзвичайно байдуже сказав:

— А слухайте, Зіно, як вам здається, чи не той... чи не міг-би я сьогодні... той...

Я мусів ще прокашлятись.

— ... лишитись, розумієте, вдома... У мене, знаєте, робота...

Вона широко розплющила очі, підняла брови і мовчки дивилась на мене. Мовчки, ні слова, ніби я говорив щось таке, що давно всім відоме за страшну єресь [1]), наприклад, що Маркс був есером.

[1]) Нісенітницю.

Розуміється, я теж замовк. Я не можу вести далі розмови, коли вона дає несподівані наслідки. Мені навіть стало ніяково. Я пильно почав придивлятись у вікно: там на вулиці стояв лихтар і структура його показалась мені надзвичайно цікавою.

— Слухайте!—нарешті, схаменувшись, почала вона (без гніву, без серця, навіть з співчуттям до мене),—що це вам бог дав сьогодні? Га?.. Що з вами? Ви часом не захворіли? Ану, дайте ваш пульс...

І таки взяла мою руку, знайшла пульс і стала заглядати в лице таким лукавим поглядом, а губи тріпотіли такою усмішкою, що я мусів об'єктивно запитати себе, чи справді-ж момент підходящий, щоб поставити це питання.

Але, коли вона потім раптом бризнула в лице мені сміхом, коли схопила мою шапку й натягнула її аж на ніс мені, я мусів признатись, що на цей раз вступати з нею в дебати[1]) було-б зайвою річчю. Коли-б вона, скажемо, розсердилась—я б знав, що сказати, я-б спокійно, з вибачливою посмішкою довів-би їй, як два рази по два чотири, що гнів її безпідставний і що я маю право робити так, як мені хочеться. Коли-б вона засмутилась—я-б ласкаво трошки іронічно показав-би їй, що через таку дурницю сумувати не годиться. Але вона сміялась, насувала мені шапку на ніс і ні на крихту не припускала, щоб мої слова були продуктом серйозної, твердої думки.

При такому відношенні мені зоставалось тільки одсунути шапку на відповідне місце, криво посміхнутись і, спотикаючись, бігти за нею на вулицю, куди вона мене тягнула з гомоном і сміхом.

І завважте собі, вона скрізь і завжди сміялась, ця дівчина з волоссям, як положена бурею золотиста пше-

[1]) Суперечки.

ниця! Що-б їй не трапилось, вона перш за все сміялась.

Прибігаємо, наприклад, ми до губернатора.

Коло широкого, суворого і масивного під'їзду будка в білих і чорних смугах косяками. Біля будки вартовий; він нічого не говорить нам, але здається, що між нами була довга розмова, після якої краще всього нам одійти собі геть.

Так *мені* здається. Але Зіна реагує [1]) инакше. Мило хитає головою вартовому, легко збігає по чистих холодних східцях до масивних дверей і має вигляд, ніби вертається до себе додому після веселої гулянки десь на човні. Озирається й нетерпляче весело кричить на мене:

— Ану, швидше там! Дивіться, плентається...

І, майже наспівуючи, розчиняє двері й ввіходить в високі з колонами, килимами, таблицями сіни.

Тут тихо, строго та велично, як в предверії гробниці. Перед нами стоїть в довгій ліврей благообразно-суворий, сивий швейцар і холодно питає:

— Що треба?

Але Зіні все те й за вухом не свербить.

— Губернатора треба бачити,—недбало кидає вона й шукає очима вішалку, де-б могла повісити своє пальто.

— Їх превосходительство не приймають.

— Що?!

Вона озирається, високо підніма брови й здивованими очима дивиться на його. Вона здивована, але здивована з смішком в очах, з смішком людини, яка знає, що дивуватись нічого, бо то єсть неправда, а буде так, як вона собі знає.

— Їх превосходительства немає вдома...—ще холодніше промовляє швейцар.

[1]) Ставиться.

— Хіба?—весело дивується вона й скидає пальто. Дає його мені й повертається до швейцара:

— Ви певні того? Кумедно! Але того не може бути, ви помиляєтесь. Він напевне вдома. Напевне. Підіть, будь ласка, скажіть, що прийшла Зінаїда Сокоринська. Він знає. Дуже-дуже треба бачити.

Швейцар строго дивиться на неї й на мене. Але я твердо витримую його погляд,—мені навіть жаль його трошки, жаль його строгої поважности і довгої ліврей.

— Я-ж вам виразно кажу, що їх превосходительство не приймають зараз,—з натиском говорить він до Зіни.

Але Зіна весело-нетерпляче поводить плечима.

— Ах, боже мій! «Приймають, не приймають». Ви підіть, скажіть, що прийшла Зінаїда Сокоринська. Розумієте: Зінаїда Сокоринська. От і все. Ну, швидше, швидше... А то піду сама без вас, вам-же гірше буде. Чудак ви!

Швейцар обурюється, дивується, сперечається, але, кінець-кінцем, якось непомітно від її упевненого сміху губить свою строгу поважність і нерішуче йде до губернаторських покоїв.

Нас приймають. Зіна балакає, слухає, дивується і сміється. І видно, що вона рішуче не вірить у те, чому дивується, а ще знає, що то неправда і буде так, як вона знає.

— Але-ж у вашого нареченого витрушено бомби! За це—каторга. Ми не можемо таких злочинців випускати на поруки!—розводить руками губернатор.

— Каторга?—страшенно дивується Зіна. Але за тим дивуванням пробивається щось своє, щось таке лукаве й певне, що губернаторові стає якось сумнівно і здається, що каторга—це, справді, вже занадто...

— Але, у всякому разі, я тут нічого не можу помогти вам!—ще ширше й безнадійніше розводить він руками.

Але я про себе посміхаюсь.

Сміється й Зіна, і зеленкуваті очі її, як дивний кришталь, блискають при поворотах усякими кольорами.

І розмова кінчається тим, що сильний мира перестає вірити в свою силу, у велику злочинність Зініного нареченого і схиляється до того, що коли другий сильний мира нічого не матиме проти, то й він не буде перечити випуску нареченого на поруки.

Зіна сміється, прощається й виходить. Я за нею, мовчазний і зайвий.

Сильний мира з приємною очумілістю дивиться нам услід.

От, самі бачите, до чого зводилась моя роля! Але що я міг зробити, коли ця дівчина була утворена цілком инакше, ніж я, а я сам попав у такий момент, коли чоловік сам собі дивується?

Але це-ж не все.

Наша біганина в результаті дала те, що Зіні треба було тільки поїхати ще у сусідній губерський город, взяти у якогось ще більш сильного мира посвідчення, що він нічого не має проти визволення Антипа, і Антип виходить на поруки.

«Ну,—думав я,— слава богу, я також визволюсь».

Але маєте! Вийшовши від того передостаннього вершителя долі Антипової, Зіна весело заявила:

— Ну, так! Значить, ми завтра ввечері їдемо в Х...

І енергічно, смакуючи майбутню поїздку, прицокнула пальцями.

А мені аж серце тьохнуло. Я мусів прокашлятись.

— Себ-то, хто це ми?

Вона здивовано глянула на мене.

— Ну, звичайно, не прокурор судової палати та я, а ваша милість і я.

Ну, тут терпець мій увірвався.

— Але-ж чекайте!—аж запинився я.—Що-ж я маю до того? Навіщо я здався ще там?!

Вона ще більше здивувалась, а очі... ах, хай їм біс!—ті очі лукаво-лукаво сміялись. Зелені, сірі, карі, усі кольори разом. І ні крихти не вірили в моє обурення, в моє серйозне відношення до моїх-же власних слів.

Але я твердо рішив ні за що не піддаватись.

— Ні, ні! Як собі знаєте, а я не можу їхати. У мене, знаєте, робота... Я й так уже той... уже запустив безбожно... Та й чого я маю їхати? Ні, я не розумію: ви така енергійна... сміліва дівчина, а не можете обійтись без няньки-мужчини... Фе! Сором!

Якби це на иншу, то вона-б розсердилась, надула губи, ну! почала-б хоч холодним, байдужим тоном виясняти мені, що я в цих справах суджу, як міщанин і вузький формаліст, а вона того нічого. Пильно, з легким тріпотінням губ від сміху, мовчки подивилась в моє серйозне лице, потім несподівано схопила його в свої маленькі долоні, провела ними од вух по щоках і, нахиливши свої губи під самий ніс мені, дзвінко радісно засміялась. І це на вулиці, на тротуарі під цікавими поглядами перехожих! Потім схопила під руку й весело потягнула вперед. Розмова, мовляв, скінчена.

Ну, що я мав робити? Узяти й розцілувати її тутже на тротуарі? Але що-б мені помоглось з того?

На другий день після обіду вона прийшла до мене дуже весела та бадьора.

Ще з порога закричала:

— Уявіть собі, мамалиґо (вона так звала мене в найкращі хвилини своїх настроїв),—була тільки що у Антипа і він мені заявив голодовку. Мені! Ну? Як вам це подобається! Коли я його не випустю через три дні на волю, він починає голодувати. Ха-ха-ха! Сказав, що

буде голодувати до смерти. Значить, йому ще два-три дні зосталось жити.

І разом з нею сміялось її положене золотистими хвилями волосся. І хотілось підняти голову догори і шукати в небі плаваючих шулік.

Я теж посміхнувся.

— Комик!—стиснула вона плечима.

Потім стала рахувати, скільки часу забере дорога туди, там і назад. Виходило не більше трьох днів. Далі виходив на волю Антип.

І очі її якось так прижмурились, потемніли, замерли від напливу чогось великого, що хотілось здорово вилаяти того Антипа.

Ввечері ми виїхали.

— Я згадав, що мені треба було поїхати в одній своїй давній справі на пару днів у Х., через те більше й не вступав у дискусію з Зіною. А вона й не дивувалась тому—вона сама знала, що у мене була там справа.

Ніч пройшла хутко, наче хтось узяв і вилив зразу, як відро води, ті десять-дванадцять годин у минуле. Ранок застав нас на гарячих суперечках про людей соціялістичного ладу.

Раптом поїзд зупинився, всі пасажири чогось кинулись до вікон з одного боку, наче хтось зразу перехилив вагон у той бік, і стали дивитись. А за ними товпились другі й зазирали через плечі їм. І по вагоні стрибало слово:

— Забастовка... Забастовка... Забастовка...

Ми здивовано перезирнулись. Потім теж кинулись до вікон. Якась, видно, велика станція. На пероні багато люду. Вигляд незвичайний у всіх. Кричать щось до наших вікон. Очевидячки, пасажири з якогось другого поїзду. Трохи оддалік коло станційної комори купа козаків. Стоять біля коней, держачи їх за поводдя.

Або дуже руді з кучерявими бородами, або чорні, безвусі, з татарськими косоокими пиками. Але всі з кучерями з лівого боку, з шапками набакир і червоними випусками на штанях.

Ми знов подивились одне на одного.

— Значить, справді, таки забастовка?—здивовано дивлячись, промовила Зіна. І перший раз за її дивуванням не показалось лукаве. Якась тривога була на лиці.

— Мабуть...—з сумним спочуттям хитнув я головою, дивлячись на неї.

Вона раптом засміялась.

— Чого ви?

— Так. Ви—комик: скорбно так хитнули головою.

Але сміх її був якийсь... якийсь звичайний, яким сміються усі люди. А в лиці тривога й непокій.

— А може ще нічого й не буде,—сказав я ніби бадьоро,—ходім на перон, подивимось.

Вийшли.

На пероні стояв гомін. З поїзду висипали люди, отовплювали купками, як горобці кинуті шматочки хліба, кондукторів і купками вовтузились по перону, розриваючи їх на часті. Кондуктори одбивались, викручувались, але перелякана публіка не випускала й хотіла неодмінно знати, коли вони далі поїдуть. Кондуктори робили благаючі обличчя й завіряли, що вони й сами не знають, але їм не вірили.

— Ви—кондуктор, ви повинні знати. Як-же це так?!

Дізнатись щось певного не можна було. Говорили, що в якомусь манежі іде зараз збірка й обміркову-ється, чи бути забастовці чи ні. Говорили непевними голосами. Лиця були розтеряні, пригноблені, навіть у тих, кому приємний був той страйк. Погляди часто й надовго зупинялись на козаках (бо то таки, дійсно, була мальовнича група!).

Зіна прудко бігала своїми стемнілими очима й була бліда. Губи часто покусювала. Иноді коротко і різко кидала до мене:

— Забастовка, мабуть, протягнеться більше трьох днів?

Або:

— Він більше двох днів голодовки не видерже...

Раптом в одному кутку перона хвилювання й крик побільшались. Лиця повернулись туди.

З натовпу витискувалось двоє жандармів, а між ними йшов парубок у синій засмальцьованій сорочці в залізнодорожньому картузі. Лице йому було гнівно-завзяте й ображене. Він заклав руки в кешені й не хапаючись виступав між жандармів, часом щось говорячи до публіки, яка розступалась перед ними двома живими тинами. Обличчя жандармів були напружено-злі і теж ніби ображені. Очевидячки їх ображали слова парубка. Тини за ними зараз-же знов зливались в одну рухливу масу, а з неї вистрибували на спину жандармів крики, до яких взагалі «начальству» не варто дуже прислухатись.

Зіна стала ще блідішою. Родима плямочка біля носа стала дуже виразною і хотілось зчистити її кінчиком хустки, а буйне золотисте волосся ніжно погладити.

Коли жандарми ввели парубка в якісь двері, почулись крики:

— В манеж! В манеж! На збірку!

Із юрби стали виплигувати на рейки робітники й, розмахуючи руками, озираючись, закликаючи, прямували до здоровенного, закоптілого будинку.

— Ходім!—коротко, майже суворо кинула Зіна й теж стрибнула на рейки. За нами стрибнули ще кілька пасажирів.

В манежі було повно голів. Це був здоровенний кавун, повний насіння-облич. Навіть угорі на товстелезних бантинах прилипли люди й щось кричали звідти, коли кричали внизу. Кругом були якісь машини, залізні прилади, заліплені людьми. І був ще манеж той похожий на величезне корито, помазане медом, під яке пробрались мухи й закрили все собою.

Десь попереду чувся голос оратора. Мабуть говорила ота голова, що випнулась над всіма і вимахувала руками.

Мені довелось щиро й серйозно попрацювати плечима, щоб упевнитись, що то, дійсно, говорила та голова. Дякуючи цьому, ми були недалеко від самої трибуни.

Голова мала добрий голос, бороду, але мало красномовности. Вона часто спотикалась об свої-ж слова, сипала ними без ладу і иноді до того заплутувалась серед них, що безпомічно зупинялась і важко дихала. Але не падала духом і ще з більшим завзяттям і запалом пробивалась вперед. Це була серйозна й нелегка робота і всі слухали уважно.

Але де далі ми слухали з Зіною, то здивованіше стали поглядати одне на одного. Голова говорила про те, що круг вокзалу стоять салдати і козаки, що сили нерівні, що жертв буде багато, а здобутку мало.

Їй кричали з маси противне, але ті крики покривались иншими, маса хвилювалась, потім стихала. А голова, спочивши тимчасом і витерши засмальцьованим рукавом спітнілого лоба, знов говорила. Говорила про голодних дітей, жінок, про салдат та козаків, про сили нерівні. Їй кричали знов і знов піднімався галас і крик. Кричали з бантин, з димарів старих паровозів, унизу, згори, з боків. В величезному просторі манежа над кашею голів стояв ніби сизий дим. Не-

мов кожний той крик був вистрілом з вогнем і димом.

Ми перезирались, Зіна все здивованіше й здивованіше поширяла очі й навіть часом озиралась. Круг нас сперечались парами, групами; на їх шикали, щоб не заваджали слухати.

— Ну, забастовка, видно, не пройде. Їдемо, значить, далі,—звернувсь я до Зіни.

— Ви так думаєте?—коротко й чудно кинула.

— Так...

Вона нічого не сказала, тільки дивно крутнула головою й стала слухати.

А голова аж хрипіла вже надірваним голосом, немов люто застудилась там на трибуні.

— Товариші! Милі товариші! Послухайтесь вашого старого товариша. Нащо воно нам?.. Як сказано... У кожного, знаєте... Не нада!.. Бог з нею... Згадайте, як нам... скільки нам... год тому назад, скажем примірно скільки горя було від тої забастовки? Га? А що ми маємо від неї? Ще хочете тюрми та пуль?

— Плювати!—крикнуло з бантини, немов з небес. Але знизу, з землі, зараз-же полетіли назустріч крики:

— Знаємо вже! Годі! Чули! Правда!

Зіна раптом шарпнулась вперед.

— Куди ви?—схопивсь я за нею.

— Туди!—озирнулась вона, хитнувши до оратора. І лице було надзвичайно бліде, а очі блискучі, чудні. І ніби біль якийсь почувся мені в них, гострий та різкий.

Я став протискуватись за нею, але мусів одстати й зупинитись, бо робітники, на жаль, мали теж загальний звичай: жінкам добровільно давати дорогу, а чоловікам уступати з бою. Я стояв ступнів на десять від неї, а вона коло самої трибуни. Мені видно було

тільки капелюх її, який, немов сковорода поставлена руба, весь час заступав її голову під мене.

Бачив, як вона щось заговорила до робітників, які стояли круг неї, і ті робітники подивились чогось на оратора; потім вона озирнулась і, розшукавши мене очима, показала робітникам, а мені хитнула головою й посміхнулась. І знов вони заговорили. Далі один з робітників потягнув, мабуть, оратора за ногу, бо той спинився, озирнувся й нахилився униз. Щось говорять йому. Хитнув головою, глянувши на Зіну. Слуха. Ще захитав. Хитнув в-останнє, підвівся й знов заговорив, прибивши своїм голосом густий гомін, що почався в манежі, як прибиває дощ порох на вулицях.

А той, що балакав з оратором, повернувся до Зіни й сказав їй щось, хитнувши головою. Зіна теж хитнула й всі стали слухати.

Але я бачив, як круг Зіни перешіптувались і показували на неї очима й головами. Особливо пильно дивились жінки.

— Я кінчаю моє слово, товариші,—почулося з трибуни,—хай говорять інші... От... Хай говорять по совісті, як я говорив. А ми послухаємо і скажемо спасибі за добре слово... От.

І незґрабно уклонившись, став злазити, щось соромливо говорячи до облич і рук, які зараз-же протягнулись до нього.

А за ним розляглись по манежу оплески, крики, свистки, шикання. Маса захвилювалась, заворушилась, як мухи, яких потривожено на їхнім меду. Особливо, я бачив, хвилювались бантини й боки.

Але зразу-ж почало чогось стихати, тільки шикання побільшилось. Я глянув на трибуну й замер: там стояла Зіна. Склала хрест на хрест руки на грудях,

підвела голову вгору і звисока мовчки дивилася вниз. Волосся буйно-золотистими хвилями бігло під заломлений капелюх, очі одсвічували чимсь надхненим, але спокійним і рішучим, на губах знайомий лукавий усміх. Поза людини, яка знає, що робить і що з того вийде. Я зідхнув.

Ставало тихше й тихше. В неї впивалось, як у центр радіуси, безліч здивованих очей; її ждали, а вона стояла мовчки, непорушно і тільки брови її стали підніматись угору, очі поширятись і робитись лукаво здивованими. І разом з тим хвилинками ті очі темніли чимсь сильним, задержаним всередині. Немов всередині у ній кипіло щось велике, вогневе, але вона його здержувала і тільки лукаво посміхалася, знаючи про нього.

Замерло.

Зіна все здивованіше піднімала брови. Потім розняла руки з грудей, озирнулась і тихо почала:

— Товариші!

Замовкла й непорозуміло глянула на всіх.

— Товариші, я не розумію, куди я попала? Мене кликали на збірку *робітників*, а я, мабуть, попала кудись в друге місце. Правда? Скажіть мені, я серед робітників, чи де?

І замовкла чекаючи. Мовчала й маса перезираючись.

На бантині засміялись.

— Серед баб!—раптом пролунав густий, злий голос.

Сміх побільшився.

— Серед трудящих людей, у яких є діти та жінки!—зразу-ж одгукнувся дзвінко хтось ізнизу.

Зіна хутко повернулась у цей бік.

— Та-ак?—здивувалась.—Так висилайте-ж сюди ваших дітей та жінок, чого-ж *ви* прийшли сюди?! Мо-

— Ні одного вагона далі! Правда? (Стор. 158).

же-ж вони здобудуть собі таке життя, щоб не мерти з голоду! *Вам* чого треба тут?! Геть звідци, ідіть мийте горшки, хай приходять ваші діти та жінки!

З бантин і з боків загриміли оплески, сміх, крики:

— Правильно! Давай сюди баб! Геть звідци! Браво!

Центр мовчав і ніяково посміхався. Чулись тільки окремі голоси з нього, які кричали щось до бантин.

Зіна все таки здержувала своє всередині.

— Тш!—повела рукою.

Затихло.

Вона для чогось перехилилась до маси і стала пильно вдивлятись у кожне обличчя. Мовчки, серйозно, подовгу. В бантинах тихо ждали. Потім помалу підвела голову й здивовано заговорила:

— Але, знаєте, я не помилилась. Я, справді, таки серед робітників. Серйозно! Я бачу сажу і горе на ваших обличчях. На цих обличчях видно нужду і злидні. Хіба ні? Вони всі до того повимокали від поту й сліз, що скоро потріскаються від сонця, як старі чоботи. Ви це знаєте? На них так понадимались жили від праці, що так вам і ходити з ними. До смерти ходити. А хіба є радість у ваших очах? Хіба в тих очах я не страх, не темність, не забитість бачу? Так, я таки серед робітників! Це правда.

Зробила павзу. Маса не ворухнулась.

І раптом зеленуваті очі заблищали і пустили задержане те буйне, весело-гнівне, вогневе. Лице спалахнуло. Голова піднялась.

— Але слухайте! Хто вам сказав, хто сказав, що ми слабші? Хто? Той товариш, що говорив тут? А ви й повірили? Ах, ви-ж комики. Хіба ви не хочете краще пожити? Так таки зовсім не хочете? Ви цілком усім задоволені? Мабуть-же ні? А раз ні, то чого-ж вам треба? Треба тільки захотіти. Чуєте: тільки захо-

тіти. Більше нічого. Оттак стиснути кулаки, стиснути, щоб аж нігті вп'ялись у шкуру, і сказати: Ми хочемо. І більш нічого. Оттак!

І, стиснувши свій кулачок, простягнувши його до маси, перехилилася вперед і сильно-спокійним веселолютим голосом промовила:

— Ми хочемо! Чуєте?

. . . . . .

І випрямилась.

В манежі зірвалась ціла буря. Справжня буря.

Але я бачив, що вона йшла не з слів її, а з очей. Мені можуть не повірити, але то так. З її очей і з того, що ховалось за очима. Воно з очей сідало на слова й на крилах їх перелітало в вуха й очі маси, і маса вже горіла, маса вже забула себе, вже сміялась з того, що не зможе ніби перемогти. *Вони* не зможуть перемогти?! Та хто це сказав?!

— Забастовка! Годі! Забастовка! Голосувати!!

Зіна підняла руку. Маса покірно затихла.

— Товариші!—чудно блиснули очі з трибуни.—Ні одного більше поїзда? Так?

— Так! Так!

— Ні одного вагона далі! Правда?

— Правда! Правда! Так! Забастовка! У-у-у!!

Лице Зіни було бліде... і радісна мука мені вбачалася на ньому...

За цілий тиждень не пішло з тої станції ні одного вагона нікуди.

Коли ми вернулись з Х...—я, скінчивши свою давню справу, а Зіна з дозволом взяти на поруки нареченого,—наречений вже четвертий день голодував.

Хутко він цілком одужав.

МАЛОРОС-ЕВРОПЕЄЦЬ.

Я їхав в село Бідненьке за репетитора до панка Коростенка і, як подоба кожному репетиторові, їхав на драбинчастому возику, запряженому якоюсь гострозадою й гостроголовою конячинкою з коротенькими, лахматими ніжками і великим черевом, що робило її дуже схожою на мишу.

Мало накочена дорога була труська, сонце палило, як з печи, а я на своєму возику, як карась на сковороді, смажився, обливався потом, вертівся, хапався за боки й проклинав і возика, й себе, й того чорта, який надав мені їхати до якогось там пана вчити паненя; і не хотів я вже ні пана з його рекомендованим мені демократизмом, українством, лібералізмом, ні заробітку, ні сільського покою, ні всього того, що спокусило мене їхати до нього й терпіти муки їзди на драбинчастих возах. Але конячинка тимчасом тюпала собі й години через чотири ми вже були в Бідненькому.

Була неділя. Коло одної хати на вулиці й на подвір'ї стояла, сиділа й навіть лежала ціла юрба дядьків, жінок, парубків, дівчат, дітей. Всі були червоні, спітнілі, у деяких лікті були перев'язані хустками. Вони всі разом кричали, обнімались, сміялись, співали; якась стара баба, високо піднявши спідницю, заносисто танцювала, а круг неї реготали й грали на губах. На самій дорозі стояв розпатланий дядько: широко розставивши руки, наче граючи в «куці-баби»,

він раптом робив кільки хистких ступнів у один бік і зупинявся; потім схиливши, як бик, голову, немов раздумуючи і щось бормочучи, він кидався в другий бік і знов зупинявся, хитаючись.

На воротях стирчало гілля, обвішане червоними стьожками й перев'язане хустою.

— Свадьбу грають,—суворо сказав, неначе одрубав, мій возниця й, обминувши розпатланого дядька, хльоснув по конячинці.

— Стій!.. Стій!..—вмить вчулось за нами.

Ми озирнулись. За возом біг якийсь дядько в шапці з перев'язаною рушником рукою, з пляшкою й чаркою в руках і кричав щось.

Возниця припинив трохи конячинку.

— До... до пана... нашого... їд... їдете?—хакаючи, підбіг до воза дядько.

— До пана. Вчителя ось... везу... А що?— незадоволено буркнув возниця.

— А-а!..—протягнув дядько, дивлячись на мене мутними очима й дихаючи горілкою.—Вчителя?.. До панича?.. Так... вєрно! На дохтура, стало бить? Упо... употребительно! Но тольки за польтиник не підем... Так панові й разположіть... Забастовка!.. Депутація, одним словом!.. Значить польная депутація... і ніяких... Руб давай і... квит! Вєрно я говорю? Кирило, вєрно я говорю?

— Вєрно, вєрно... Но!—шарпнув віжками Кирило.

Дядько ще біг за нами й щось старався вияснити, але хутко одстав, і ми, повернувши за ріг, опинились на вулиці, що впиралась в панський будинок з тополями й терасою; а через кільки хвилин в'їжджали в ворота економії.

На подвір'ї чогось було безлюдно й тихо, тільки коло загону стояли дві робітничі постаті й, спершись

ліктями на тин, лузали насіння. Вони не ворухнулись. Зате з-під амбару вихопилась якась сіренька собака з обгризеними вухами й, одривисто гавкаючи, наче хапаючи на льоту мух, побігла за нами. Біжучи поруч з возом, вона без всякої злости дивилась поперед себе й, наче виконуючи обов'язок, голосно й серйозно гавкала. Часом вона зупинялась, сідала й, поспішно почухавши задньою ногою коло вуха, знов наганяла нас і знов з діловитим видом гавкала.

У вікнах горниць замиготіли якісь обличчя, але на ґанку ніхто не з'являвся; тільки з вікна кухні випнулась червона товста пика в білому ковпаці й, обережно почухавши кінчиком здоровенного ножа брову, пильно подивилась на нас і сховалась.

Ми зупинились. Собачка теж зупинилась, замовкла й стояла коло воза, також, мабуть, не знаючи, що далі робити, як і ми.

Почекавши трохи, я зліз із воза, розплатився з дядьком і, взявши свого чемоданчика, пішов до ґанку. Як тільки я ступив на східці, двері самі раптом одчинились передо мною. Я зупинився, чекаючи, що хтось вийде, але не було нікого. Я зазирнув у двері: в маленьких сінях було порожньо, а проти цих дверей були другі двері, мабуть, в більші сіни. Я здвигнув плечима й пішов далі. Але не встиг зробити кілька ступнів, як і ті двері також одчинились, мов од вітру, і я справді побачив великі сіни з кілочками для одежі, одежу, кальоші, капелюхи і т. и. Коло дверей-же знов нікого не було.

«Що за чортовня»,—подумав я, озираючись на всі боки. Але в цей мент одчинились бокові двері й з них поспішно вийшов товстенький, коротенький добродій у білому літньому костюмі з чорненькими смужками, з англійськими баками і червоними бри-

тими губами. Лукаво сміючись, він підійшов до мене і, простягаючи руку, дзвінким тенорком заговорив:

— Репетитор наш?.. Дуже приємно, дуже приємно! Мій Василько вже просто напосівся на мене: «де мій репетитор?..» А що? Двері вас здивували?

— Еге... Я не розумію... Наче духом святим...— пробурмотів я.

— Ах-ах-ах!—засміявся він дуже задоволено. Потім раптом зробив серйозне лице й, ніжно взявши мене за лікоть, промовив:

— Дуже приємно, дуже приємно... Я вас зараз у вашу кімнату... Ви, мабуть, дуже втомились? Ну, розуміється... Свій чемодан ви можете... Грегуар... Ха-ха-ха! Так вас здивували двері? «Святим духом?» Грегуар!

Звідкись хутко виплила постать у лакейському потертому фраці з жовтою лисиною, тоненькими губами й тужливим виразом кістлявого бритого лиця.

— Вот чемодан господіна учітєля... Однеси до їх в комнату... А це, бачите... Осторожно, Грегуар, осторожно... Це, бачите, у мене автоматичні двері. Одчиняються машинним робом... Одчиняються й зачиняються... У мене все машинним робом, вся економія на раціональних початках ведеться... А це ваша кімната... Туди, Грегуар, постав у куток. А вода в умивальнику є?.. Все машинним робом... Є? Ну, можеш іти... Підожди! Нічого... гм!.. нічого з села не чуть?

— Нічого...—коротко промив Гаврилко, схиливши трошки голову на бік.

— Ну, йди... Підожди! В випадку чого-небудь... дать мені звістку!

— Харашо...—зідхнув Гаврилко й тихо висунувся з кімнати, ніжно причинивши двері.

КУЗЬ ТА ГРИЦУНЬ.

Ми постановили далі не йти.

Власне, діло було так: я рішуче стояв за те, щоб перебратись на той бік Дніпра, пройти в степи і там найнятись. Але Кузь поскріб своє рябе, заросле підборіддя, глянув у небо і сказав:

— Нє! лагер тут. Кончено. Лягай, братці.

Грицунь моментально поклав клунок на землю і ліг, так наче це постановив не Кузь, а він сам. Ліг, закинув руки за голову і з величезним задоволенням став дивитись у небо.

А Кузь сів на свій клунок, закурив і хазяйським діловитим оком озирнувсь круг себе. Нічого. Все було як слід: Дніпро мрійно хлюпавсь майже під самими ногами; по небу, як розсипане пір'я, пливли хмарки; сонце старалось, немов для Кузя, і пекло в спину.

— Харашо!—похвалив Кузь і запхнув кисет у кешеню.—Нада спочить.

Ми лягли біля самої дороги. Якби схотіли, то ми могли-б піднятись трошки вище й бути на великому плацу. Там було багато люду, крамниць і старий млин. Од млина ходила круг його густа тінь і коли пересуватись за нею, то можна цілий день лежати у холодку. Лежати й виглядати собі наймачів.

Я сказав це Кузеві. Але Кузь циркнув крізь зуби в воду і недбало одповів, що йому «сонце ні по чом», що «салдат сонця не боїться, а как раз обратно».

Грицунь дивився в небо і тільки иноді позирав на мене, що я скажу на його... чи то пак, на Кузеві слова.

Я ліг теж. В крайньому разі я міг скинути одежу і скотитись в Дніпро.

— Понятно,—сказав Кузь.—А тут не наймемось, пойдьом у лоцманські села, там у день по десяти рублів возьмьом. Лоцмани у поход пойшли, косить нема кому, от баби й наймуть. А то на Дін рибку ловить. Правда, Грицуню?

Але коли-б він спитав свій драний чобіт, то той не міг-би одповісти йому більшою згодою, ніж Грицунь.

Таким чином ми далі не пішли. Правда, у нас була ще велпка паляниця, пів пачки махорки шіснадцятий номер і двадцять три копійки грішми. Ми могли не поспішати. І коли я стояв за те, щоб далі йти, то хіба через те, що люблю степ.

Ми пролежали два дні. Ми мали все, що треба людині: на небі сонце, під ногами воду. Коли сонце передавало куті меду, ми залізали в Дніпро і сиділи в ньому, скільки нам хотілось.

Але на третій день Грицунь уранці задумливо сказав, що він їв-би тараню, якби була. Кузь сплюнув і промовчав.

Я поглядав на один город, що був з самого краю коло води. На тому городі росла цибуля, горох, картопля. Картопля, мабуть, була вже така, що її можна було-б варити у тих горшечках, котрі стирчали на кілках біля хати.

І в той день до нас підходили наймачі і питались, чи не найнялись-би ми. Але Кузь з зневагою озирав кожного з ніг до голови і питав:

— А по чому даєте?

Давали стільки, що Кузь не хотів навіть з ними й говорити далі.

— Тоже фраєр!—хитав він услід кожному.

І, помовчавши, додавав, що ми по десять рублів у день візьмемо, як підемо у лоцманські села. А то рибку на Дін ловити.

Грицунь мрійно дивився у небо. Йому сонце також було «ні по чом». Скільки-б не смалило, а не могло-б зробити синіші його очі або смуглявіше лице. Ото й всього було в його волі, що випекти ще однудві біленькі плямочки на щоках. І було похоже, що якась дівчина пальцем у муці потикала Грицуневе лице. Не сміючи розцілувати, тільки потикала.

Так ми лежали собі на березі Дніпра. Хвилі й хмарки щось, мабуть, цікаве говорили Грицуневі, бо він весь час задумливо посміхався і жмурив до них віясті сині очі.

Кузь латав сорочку, сидячи на теплому камені при воді, і співав собі з таким спокоєм і задоволенням, немов він тільки й мріяв все життя добратись до цього каменя й латати сорочку.

Я дивився на хвилі.

Ми всі були задоволені. У нас було все, що потрібно людині. Картопля на городі була вже така, що її можна було і варити, і навіть пекти. Ми в цьому переконались. Ми могли з наймом не спішити.

Але на четвертий день уранці ми раптом за нашими спинами почули гуркіт величезної гарби, а в гуркоті дзвінкий сміх і крики. Сміялось і кричало до нас обличчя дівчини, що сиділа поруч з понурим, серйозним і страшенно засмаженим парубком. Здавалось, він доручив їй сміятися і за себе, тому не мав ніякої потреби навіть посміхатись.

І дівчина кричала й сміялась до всякого, хто їй зустрічався по дорозі. Такий, десь, був її звичай.

Але Грицунь подивився на це инакше. Він озирнувся, сперся на лікоть і, засміявшись, закивав до неї головою, немов вона сміялась тільки до нього.

Кузь перестав співати і, повернувшись до дороги, почухав рябий червоний ніс свій. Очі його без всякого задоволення пробігли по гарбі з двома обличчями.

— Драстуйте!—крикнула голова дівчини.—А вже спеклись добре? Ха-ха-ха!

Можна було подумати, що вона саме й посадила нас тут.

— А добре...—привітно засміявсь Грицунь.

Я поважно мовчав. Я не маю звичаю вступати в балачки зо всякими дівчатами, які тільки й знають, що реготати.

Їхні коні йшли помалу, як всякі порядні селянські коні, яким трапляється на дорозі горбик. Правда, запряжені були в «экономическу» гарбу, що була вдвоє довша за них.

— Може наймаєтесь?—крикнула дівчина і чогось аж висунулась з-за драбин. А очі її наче прилипли до Грицуня.

— Може й наймаємось,— поважно й голосно обізвався з каменя Кузь, тим даючи знати, що в цих справах належить звертатись уже ні до кого иншого, як до нього.

Дівчина нерішуче повернулась до понурого засмаженого парубка, що той скаже. Може взяти цих людей, підвезти до плацу, а там прикажчик найме їх.

Але парубок неохоче хмуро глянув на нас і, одвернувшись до коней, стьобнув батогом їх і крикнув:

— А-н-н-о!

Більше нічого. Коні крутнули хвостами й затюпали. З-під коліс димом піднялась курява і, як в хмари, за-

А Грицунь теж чогось почервонів і винувато подивився круг себе.

Кузь на те все не звертав ніякої уваги. Не бажаючи довго балакати, він коротко та ясно заявив управляющому, що ми хочемо забрати свої пашпорти, взяти рощот і йти собі з цеї економії. Дядюшка Терентій, а за ним і вся «вармія» наша, як казав дядюшка Сидорець, підтвердили, що, іменно, ми хочемо забрати пашпорти і рощот.

Управляющий вислухав, байдуже й хмуро подивився на нас і став казати, що за бунти тепер по головці не гладять, що ми забастовщики, що ми слухаємось всяких пройдисвітів, що він нам добра бажає, а через те радить нам не слухатись пройдисвітів, послухатись його та йти в поле, бо вже нерано.

Але ми знов сказали, що ми хочемо їсти по-людському, а коли нам так не дають, то ми підем собі кудись у инше місце.

Управляющий знов вислухав і понуро озирнувся до черкесів. Ті зараз-же підійшли ближче. Прикажчик посміхнувся, а ми стали тісніше.

Я поглядав на Грицуня. Він пильно й хмуро дивився на черкесів. Иноді приторкався поглядом до Кузя, але зараз-же одскакував ним, немов лице Кузя було гаряче, як сковорода на вогні. І чогось зовсім не дивився на Оленку, хоча вона не раз і не два подивлялась в його бік.

— Так усі хочете забирати пашпорти? — спитав управляющий.

— Усі... Усі...

Управляющий мовчки оглядав нас. Хто його зна, що він думав; лице як було понуре, так і не мінялось.

— Так... Ну, так підождати треба: пашпорти у волості...

Це була новина: пашпорти у волості.

— Як у волості? По какому праву?—крикнув Кузь.

Управляющий навіть не глянув на нього.

— А рощоту вам не буде. Хто кида серед літа роботу, тому рощоту не буває.

І, повернувшись, хотів уже йти. Але Кузь цього не міг допустити. Е, це вже було занадто коротко. Та й ми цього не розуміли.

— Як то рощоту не буде? Ми шість тижнів робили!.. Оце добра історія!..

Навіть дядюшка Сидорець почервонів і захвилювався.

А Кузь зразу одсунув картуз на потилицю, рішуче підтягнув клунок на плече й закричав:

— Ваше благородіє! Подождіть!

Управляющий озирнувся.

— То какому такому соображенію нам рощоту не буде?

— По такому, що ви кидаєте роботу.

— Ми кидаєм, потому как ви нам...

Але управляющий не хотів далі слухати.

— Рощоту не буде. А пашпорти завтра... От і все!

— Позвольте! Так не полагається... Ето виходить уже грабіж... Ето чистий грабіж і більше...

Але не встиг докінчити.

Управляющий весь одразу налився кров'ю, підскочив до Кузя, розмахнувся й зо всеї сили ударив його по лиці.

— Грабіж?! Ось тобі грабіж! Вон, сукин син! Женіть його нагаями, бунтовщика!

Але в цей мент трапилось щось таке, чого вже ніхто не ждав. Як тільки ляснула рука управляющого по лиці Кузя. Грицунь весь стрепенувся, зірвався з місця й, підскочивши до управляющого, схопив його за барки, несамовито закричав:

— Сво-о-лоч! За що б'єш?! Рощот давай! Січас давай рощот!

Я таким Грицуня ніколи не бачив. І очей таких не бачив ніколи у нього, сталевих, диких, гарячих.

Управляющий аж назад посунувся од нього, а черкеси так і стрибнули вперед. Але тут піднялась така буря, що й управляющий, і черкеси, і прикажчик вмент опинились у конторі й двері приперли за собою.

А синьоока Оленка розтеряно стояла на тому самому місці й злякано дивилась на Грицуня. Тільки він її чомусь не помічав, навіть не дивився у той бік, а разом зо всіма гукав:

— Рощот давай! Пашпорти!

І рощот і пашпорти було видано нам у той-же день. Пашпорти якось усі знайшлись у конторі. Дядюшка Сидорець за селом уже казав, що вони через те опинились у конторі, що дуже мало черкесів було.

Дядюшка Терентій посміхався одними очима, а Кузь, як командир, ішов поперед усіх і, гордо одсунувши картуза на потилицю, поглядав на панські копи. Сонце пекло його рябе лице, на якому ще виднілися сліди руки управляющого, але сонце йому було ні по чом, салдат сонця не боїться.

Трошки ззаду йшов Грицунь. Круг його гомоніли та сміялись, але він того не чув. Задумливо дивився кудись у бік у степ, де над могилами ніжними хвилями тріпотів гарячий вітер. Хто його зна, що він бачив там, але очі його сумно та ніжно жмурились.

Тільки, як Кузь озирався й оглядаючи командирським оком «вармію», на хвилинку зупинявся поглядом на ньому, він соромливо й радісно посміхався до Кузя й злегка червонів. Кузеві очі ставали також соромливо радісними, але він швидко одвертався й голосно весело затягував:

Юж ми йшли, да йшли, да йшли,
Яй в Расюшку прийшли.

І по степу в гарячих хвилях повітря до старих могил пливла наша пісня.

А ввечері ми лежали на станції й чекали четвертого класу.

Грицунь поклав голову на груди Кузеві, як на подушку, і дивився у небо. Зорі вміли з ним розмовляти, бо він посміхався до них і хмурив віясті очі.

Кузь-же, заклавши руки на голову, дивився на довгий ряд вагонів і говорив про те, що як не станемо в лоцманських селах, то підем на Дін і будемо рибу ловити. Тепер риба ловиться добре, то заробимо не гірше, як в якійсь паршивій економії. А то в Крим до моря піти.

— Вєрно я говорю, Грицунь? Га?

— Атож...—зідхав Грицунь і посміхався до зор.

І зорі, як дівочі очі, промінясті та мрійні, ніжно посміхались до нього.

ФЕДЬКО-ХАЛАМИДНИК.

Це був чистий розбишака-халамидник.

Не було того дня, щоб хто-небудь не жалівся на Федька: там шибку з рогатки вибив; там синяка підбив своєму «закадишному» другові; там перекинув діжку з дощовою водою, яку збирали з таким клопотом.

Усі діти, як діти,—граються, бавляться тихо, лагідно. Федькові-ж неодмінно, щоб битися, щоб щонебудь перевернути догори ногами. Спокій був його ворогом, з яким він боровся на кожному місці.

Наприклад, таке. Ліплять хатки з піску. Перед будинком, де жив Федько, була незабрукована вулиця і там завжди грузли в піску коні. Після дощу цей пісок ставав липким і вогким, для будування хаток нема краще. Поставиш ногу, обкладеш її піском і виймай потихеньку. От і хатка. Хто хоче, може навіть димаря приробити. Коло хати можна тин виліпити, а за тином натикати сінинок—і сад є.

А між хатками іде вулиця. Можна в гості ходити одне до одного.

Федько теж ліпить. Але раптом встане, подивиться, подивиться і візьме та й повалить усе чисто—і своє, і чуже. Ще й регочеться.

А як хто розсердиться або заплаче, так і штовхана дасть. Битись з ним і не пробуй,—перший по силі на всю вулицю. Враз тобі дасть під ніжку, зімне, насяде й питає:

— Ну? Нажився на світі? Говори!

Як той каже, що нажився, то милує; а як пручається—іще б'є.

Або пускають хлопці змія.

Плац великий,—ні будинків, ні магазинів, розбігтись є де. І вітер там раз-у-раз найкращий.

От заносять змія.

Федько сидить у себе на воротях, як Соловей-розбійник на дереві, і дивиться. Він усе любить або по кришах лазити, або на воротях сидіти. Ворота високі і там ніби скринька така зроблена. В тій скриньці і засідає Федько.

— Пускай!—кричить той, що держить.

Змій вирива́ється, але зразу-ж козиряє і б'ється об землю.

Федькові досадно: дурні, хвіст короткий! Але він сидить і не кричить нічого. Його думка зовсім инша.

Хлопці догадуються і прив'язують до хвоста ганчірку. Тоді змій плавко й легко здіймається вгору. Приємно держати його! Вітер чудесний, тільки розсотуй нитки та дивись, щоб на вузликах добре звязані були. Змій хитає головою то в той бік, то в другий, наче комусь шепче щось на вухо то з одного боку, то з другого. А як дирчітки ще начеплені, аж дух радіє! Цілий день-би стояв, та держав, та дивився угору. Небо високе-високе, синє та холодне. А змій у йому білий-білий, хилитається, хвостом злегка водить, наче плава, наче йому душно і він ліниво обмахує себе віялом. І ледве-ледве чутно ллється од нього дирчання дирчіток. Не тільки бачиш, а й чуєш. Так наче Гриць або Стьопка там угорі і тягне за нитку, балується там і дирчить униз.

Нитка вже дугою пішла. Ех, погано путо зроблено! Як добре зробити путо, нитка не дасть дуги. Ну, та нічого—розсотуй далі.

Нитка ріже руку, але то дурниця. Змій все далі й далі в'ється в небо, стає менший та менший.

— Телеграму давай!

Пускається телеграма. Біленький папірчик начіплюється на нитку і підсовується трошки вгору. Вітер підхоплює—і пішла телеграма. Ось зачепилась за вузлик і пручається; виривається, от трохи не крикне вниз: «не пускають!». Але тут треба шарпнути нитку. Вітер знов підхоплює і попливла знову вгору біла вісточка. Десь уже вона недалеко, вже вона в тому місці, де навіть Гаврик не може бачити нитки. Ось-ось змій прочитає телеграму.

Але тут всі разом чують крик і переводять очі з змія на землю. Іде Федько. Іде і кричить. Він міг-би підійти тихенько, так що й не почув-би ніхто,—але Федько того не любив. Він ще здалеку кричить:

— Ану, гей там, давай сюди змія!

Буде однімати. Федько іде змія однімати.

Руки в кешені, картуз набакир, іде, не поспішає.

Але тікати і не пробуй, Федько усяку собаку випередить.

Хлопці починають швидко зсотувати нитки. Але що то поможе?

— Давай змія!—підходить ближче Федько.

Гаврик кривить губи і хмикає. Стьопка зблід, але хутко зсотує нитки, зиркаючи на Федька.

Спірка піднімає з землі камінь і кричить:

— Ану, підійди! Ану!

Але Федько навіть рук не виймає з кешень і таки підходить.

— Давай сюди змія!

Тут він уже виймає руки з кешені, бо Спірка затуляє собою Стьопку і піднімає руку з каменем. Але сам Федько каменя не шукає, він тільки дивиться за Спірковою рукою.

ім. Ганни Барвінок

— Даєш змія?

— А це твій змій?

— Одніму та й буде мій.

— Овва! Задавака! Так і провалю голову, тільки підійди.

— Ану, бий!

Федько навіть груди підставляє, так наче йому тільки того й хочеться, щоб його вдарили каменем. Чуб йому стирчком виліз з-під картуза, очі хутко бігають.

А Стьопка зсотує, а Стьопка зсотує! Змій тільки диркає далеко вгорі та шарпається і не розуміє нічого, що там сталося внизу, чого його так скоро тягнуть назад.

— Ну, бий-же! Ех, ти!—боїться... Я он без каменя на вас трьох.

— Льонька, Ва-а-сько!—раптом кричить Спірка.— Сюд-а!.. Федько змія однімає!

Але Федько вмить зривається з місця, налітає на Спірку, ловко підставляє ногу й кида його на землю. Тут-же підскокує до Стьопки, хапа нитку і рве її до себе. Нитка тріскає, змій диркає. Гаврик плаче, а Федько намотує нитку на руку і помалу задом іде додому. Вигляд у нього гордий, Спірка й Стьопка кидаються на нього, очі аж горять, шпурляють камінням, але Федько тільки угинається й регоче.

— Халамидро! Ну, не попадайся ти на нашій вулиці. Босявка! Зараза!

А Федько все йде та й іде. Змій уже його.

Але тут, буває, візьме й зробить несподіване. Коли вже хлопці далеко і не можуть йому нічого зробити, він раптом вертається і віддає змія. Навіть принесе ще своїх ниток і дасть.

— На твого змія! Думаєш, мені він потрібний?

Схочу зроблю з цілого листа. Тато з типографії принесе червоної бумаги, так он якого зроблю...

Але так не часто буває. Частіш кінчається тим, що хлопці біжать додому, жаліються, а їхні тато чи мама ідуть до Федькової матери і теж жаліються. А Федькові ввечері вже прочуханка. Але й тут Федько не як всі діти поводиться. Він не плаче, не проситься, не обіцяє, що більше не буде. Насупиться і сидить. Мати лає, грозиться, а він хоч-би слово з уст, сидить і мовчить.

Приходить тато з роботи. Він стомлений і сердитий. Руки сиві од олива літер, які він складає в друкарні. Щоки теж ніби оливом налиті, худі-худі, а борода на їх так рідка, що видно крізь неї тіло.

— Що? Вже знов?—питає він, глянувши на Федька.

Федько ще більш насуплюється й починає колупати пальцем кінець столу. А мати розповідає.

— Правда то?—питає батько у Федька.

Федько мовчить.

— Кому-ж я говорю? Правда те, що мати каже?

— Правда,—тихо одмовляє Федько.

— Скидай штани.

Федько мовчки встає, скидає штанці й чекає, похиливши голову.

Батько здіймає з себе ремінь, кладе Федька на стілець і починає бити.

Федько здригується всім тілом і шарпає ногами.

— Лежи!!—кричить батько.

— А кляте-ж яке, а кляте! — сплескує руками мати,—хоч-би ж попросило тата, хоч-би заплакало. Камінь, а не дитина! Сибіряка якийсь...

Вибивши «сибіряку», батько виймає з кешені дві або три копійки й дає йому.

— То тобі за те, а це за те, що правду говориш...

Федько витирає сльози, що виступили з очей, бере гроші і ховає в кешеню. Він за ремінь не сердиться,—він розуміє, що так і треба. Але й три копійки бере, бо справді не брехав. Якби він схотів, то міг-би одбрехатися, але Федько брехати не любить.

Не любить також Федько й товаришів видавати.

Батько й за це Федька хвалить, а мати так само сердиться.

— Так, так, потурай йому, давай йому гроші, давай. Він навмисне робитиме бешкет, щоб правду сказати. Розумний батько, учить сина. Замість того, щоб повчити його за те, що покриває других, він хвалить...

— Нічого, стара... За все бити не можна. За що бити, а за що й хвалити...

— Так, так! Хвали його, хвали...

А найбільше Федькові доставалося за Толю. Толя був син хазяїна того будинку, де вони жили. Це була дитина ніжна, делікатна, смирна. Він завжди виходив надвір трошки боязко, жмурився від сонця і соромливо посміхався своїми невинними синіми очима. Чистенький, чепурненький, він зовсім не мав нахилу до Федькових забав. Але цей халамидник неодмінно спокушав його і бідненький Толя приходив додому задрипаний, подраний, з розбитим носом. Мати його, жінка чула і теж делікатна, трохи не вмлівала, бачачи таким свого Толю.

— Де ти так убрався?! Хто це тебе так?—жахалась вона.

Толя, плачучи, казав, що він не винен, що Федько його призвів на те.

В той-же вечір батько Федьків допитував уже «сибіряку».

— Ти лазив з Толею дерти горобців?

– Лазив.

— Ти порвав йому штанці?

— Він сам порвав. Не вміє лазити, а береться. Хай не лізе.

Але тут вмішувалась мати.

— Та як ти смієш так говорити? То дитина благородна, ніжна, а ти, мужиченя, з ним так, як з Стьопкою. Та через тебе нас з квартирі виженуть... Щоб ти не смів підходити до нього, мурло ти репане. З свинопасами тобі гратись, а не з благородними дітьми. Нещастячко ти моє! І за що мене бог покарав таким сибірякою. А батько нічого йому й не скаже: роби, синку, що хочеш, бий дітей, хай нас виженуть з кватирі.

Батько мовчить і хмуро дивиться в вікно. Надворі вечір. З вікон хазяйського дому ледве чутно вибиваються звуки ніжної музики. Тепло й затишно там. Батько Толін десь походжає собі по просторій хаті, задумливо слухаючи музику. Тут-же, мабуть, Толя, чистенький, ніжний, з щічками як проскура. Мати грає. Ні сварок у них, ні бруду, ні клопоту. Пожильці їм знесуть плату за квартирі, мужики за землю грошей привезуть. І ніхто не вижене з квартирі, хоч-би Толя як обидив Федька.

— Скидай штани, сучий сину!—раптом грізно звертається батько до Федька.

Федько з-під лоба дивиться на тата.

— За віщо?—ледве чутно питає він.

— За те, що водишся з благородними дітьми. Я тобі, паршивцю, скільки раз казав: не смій з панами водитися. Не кумпанія вони тобі.

— Та я з ним не водюсь, він сам лізе.

— Жени його під три чорти од себе... Яка він тобі кумпанія?.. Лягай!

Федько лягає, але батько так б'є, що мати зостається зовсім невдоволена.

А на другий-третій день Федько знов спокушає Толю. І спокушає якраз в такий момент, коли ні одному чоловікові в голову-б того не могло прийти.

Скажемо так. Надворі буря, дощ ллється з неба такими патьоками, наче там тисячі Федьків перекинули тисячу діжок з водою. Хмари аж сині, кошлаті, так і розрізують їх зеленяві блискавки. Грім тріскає з такою силою, що аж посуд дзвенить в шафах.

Толя, притаївшись біля вікна, дивиться на вулицю. Пусто, нема нікого, все поховалось. Тільки з гори біжить цілий потік брудної води з бульками. Дощ січе воду, камінь, стовпчики. З ринв цілі водоспади спадають в палісадник. Темно, сіро, страшно. Мама у себе в покої лежить з пов'язаною головою—вона не виносить бурі і завжди хворіє.

Толя теж заховався-б кудись, але мама заборонила йому сидіти біля вікна і через те Толі страшенно кортить ще посидіти й подивитись.

У, який буйний та брудний потік біжить по вулиці! І де він береться завжди?

Трах-тах-тах!—лускає грім і лямпа в їдальні дзвенить.

Толя тихенько хреститься і бліднє, але од вікна одійти не може.

І раптом він бачить щось надзвичайне. На вулиці, в самому потоці, під дощем, мокрі, без шапок бредуть Федько, Стьопка й Васька. Вони позакачували

штанці аж до живота, пацають ногами, сміються, щось видно кричать. Їм весело і любо! Вода, мабуть, тепла, а дощ, як душ у бані, так і обливає їх. Ось Федько підставляє лице під дощ, ловить краплі ротом. Які у них смішні мокрі голови!..

Васько щось найшов у воді. Що то?.. Підкова. Федько ховає в торбинку. Вони знов назбирають гвіздків, підков, залізячок! А Федько раз найшов навіть п'ять копійок!

Толя стає у весь зріст на вікні і маха руками, щоб його побачили. Але хлопці не дивляться на вікно. Вони пацають ногами, бовтаються, грім тріщить у них над головами, але їм то й за вухом не свербить. Хмари над ними такі страшні, що дивитись моторошно, а їм те якраз і мило,—дощ, значить, ще довго буде.

Ось вони пританцьовують, мабуть, співають:

— Іди, іди, дощику
Цебром,
Цебром-цебрицею
Над нашою пшеницею.

І дощ іде їм на голову, на плечі, на руки. Сорочки поприлипали до тіла, потік біжить, біжить, грім тріщить.

Але Толі грім уже не страшний. Толя й сам-би побіг на вулицю. Він ще дужче маха руками, але постукати боїться, бо мама почує.

Нарешті, Федько помічає Толю і починає махати рукою, закликаючи до себе. Васько і Стьопка теж вимахують, показують підкови, гвіздки, пацають ногами, підскакують. Васько пада і сідає просто в воду, Федько й Стьопка регочуться, а Васько за ними.

Толя раптом зстрибує з вікна, швидко скидає черевички, закачує штанці і тихенько вибігає в сіни, з

сіней на ґанок. На ньому бархатові курточа й штанці, —жалко їх. Але хлопці вже коло ґанку і кричать:

— Іди, не бійсь! Дощ теплий.

— Та йди! От баба, мнеться... Раз-два!

Толі холодно і страшно, але він не хоче, щоб його звали бабою. Він сходить з ґанку і обережно йде до хлопців. Ніжні, випещені ніжки його спотикаються, брудний потік заливає бархатові штанці, дощ враз вимочує акуратно зачісане волосся і курточку. Спершу від цього холодно, але потім робиться так славно, мило. Толя од приємности аж вищить і пацає ногою по воді. Хлопці теж кричать і, схопившись за руки, біжать униз. Толя посередині.

Ввечері Толя хворий, гарячий лежить у постелі, а Федька кладуть на стілець і луплять.

Наставала весна. Сніг зробився жовтий і брудний, а лід на річці такий, як намочений цукор. Потім почали текти річечки по вулицях, і стала парувати земля на сонечку.

Раз над вечір Стьопка, Грицик, Спірка та инші хлопці пускали кораблики по вулиці.

В цей час вийшов Толя на ґанок і дивився на них. Він сам не пускав, бо йому строго заборонено було гратись з вуличними хлопцями, але стояти на ґанку можна було.

Раптом звідкись прийшов Федько. Кожушок його був весь мокрий, чобітки аж порижіли од води, шапка в болоті. Але він весь сяяв і махав величезною палицею, яка була вдвоє більша за нього.

— Хлопці! А де я був!—закричав він ще здалеку.

Всі кинули кораблики і підбігли до нього.

— А де? А де?

Федько ловко заткнув палицю в купу мокрого снігу, зняв шапку і витер піт.

— Ху! От так наморився, братця! Ну, так і робота була.

— Та де-ж ти був? Яка робота?

— На річці був. Там таке-е!.. Крига йде страшенна. Базарний місток знесла. Он як! Ми ловили дошки... Я такого дуба витягнув, що ой-ой-ой!

Хлопцям аж дух захопило. А вони й не знали!

— Та брешеш? Правда?

— Піди подивись. Сидять тут, кораблики пускають... Я завтра у школу не піду, зранку на річку збираюсь...

— Як у школу не підеш? А батько?

— От штука! Візьму та й не піду. Здоров, Только!

Толя чув усю розмову і йому страшенно кортіло розпитатись, як там на річці крига йде. Але він терпіти не міг, як йому цей Федько говорив «Толька». Наче він йому товариш.

Толя одвернувся і нічого не сказав, немов не чув Федька. Але так було цікаво послухати, як крига йде на річці, що він зараз-же повернувся знов і сказав:

— Здоров? Ти був на річці?

— Був.

— Здорово йде?

— Біжи подивись, як мама пустить,—посміхнувся Федько й одвернувся від Толі.

Толя почервонів,—як він сміє насміхатись, мурля погане! Як пожаліється татові, йому зададуть!

А Федько розказував тимчасом далі:

— Вся річка йде. Страшенно так суне та тріщить... А наро-о-ду на березі, повно! Один хлопець хотів поїхати на кризі та злякався, а я завтра поїду.

Толя хотів іти додому, але, зачувши ці слова, навіть зійшов униз до хлопців.

Хлопці теж були вражені,—от скажений цей Федько! Там, десь, дивитись страшно, а він полізе туди...

— Та на саму кригу полізеш?

— А то-ж куди! От і палиця вже є,—показав Федько на застромлену палицю.—Весело на кригах! Я бачив, як торік їздив Антошка... Та я тоді не достав палиці... Гайда завтра разом? Га?

Спірка й Стьопка почухались: у школу треба.

— Е, в школу! один день пропустимо, от біда велика!

Толі страшно було слухати такі розмови, але він не мав сили одійти.

Хлопці почухались і таки рішили іти завтра до річки. Умовились, що всі троє зійдуться на цьому самому місці рівно о восьмій годині.

Коли Федько прийшов на другий день на призначений пункт, він застав там Спірку, Стьопку і... Толю. Толя був увесь закутаний у шарфики, з-за яких визирав тільки кінчик носа та оченята. Оченята йому були якісь чудні, не то винуваті, не то злякані.

Федько Толі здивувався.

— А ти чого? Може, теж з нами?

Толя трошки почервонів і сказав:

— Я тільки підійду подивлюсь, а потім піду в школу.

— Іди, дивись,—згодився Федько і почав витягати з снігу палицю. Він її сховав туди ще вчора ввечері.

Палиця чудесна була! На кінці гостра, ще й з гвіздком, як устромиш у кригу, не посковзнеться. Книжки Федько прив'язав собі на живіт і закрив кожушком. Смішно було дивитись, що він став такий пузатий.

— Наче твій тато...—сказав Спірка Толі.

То була правда. Сам Толя це бачив, але йому все-ж таки досадно стало. «Тато»... Зовсім не «тато», а «папа». А потім, що-ж тут такого, що у його папи більший живіт, ніж у їхніх *тат*? Бо його папа багатий, от і все.

Толя їм нічого все-ж таки не сказав, він був хлопчик делікатний, вихований. Федько, той, якби зачепили його тата, зразу-б грубості почав говорити, а то й битись поліз-би.

А Толя навіть щось сказав до Спірки. Але Спірка не чув, бо вони в той час підійшли до спуску з гори. Тут уже не до балачок,—стало видно річку. Поводи ще не було, але яка стала чудна річка! Вся сіра, покопирсана, ряба. На березі комашнею стоять і ходять люди. Сонце хитро виглядає з-за парового млина. Галки кудись летять довгими рядами і кричать. А як блищить кінчик хреста на Богоявленській церкві! Ух, гарно!..

— Ану, наввипередки!—раптом закричав Федько і, як вихор, зірвався з місця.

Стьопка й Спірка заверещали й побігли за ним.

Толі теж хотілось і заверещати, і побігти, і навіть хвицнути так саме ногою, як зробив Стьопка. Але він того не міг зробити: кричати на вулиці не личить благородним дітям, бігти-ж трудно, бо кожушок його такий довгий та тяжкий, а на ногах глибокі галоші. Та ще на спині ранець з книжками.

Толя тільки дивився, як миготіли ноги Спірки та Стьопки. Ось Стьопка загубив книжки. Зупинився, підхопив, знов хвицнув і полетів за передніми.

Толя нагнав їх аж коло самої річки. Зблизька річка здавалась ще чуднішою. Видно було, як помалу. тяжко йшла крига. Лід тріщав, лускався, крижини лізли одна на одну, чисто було схоже на те, як же-

нуть великий гурт волів. Вся сіра маса худоби сунеться помалу, але деколи один віл вилізе на другого і тоді в тому місці починається гармідер, воли налізають один на одного, стоять, крутяться, аж поки ті, що почали гармідер, не проштовхнуться наперед.

По всьому березі стоїть народ. Хлопці живчиками просуваються поміж дорослими і безперестанку кричать дзвінкими веселими голосами. Скільки тут школярів, які завтра скажуть учителеві, що їм у цей день «голова боліла» і вони не могли прийти «в клас»!

А річка все суне й суне вперед. Крижини з мокрим рипом труться одна об одну. Вони такі поважні та старі, аж жовті. Звідки вони припливали сюди? І куди попливуть? От сісти-б на одну з них і їхати на ній десь далеко-далеко. Кругом другі крижини, їх треба одпихати, щоб не лізли на цю, а то як налізуть, то потоплять. Добре, як встигнеш перестрибнути на другу, а як шубовснеш у воду. А вода, ух, чорна, глибока та холодна, аж пищить.

Але знаходяться смільчаки, що стрибають на крижини і їдуть на них якийсь час. Десятки хлопчачих очей з заздрістю слідкують за молодцями. А молодці візьмуть та ще й ногами потопають по льоду, от, мовляв, крига яка, не провалиться. Деякі з них перестрибують на другі лідяки і навмисне зупиняються на самому кінчику над чорносиньою, густою водою.

— Ану, ти там! Хочеш раків половить? — кричить хто-небудь з дорослих на молодця.—Злізай на беріг!.. Шубовсне в воду, витягай його...

Молодець ніби не чує, але, потопавши на кризі, сходить на беріг.

Толя часто подивлявся на Федька: ну, що-ж він не йде на кригу. Федько щось говорив Стьопці й Спірці і показував на річку головою.

Толя підійшов ближче і почав слухати.

— ...А то що! стрибають тут...—говорив Федько,— подумаєш, яка штука. Ні, нехай хто на той бік по кризі перейде, от буде герой!

— Ну, на той бік!—покрутив головою Стьопка,— як затре кригою, що будеш робити?

— А ти на другу!—блиснув очима Федько.—А з тої ще на другу!.. От зроби так! Зробиш? Га?

— А ти зробиш?

— Може й зроблю...

Толі страшенно хотілось подивитись, як Федько буде стрибати з крижини на крижину. Він пострибає і, розуміється, злякається і почне плакати: його знімуть з криги, а всі потім будуть з нього сміятися. Хай не задається.

— Ні за що не зробиш!—сказав Толя Федькові, киваючи на річку.

Федько мовчки подивився на нього і нічого не сказав. А Толя бачив, як у Федька навіть губи побіліли, а очі стали такі чудні, гострі, коли він вдивлявся в кригу. Ага! мабуть, боїться.

— Ану, спробуй!—знов сказав Толя.—Ти-ж хвалився, що будеш їздити на крижинах. Ану!

А крижини сунули та сунули. Иноді вони розривалися і між ними робилась чорна, страшна латка води. В тій воді пливла солома й трісочки. І солома, і трісочки крутились і десь зникали,—так вертіло там воду.

— А давай об заклад, що перейду на той бік,— вмить звернувся Федько до Толі.

— Ба не перейдеш!

— Ну, давай! Об що йдеш! Як перейду, даси мені свій ножик, що з костяною ручкою. А як не перейду, я тобі дам свого чижика. Хочеш?

Толі зовсім не хотілось чижика—навіщо йому чижик?—але він згодився.

— Ну, добре! Давай руку. Спірка перебивай.

Спірка перебив і Федько став тісніше підперізуватись, оддавши Стьопці свої книжки.

— Тільки ви мовчіть...—тенором сказав усім Федько.—А то, як побачать, що я хочу переходити на той бік, то не пустять. Нехай думають, що я хочу коло берега походити.

— Добре!..

Федько підперезався, взяв у руки палицю, спробував її і насунув щільніше шапку.

— Ну, гляди-ж!—промовив він до Толі якимсь чудним голосом і пішов просто на кригу.

— Федько пішов! Федько пішов,—закричали хлопці, які вже давно зачіпали його, щоб ішов на кригу.

Федько стрибнув на лід і, наче пробуючи його, потопав ногами. Крижина добра була, товста, міцна.

Федько потрошки наблизився до другої, походив і палицею зміряв, чи товста. Потім озирнувся до берега і раптом стрибнув на другу крижину.

Спірка, Стьопка й Толя дивились за ним з замиранням серця.

— А куди ти там?—закричав до Федька якийсь робочий збоку,—куди понесло тебе? Вертайсь назад!

Але Федько, мов не чуючи, підбіг на край своєї крижини і знов став тикати під нову крижину. Та була зовсім тонка. Спробував надушити її палицею,—угинається. А позаду кричать і махають руками, щоб вертався. Федько вибрав иншу—ця товща. Розбігся і стрибнув. Крижина тільки злегка хитнулась і заспокоїлась.

— Та що він сказився, паршивець!—закричали вже інші на березі,—куди його потягла нечиста сила. Ей ти, вертайся сюди зараз!

— Ну, дивіться на цього одурілого хлопця!

— Та біжіть стягніть його сукиного сина! Але бігти було вже пізно. Федька несло вниз і він був уже на середині. Він часом оглядався, піднімав на палиці шапку, весело крутив нею і кричав щось. Розібрати не можна було, що він саме кричав, але чути щось веселе і завзяте.

— Та чий він?—питалися кругом.

— Федько, Івана типографчика син. Халамидро звісне.

— Ну й пробий голова... Ач, яке виробляє! Ах ти-ж, боже наш!

А Федько, справді, щось надзвичайне виробляв на річці. Він то повз на животі по тонких крижинах, то впирався палицею і перестрибував через водяні латки, то бігав з кінця в кінець криги, не маючи виходу. Здавалось ось-ось налетить на нього ота кучугура криги, зітре, зімне й сліду не зостанеться од комашинки хлопчика. Але комашинка якимсь чудом ловко видряпувалась на самий гребінь кучугури, скоренько з'їжджала з неї і бігла знову з крижини на крижину.

На березі було тихо, Хлопчики замерли з роззявленими ротами і широкими очима. Старші хвилювались і пильно слідкували за кожним рухом «шибеника». Як той щось замнеться, так всі зараз затурбуються, деякі починають кричати всякі поради:

— Вправо! вправо бери, сукин син!

— Куди вправо?—махає на порадника другий рукою.—Там вода, хай жде, друга крижина підпливе... Не рушся, стій на місці!

На щастя Федько не може чути ніяких порад і щасливо добирається до берега.

Хлопчаки починають од щастя пищати, боротись, кидати камінням у кригу. Дорослі легше зідхають і, хитаючи головами, лають Федька-халамидника. Але в лайках нема ні злости, ні досади. Ловкий хлопчак, що й говорити. Як пробрався, собака, га?

Федько з того боку махає надітою на палицю шапкою. Той беріг пустий, бо туди не можна пройти з вулиць—чиїсь мури і тини.

— А як-же він назад добереться? Невже знов по крижинах?

— А так і є, він знов по крижинах!

Справді, Федько стрибнув на крижину, потім на другу і знов на березі усі притихли, слідкуючи за одчайдушниним хлопцем. Ніхто вже не кричав порад, ніхто не лаявся, тільки не зводили очей з маленької комашинки, яка дряпалась, бігала серед страшних сірих крижин, стрибала, метушилася. Така маленька комашинка, а як вона ловко, безстрашно обдурювала величезні шматки льоду, що з тріском лізли на неї, немов збирались розчавчити нахабне живе створіння, як це створіння топтало ту сіру купу криги і ще навіть часом вимахувало своєю малюсінькою паличкою.

— Ну й шибеник!—зідхав хто-небудь, як Федько видряпувався зі скрутного місця.

А «шибеник» все ближче й ближче присувався.

Ось уже недалеко. Видно вже, як швидко оченята його бігають на всі боки, вишукуючи місце, де перестрибнути. Найшов. Вперся палицею. Палиця спрснула. Ударив дужче в лід і знов уперся. Стоїть добре. Раз! і вже на другій крижині. Жилаве чортове хлопча. Стриба, як кішка.

І от хлопча уже на березі. Круг нього крик, писк товаришів. Оце молодець, так молодець. От як треба!

— Ну, щастя твоє, що ловкий!—качають головами дорослі. Але не лають і не сердяться,—що говорити такому зайдиголові!

Толя аж задихався, дивлячись, як Федько перебирався по крижинах. Оченята йому розгорілися, серце билось міцно і гаряче. Нічого там страшного нема, на тих крижинах. А зате як інтересно, як весело! Отби взяти та собі побігти. Тільки скинути калоші, а то в них важко. То зовсім не трудно. Узяти в Федька палицю, встромляти у лід і стрибати. Велика штука!

А коли Федько вийшов на беріг, коли його оточили хлопці і з радістю та захватом дивились на нього, як на героя, Толя почув, що він теж може перейти. І не тільки може, а от візьме й перейде!

І він, нічого нікому не кажучи, хутенько скинув калоші, струсив ранець з плеч на землю і підійшов до Федька.

— Дай мені свою палицю!—сказав він. Федько здивовано подивився на панича.

— Нащо тобі?

— Я теж хочу йти на той бік.

— Куди?!

— На той бік.

Спірка й Стьопка так і фиркнули. Але Федько не засміявся.

— А як упадеш у воду?

— Не бійсь, не впаду. Давай!

— Лучче не треба, Только... Ти не вмієш.

— Овва! Ти один умієш. Ну, давай палицю. Що, може жалко?

— На...—стиснув плечима Федько,—тільки гляди...

Толя взяв палицю і пішов на кригу.

— А куди знов? Чого? Хто?—раптом закричали люди, побачивши Толю на льоду.

Але Толя, так само, як Федько, побіг далі і стрибнув на другу крижинку. В цей час насунула ціла купа льоду і одрізала Толю від берега.

Толя опинився сам серед страшних, холодних крижин, які всі ворушилися, лізли одна на одну, тріщали, крутились.

На березі щось кричали, бігали, Толя розтерявся: хотів бігти назад, але не можна—перед ним ціла смуга води. А ззаду суне величезна скеля льоду. Вона наче спеціяльно хоче налізти на Толю, так ввесь час напирає на його кригу.

Толі зробилось страшно. В руки стало якось дуже холодно, ноги ослабли і сковзались по льоду. Хотілось упасти на лід, притулитись до нього всім тілом і кричати, кликати на поміч.

Але він і те боявся зробити. Тільки стояв і тихенько став плакати.

А люди на березі хвилювались, кричали, радились, як вирятувати Толю і не знали, що зробити, бо кожний радив одне, другий друге, третій третє. Всі йшли рядом з крижиною, на якій стояв і плакав Толя, кричали, махали руками, кудись когось посилали. А Толя тимчасом все плив далі. Він уже випустив палицю з рук і хукав на червоні пальці, обливаючи їх сльозами.

Деякі з дорослих пробували зайти по крижинах до Толі з другого боку, але крига угиналась, ломилась під ними і один швець навіть трохи не впав у воду.

В цей час звідкись узявся Федько. Він, як тільки Толя розтерявся на льоду і всі побачили, що злякав-

ся,—десь зразу зник. Иого навіть хотіли вилаяти, що призвів панича до такої біди. Але Федько як під кригу пішов.

— Ага! Злякався стервин син! Шибеник чортів. Навчив хлопця та й утік.

Усі вже знали, що Толя хазяйський синок, а деякі навіть побігли за його папою.

І от коли всі метушились, бігали і не знали, як вирятувати Толю, несподівано з'явився Федько. В руках йому була довжелезна палиця, в яку він почав забивати гвіздка, раз-по-раз заклопотано подивляючись на Толю. Спірка й Стьопка всіма силами старались помагати йому.

Ну, гвіздок забитий, держиться добре.

— Ану гей, дайте дорогу... З дороги-ж!

Всі розступились на крик. А диви знов цей шибеник!

Але він з палицею, чи не рятувати панича збирається?

— Ти куди, халамидро?

— Дорогу!.. Ану, дайте дорогу!

Федько продерся крізь юрбу, вибрав крижину і стрибнув.

— Держись, Только! Я зараз буду коло тебе! Держись, не бігай, стій на місці!

Толя, забачивши Федька, захвилювався і хотів бігти йому на зустріч, але приказ Федька зупинив його.

Хвилин через п'ять Федько вже був на Толіній крижині.

— Ну, давай руку... Іди за мною. Та не бійсь, іди сміливо. Палицю візьми та впирайсь. Ну, так... Держись... Стій... Я перестрибну, а ти підожди...

— Ой, не ходи!.. Я боюсь...—ухопився за нього Толя.

— Та стій! От дурне... Я перестрибну і присуну до тебе свою крижину, а ти перейдеш... Бо сам-же не перестрибнеш...

Федько перескочив, підбіг на край своєї крижинки і вперся палицею в сусідню купу льоду. Крига зашаруділа і підсунулась до Толі.

— Тепер переходь сюди!.. Ну, от бачиш... Тепер іди на цей край. Іди сміливо, не бійсь... Ставай тут. Стій, не бійсь. Я піду назад підштовхну тепер до берега...

Федько перебіг на другий кінець крижини і тільки хотів упертись палицею в дно річки, як раптом під ним почувся тріск, крихка крижина розломалась надвоє і Федько зник з льоду.

Всі так і замерли.

Але Федько не потерявся, він ухопивсь руками за кригу і зо всієї сили пнувся, щоб його не знесло. Але на латку води, яка сталася від цього, вже сунула нова крига. Вона знесе Федька.

Толя побачив це і з криком забігав по крижині.

— Толю! Толю!—кричав Федько.—Подай мені палицю свою... Подай палицю... Я вилізу.

Але крижину в цей час підбило до берега і Толя, як стріла, вилетів з неї.

Стьопка, Спірка й инші хлопці кинулись до Федька і протягнули йому палицю. Федько весь посинів уже і хотів взятись за палицю, але рука не слухалась, заклякла.

А підійти до нього не можна, бо крижина угинається, заливається водою і може розломитись знов.

— Стьопка, ляж на лід та підсунься до мене,— прохрипів Федько.

З берега дорослі щось кричали, але хлопці їх не слухали. Стьопка ліг і став підсуватись до Федька.

— Ну, давай руку... Іди за мною. Та не бійсь, іди сміливо... (Стор. 215).

— Зійдіть там з криги, хто лишній,—крикнув Стьопка озирнувшись.

Але в цей час один з хлопчиків подав Стьопці шворку звязану з поясів. Стьопка кинув її Федькові.

— Хватай, Федю! Хватай... Швидше, Федю, бо крига йде.

Федько протянув руку, але знов ухопився нею за лід.

— Не можу...—прошипів він,—руки не держать, упаду...

І раптом вхопив зубами за шворку, набрав повен рот, міцно стиснув зуби і мотнув головою, мовляв: «тягни!»

Стьопка, хлопці і дорослі з берега почали тягти Федька.

— Держись, Федю, держись, нічого... Ех, держись ще трошки! Браво!

Федько був весь синій од холоду і того, що держався зубами за пояс. Але, як тільки витягнули його на тверде, він став на ноги і почав швидко-швидко топати й махати руками. Вода лилася з нього, зуби йому цокали, але він на те не вважав.

— Нічого, не перший раз, я цеї зими три рази на льоду провалювався. Треба тільки бігати.

Але йому не дали побігати. Десь узялись папа й мама Толині, а з ними мати Федька. Толя, побачивши їх, затрусився і з криком та плачем кинувся до них.

— Папочко!.. Мамочко!.. Я не винен, я не винен!..

Але папа й мама не дали йому говорити. Схопивши його під руки, шарпнули і потаскали додому.

Мати Федькова теж схопила Федька і так торсонула, що з того аж бризки посипалися.

— Додому, іроде! Ось я тобі покажу!—І знову так потягнула, що Федько мусів бігти за нею. Такою блідою й лютою Федько ніколи не бачив свою матір.

А попереду батьки тягли Толю, який весь час спотикався, щось кричав і голосно плакав. Батьки йому щось одповідали і шарпали так, що Толі кілька разів спадала з голови шапка.

Раптом вони зупинились і підождали Федька з матір'ю.

— Він був на льоду?—грізно звернувся батько Толін до Федька. Федькові було дуже холодно, зуби йому не переставали стукати, все тіло боліло од шарпання матери, але він все-таки встиг помітити, що у батька Толіного аж слина запеклася на губах, а очі налились кров'ю. А Толя з жахом задирав голову то до мами, то до папи і жалібно говорив:

— Я не винен, я не винен...

— Мовчи!—крикнув до нього батько і знов повернувся до Федька:

— Був він на льоду?

— Був...—цокаючи зубами, сказав Федько.

— Неправда! Неправда!—ще жалібніше і з страхом забився Толя.—Я не хотів іти, а вони мене потягнули на річку. А потім Федько узяв і пхнув мене на кригу... Спитайте всіх... Я не винен...

Федько аж труситись перестав і подивився на Толю. А мати Федькова так і спалахнула:

— Ох, боже-ж мій! Та що-ж ти собі думаєш люципере ти! Та батько-ж з тебе три шкури здере, та він-же на тобі живого місця не оставить. Чом тебе чортяка не вхопила там у воді, ти, ідоляко!

І вона зо всієї сили ударила Федька по голові. Федько аж упав на одно коліно і закрив руками голову. Мати знов хотіла ударити його.

— Підождіть, Іванихо!—зупинив її батько Толін і підняв Федька.

— Встань... Чекайте, Іванихо... Я хочу спитати його... Федьку, я вірю тобі, я знаю, що ти ніколи не

брешеш, не бреши й тепер: говори, ти потягнув Толю на річку?

Федько трусився, коліна йому зігнулись і хилитались на всі боки. Він мовчав.

— Говори-ж, падлюко!—торсонула його мати.

Федько глянув на Толю,—той великими, повними страху й тоски очима дивився прямо на нього. Сльози текли йому по щоках і зупинялись в куточках рота. Толя машинально злизував їх язиком і все дивився на Федька з чеканням чогось страшного.

— Ну, говори-ж, Федьку!—нетерпляче сказав батько Толін.

Федько одвів очі од Толі, похилився і тихо сказав:

— Повів...

— І пхнув його на кригу?

— Пхнув...

— Паршивець-же ти!—крикнув Толін батько і сильно хляснув Федька по лиці. А потім повернувся до Федькової матери і сказав:

— Надіюся, що на цей раз чоловік ваш покарає його, як слід... Инакше, лучче очистіть мені квартирю.

Федькові знов упала з голови шапка, як ударив його Толін батько. Він підняв її й подивився на Толю. Але Толя тулився до матери, яка милувала вже і жаліла його.

А ввечері, коли мав прийти батько Федьків з роботи. Федько кашляв і облизував гарячі губи. Иому було страшенно жарко.

— Ага, бухикаєш, кашляєш, ідоле?—обзивалась од печи, мати.—Підожди, підожди, візьме тебе чорт... Ось нехай ще батько прийде та погріє ще ременем. Що, єсть жар?

— Єсть...—тихо одповів Федько, а сам придивлявся, як в очах його стояли дивні жовті й зелені плями.

Коли батько прийшов і мати стала йому розказувати, Федькові в очах уже було зовсім жовто і голова була страшно тяжка і гаряча; така була тяжка, що не можна було держати її на плечах і хотілось покласти чи на стіл, чи на землю, чи хоч у піч—аби покласти.

Мати говорила, але Федько навіть не слухав і не пам'ятав вже нічого. Він тільки як крізь сон бачив, що татуньо чогось страшенно став лютий, що аж говорити не міг і тільки хапався то за горло, то за ремінь.

Потім Федька поклали на стілець і били вже як слід. Але Федько й на цей раз навіть не скрикнув. Тільки як батько пустив на мент руку, якою держав його, Федько впав додолу й не рушався.

— Встава-ай!!—ревнув батько й шарпнув сина за руку; але рука була така гаряча, а лице сина було таке дивно спокійне, що батько кинув ремінь і нахилився до Федька. Федько вже нічого не чув і не бачив.

А через три дні він лежав мертвий. Разів зо два він приходив до пам'яти, питав, чи били Толю, щось бурмотів і знов падав непритомним. А в непритомності когось просив, комусь грозився і все чогось допитувався у Толі.

Батько й мати не одходили від його постелі, трусились і мовчки боролись з смертю. Але смерть поборола.

На четвертий день Федька ховали. На кладовище ішли хлопці зо всіх сусідніх вулиць. Спірка, Стьопка й Гаврик плакали навзрид.

А Толя тихенько виглядав із вікна. Мама йому строго наказала не виходити до вуличних хлопців.

А йому було цікаво подивитись, як будуть ховати Федька-халамидника.

Коли Федькова труна сховалась за рогом вулиці і не було вже нікого видно. Толя одійшов од вікна, перекрутився на одній нозі і побіг гратися з чижиком.

Цього чижика він сказав Федьковій матері віддати йому, бо він його виграв у Федька.

БАБУСИН ПОДАРУНОК.

Саме на Клечання в гості з села приїхала бабуся. Від неї смачно пахло житнім хлібом, товстим полотном і ще чимсь, чого Васько ніяк не міг розібрати. Голова бабусі була замотана в велику хустку, а надворі аж горобці обливались потом. З-під тої величезної страшної хустки дивилось малесеньке, поморщене, як печена картоплина, та добре-добре личко.

Коли бабуся всіх перецілувала, а Васько почоломкав їй руцю, од якої теж пахло житнім хлібом, бабуся вийняла з-за пазухи хустиночку. У хустиночці було щось зав'язано.

— Оце тобі, шиночку, гоштинчика привезла.

Розвязавши хусточку, вона взяла старечими пальцями срібного, зовсім новесенького карбованця й піднесла його до самих очей Васькові.

Васькові аж дух забило від такої несподіванки. Цілий карбованець! Та ще-ж новенький, блискучий, весь так і грає. Але мама бабусю навіть за руку вхопила.

— Та бійтеся бога! Та як можна такому лобуряці такі гроші давати. Оце, господи! Та він-же їх зараз на табак та на всяке чорт-зна-що пустить. Оддай бабусі зараз-же!

Ну, та бабуся хоч і була замотана в хустку, а показала себе молодчиною. Коли подарувала, так уже нема чого назад лізти.

— Е ні, він хлопчик бравенький, він шануватиме бабусин гостинчик, він його берегтиме та на добре пустить. Еге-ж, Васю? Шануватимеш?

— Шануватиму...—басом сказав Васько, а сам цупко тримав карбованця в кешені в кулаці: ану, хай тільки спробують одняти.

— Ну, гляди-ж ти мені, лобуряко, як протратиш гроші, то й додому не вертайся. Поцілуй-же руцю бабуні!

Васько обережно узяв бабусину руку своєю лівою (бо праву держав з карбованцем у кешені) і чмокнув. Рука була вся чисто в зморшках, горбиках, покарлючена, але така хороша, що Васько взяв та од себе ще раз тихенько поцілував її.

Ну, куди-ж тепер податись? Та вже-ж не куди, як на Босяцьке провалля. Там, мабуть, хлопці вже давно позбирались. Отто будуть заздрити, як побачать карбованця!

Ну, та й ловкий-же карбованчик: щербиночки рівнесенькі; царський патрет як живий та гладесенький; а орел з другого боку не потертий ані трішки, аж коле в пальці. І важкенький таки, нівроку йому. А замашний, мабуть,—як обняти оттак по ободочкові одним пальцем, а другим піддержати знизу та як махонути вгору, так десь і з очей сховається.

А чого можна купити за нього? Якщо про три копійки десяток цигарок, то це вийде десятків з тридцять. Ого! А то тепер можна й чорнорябих купити в Посмітюхи.

Босяцьке провалля було аж за городом. Там колись цілими таборами жили босяки. Вдень вони сиділи кружка по ямках і грали в карти або спали в глини-

щах, а вночі розлазились по городу й заробляли собі на прожиток усякими ночними способами. Потім цих заробітчан поліція порозганяла звідти й тепер там, у яру, хлопцям чудесно було грати в м'яча, в скраклі, в бабки. Провалля глибочезне, ні м'яч не вискочить, ні бабка. З одного боку—височенна стіна, рівна, глиниста, з кущиками молочаю, які бозна як попричеплювались там. З другого—крутий, зелений схил, по якому жовтими мотузками попереплітались стежки. А широке те провалля було таке, що ніхто з хлопців навіть замашним черепочком не міг перекинути з одного боку на другий.

Коли Васько підходив до провалля, заклавши обидві руки в кешені й насвистуючи, хлопці якраз вилізали з нього. Побачивши Васька, вони закричали:

— О, Жар-Птиця йде! Ти куди, Жар-Птиця?

Ваську звали Жар-Птицею за те, що він був рудий, аж червоний; тільки брови йому були темні та очі сірі, а вся голова неначе з червоного золота. Часом дражнили й Горобеням, а це вже через те, що все лице його було вирите ластовинням і подібне було до горобиного яйця.

Васько, не хапаючись і ніби не чуючи криків, одсунув кашкета на потилицю й зовсім, як босяк Савка, заспівав:

— Говорила сину мать:
Не водись з ворами,
А то в каторгу зашлють,
Скують кандалами.

Циркнувши крізь зуби, він повагом підійшов до хлопців і вмить підставив Посмітюсі ніжку. Брикнувши ним об землю, він насів на нього й наступив коліном.

— А хто Жар-Птиця? Га?

Посмітюха затулив лице обома руками, підігнув коліна до голови, весь скоцюрбився й жалібненько закричав:

— Ой, не ти, не ти! Хлопці, обороніть!

— Ну, гляди, а то тут тебе й кончу. Вставай!

Після того поважно подав усім руку й сказав:

— А що вже додому чи як?

— Атож.

— Отто! Хто-ж у таку пору додому йде? Давайте лучче в гілки заграємо. Ходім.

Ні, хлопці не хотіли ні в гілки, ні в разовика. Навіть ящірок не хотіли ловити, бо вони вже й у гілки грали й з Микишкиного пістолета стріляли. Микиші трохи пальця не одбило порохом. Вони вже вилізали з провалля, а спускатись знов туди не мали охоти. Васько держав ліву руку в кешені і весь час любовно перебирав пальцями карбованця. Страшенно йому хотілося похвалитися ним, та як його зробити так ні з того, ні з сього,— ще подумають, що він ніколи таких грошей і в руках не держав.

На дні провалля бігали маленькі постаті хлопців,— то, видно по одежі, учні з ремесленої школи грали в м'яча. Унизу за проваллям розлігся город, розкотившись далеко-далеко по долині біленькими будиночками. За річкою, на вокзалі бігав по путях самотний паровоз, попихкуючи, як з люльки, клубами білого диму. Сонце стояло високо й заливало всю долину, гору, провалля, лісок за проваллям і сиво-синій степ за ним такою спекою, шо хотілось роззявити рота, як роблять кури, і сидіти десь у вогкому глинищі на дні яру.

Хлопці полягали на траву й позакривали обличчя кашкетами. Навіть Задьора і той приліг, а він-же ніколи не міг і хвилинки встояти на одному місці; маленький, чорненький, з стриженою кругленькою голів-

кою, він був похожий на жвавеньку кузочку, що нишпорить поміж травинками.

Один тільки Васько стояв і, прижмуривши сірі очі, дивився на хлопців унизу. А ліва рука тимчасом усе перебирала карбованця; і такий він був милий, такий уже йому близький та знайомий, що хотілось вийняти й прикласти його до щоки, до губ, погладити його.

Раптом ліва рука неначе сама собою вийнялась із кешені. Васько переклав карбованця в праву руку й недбало підкинув його на долоні. Ніхто не помітив. Васько ще недбаліше,—так, наче якимсь камінчиком,—почав підкидатися карбованцем. Навіть не дивився на нього, ніби задивився на «ремесників».

Задьора підвів голову, помітивши щось блискуче.

— О! А то що в тебе, Васько?

Васько підкидав собі й не відповідав: нічого особливого, срібний карбованець та й годі, що тут такого дивного.

— Хлопці! А гляньте, що в Васька?

Тут уже підвелись усі: і довготелесий, слабосилий Посмітюха, і опецькуватий, кругленький, як таракуцка, але раз-у-раз ніби сонний, Микиша в рожевій сорочці й новенькому кашкеті. Посмітюха аж став на свої довгі та тонкі, як у коника, коліна й здивовано роззявив рота, який у нього чомусь завсігди був слинявий. Качиний ніс у нього ніби ще довше витягся наперед од дивування.

— Тю! та це-ж у нього, кренделя, аж цілий руб! Де ти взяв, Жар-Птиця? Ану, покажи! Ану!

Васько й тут не сказав ні слова. Мовчки, байдуже подав карбованця Посмітюсі, а сам звернувся до Задьори й промовив:

— Ану, дай закурити.

Задьора не чув, бо так і кинувся до Посмітюхи.

Посмітюха схопився на ноги, уп'явся в карбованця й давай його обглядати на всі боки.

— Настоящий!—дивувався він усе більше та більше.—Та новий, крендель, хай ти...

— Ану, Посмітюхо, покажи. Та дай, я подивлюся.

— Та одчепись! Та Задьоро! От, крендель!

Задьора таки видер карбованця у Посмітюхи. Тоді у Задьори видер Микиша, а в Микиші вибив із рук Посмітюха. Але тут уже вмішався Васько й одняв карбованця: так і загубити можна,—покотиться, шукай тоді.

— Та де ти взяв його, Жар-Птиця?

Васько заховав карбованця в кешеню й замість одповіди строго сказав Посмітюсі:

— Давай цигарку! Живо!

Посмітюха засміявся своїми синіми зубами й вивернув обидві кешені, держачи їх кінчиками пальців.

— Нема ні чорта,—сплюнув Задьора.—Хоч-би хто-небудь потягнути дав.

— Ну, Жар-Птиця купить,—сонно сказав Микиша.

Посмітюха єхидно прижмурив одне око.

— Хто тобі сказав?

— Та в нього-ж аж цілий руб.

— Ну, та що?

Васько вийняв знов карбованця й підкинув на руці. Срібло весело й сліпуче заблискало на сонці, Васько обняв по ободочку пальцем, замахнувся, злегка приплющив очі й сказав:

— От-би кинути ним туди. Мабуть, перекинув-би аж на той бік провалля.

Задьора живенько подивився на Васькову руку з карбованцем, перевів на провалля, в одну мить зміряв і постановив:

— Ні, не перекинув-би. Куди-и! І до середини стіни не достав-би.

Васько приплющив очі й покрутив головою.

— Ой, перекинув-би.

— Ану!—скрикнув Посмітюха.—Давай об що, що не перекинеш. Ану!

Васько поклав карбованця в кешеню й одвернувся від яру.

— Гайда купаться? Га?—сказав він до Микиші.

— Гайда...—сонно згодився Микиша.

Посмітюха уїдливо засміявся:

— От так перекинув! Ех ти, крендель! «Переки-ну». Тут, брат, луччі за тебе кидали, та й то не вдавалось. А то він із своїм карбованцем. Та ти-б таку річку сліз тут розпустив, якби кинув, що й провалля затопив-би.

На Посмітюшині слова вважати не треба було, бо кожний знав, що Посмітюха в'їдався раз-у-раз до Васька за те, що той був дужчий за нього. Одначе Васько почервонів.

— А ти-б перекинув?

— Та я не задаюсь. А якби мав карбованця, так не дрожав-би над ним так, як ти.

— Ану на, перекинь. На!

І Васько витяг карбованця з кешені й подав його Посмітюсі.

— Бери, кидай.

— Нащо мені кидати? Кидай ти. Я не перекину, а от ти такий крендель, що враз перекинеш.

— І перекину.

— З руки та в кешеню? Це ми вже бачили.

Ну, тут уже зовсім ясно було, що Посмітюха підбивав Васька, щоб той закинув свого карбованця. Хто-б таки міг подумати, щоб хто-небудь узяв та й закинув таку суму грошей. І сам Посмітюха не думав, а так патякав із заздрости язиком. Задьора аж роз-

сердився. Він підстрибнув (бо був дуже низенький проти Посмітюхи), насунув тому картуза на самого носа й крикнув:

— Тю-лю-лю!

Так співають посмітюшки у степу.

Посмітюха одсунув кашкета й брикнув ногою на Задьору,—битися він ні з ким не брався, бо був дуже слабосилий, хоч і вищий за всіх; він тільки одбрикувався, одмахувався, а мстився язиком. Але Васько знов почервонів. На носі й над бровами йому виступив дрібненький піт. Він тісно стулив губи й засопів носом. А це вже знак поганий був.

— Ну, а що, як перекину?—хмуро дивлячись просто на Посмітюху, раптом сказав він. І знов стулив губи.

Посмітюха ніби злякався й аж присів на довгі свої ноги.

— Ой, не перекидай! Що ти робиш?!

— А давай об заклад, що перекину!

Васько говорив уже так, що Посмітюха пильно зиркнув на нього.

— Давай,—сказав він завзято й аж кашкета на потилицю одсунув.—На що?

— На твоїх чорнорябих...

Посмітюха од здивування аж перехилився весь до Васька й витяг до нього тонку в синіх жилках шию.

— Я-як? На моїх чорнорябих?!

— Атож. Перекину,—пропадуть твої чорнорябі. Не перекину—пропаде мій руб.

Посмітюха одкинувся назад.

— Та за мої чорнорябі, по-твоєму, більше рубля не можна дати?!

— А ні.

Тут Васько вже трохи скривив душею: вся вулиця знала, що за такі голуби, як Посмітюшині, можна

було сміливо три рублі дати: трубохвості, масть чиста, носики—як пшеничне зернятко, в льоті—як пух. Навіть Микиша вступився за чорнорябих:

— Ну-у, що-ж ти...—у ніс, гуняво, невдоволено протягнув він і заплющив очі.

Посмітюха помалу склав дулю, лівою рукою поміг мізинцеві на правій зробити другу, поклав цю двоїсту дулю на долоню лівої руки й підніс під самий ніс Васькові.

— А оце бачили?

Васько немов і не помітив дулі, і не глянув на неї.

— А ти хотів-би, щоб мій руб дурно пропав?

— Чого дурно? Давай на мій ножик. Як перекинеш—візьмеш ножик, не перекинеш—даси мені свого чорного м'яча.

— Тоб-то поверх рубля, що пропаде?!—скрикнув Задьора.

— Авжеж. Що-ж, я дурно рискую своїм ножиком? Яка мені користь, як він не перекине?

Це вже було таке нахабство, що Посмітюху треба було тільки брякнути об землю, видерти того паршивого його ножика й закинути в яр,—хай лазить, шукає за це аж до вечора. Але Васько спокійно взяв ножика, який Посмітюха вийняв з кешені, обдивився його і спитав:

— Скільки-ж ти дав за нього?

— Два з полтиною. Ти що собі думав? З костяною ручкою, крендель ти.

Ціна йому і з ручкою, і з Посмітюхою разом була гривеник, не більше. Задьора так і сказав це.

Але Васько помалу крутив того ножика в пальцях та й крутив. А губи стали тоненькі, сірі очі гострими, сам увесь зробився червоний, як його волосся, і весь час сопів носом. Е, значить, уже його здорово роз-

дратовано. Коли вже губи тоненькі стали й сопе носом, значить, справа погана.

Посмітюха теж помітив це й ще піддав жару.

— А що? Злякався? Жаль стало? Ех ти, герой! «Перекину»!.. Так перекидай, чого-ж ти? Та гляди, щоб потім не біг до мами та не жалівся. Задаваться усякий може, а як до діла, так і нема. Тоже крендель!

Васько мовчки, помалу, дивлячись у землю, поліз у кешеню, вийняв м'яча й разом із ножиком тицнув у руки Задьорі. Він згоджувався на такий заклад. Він не казав ні слова, але раз заклад передається в треті руки, то тут справа ясна.

Задьора аж перелякався. Та як можна?! За цей паршивий ножик закидати цілого, новенького, блискучого карбованця та ще в додачу найкращого на всю вулицю м'яча? Навіть Микиша захвилювався: маленькі сонні очі його затурбувались. Він також почав умовляти разом з Задьорою Васька.

«Та-ж на той карбованець скільки-ж то цигарок, агрусу можна закупити, скільки квасу, «фіялки» випити, цілий день на транваї можна кататись. А ножик що? Ручка полуплена та й не костяна, а хто його знає яка, сам ножик залізний, погнутий».

Сам Посмітюха перелякався. Він, правду сказати, зовсім не думав, що Васько згодиться. Він гадав, що той злякається й можна буде посміятись з нього та й годі. А на карбованця усі разом купили-б цигарок, і «фіялки», і агрусу, який Посмітюха страшенно любив.

А тимчасом Васько помалу скинув шкуряного пояса, розстібнув блузку й почав скидати її через голову. Ну, коли вже скида блузу,—каюк, нічого не поможе.

— Ух ти, Посмітюха паршива!—стусанув Задьора того кулаком у бік.—Пропав руб.

Посмітюха винувато посміхався й чухав кінчик носа. Микиша кліпав очима й розгублено дивився на Васька. А так-би ловко було піти до річки, лягти в холодочку під вербами, а в руці у кожного по пляшці шипучої, холодної, з голочками «фіялки». Очерет шелестить, гойдається, скидається рибка, пахне лугом.

— Та то й... ну його к чорту... Не треба... І що вони, їй-богу. Отто... Васько, покинь.

І Микиша навіть за рукав потяг Васька. Але Васько закочував уже рукава, усе дивлячись у землю й не розтулюючи тоненьких, збілілих уст. Закачавши, він пустив їх вздовж тіла, потім устромив у Посмітюху сірі, колючі, зовсім чужі якісь очі й сказав:

— Ну, дивись: як поверх отої приступки,—значить, перекинув. Як нижче,—не докинув.

«Приступка» була вище середини глиняної стінки. На ній ріс молочай, будяки, якісь кущики. Колись, мабуть, од гори по ту приступку одвалилась земля.

— Е-е!—скривився Посмітюха.—Ти перекинь аж на той бік, а то...

Задьора не видержав і аж стрибнув до Посмітюхи, як м'ячик.

— Та пішов ти к чортовій матері, масалка ти! От босяк! Та приступка-ж нарівні з нами. Усі-ж кидають так, даже студенти не можуть до приступки докинути. Не треба, Васько, ну його к чорту.

— Ну, нехай до приступки, нехай...—згодився Посмітюха.—Він і до тих хлопців не докине.

Микиша скинув картуза, витер рукавом піт, знов надів, почухав коло вуха, повів плечима: цілий-же карбованець пропадає, а на річці так славно.

— Та той, та Васю... От, їй-богу...

Гірш усього було те, що Микиша не міг висловити своїх думок. Коли-б він сказав словами, як йому

було жаль, як страшно, яка його обхоплювала тривога і як могло-б бути гарно на річці, то напевне і Васько, і Посмітюха зразу послухались-би його.

А вони замість того умовлялись уже про те, як помітити, де впаде карбованець. Добре, як він у глиняну стіну вдариться,—тоді там, на тому місці, здійметься малесенький ніби димок. А що буде, як він упаде десь у кущик на приступці або не долетить до стіни й упаде на траву на долині? Васько казатиме тоді, що перекинув.

Врешті, постановлено було так: Микиша мав обійти провалля й стати на тім боці на горі й пильно дивитись, чи не впаде коло нього. А Задьора збіжить униз, стане на дні яру й буде слідкувати, де здійметься димок. Посмітюха-ж стоятиме біля Васька й дивитиметься, щоб той не кинув черепочком замість карбованця.

Так-то воно так, але як було вже постановлено, то ні Микиші, ні Задьорі зразу чогось дуже не схотілося йти,—і душно, і ноги болять, і додому вже час. Микиша навіть ліг на землю й закрив лице кашкетом.

— Ну, як так,—сказав Посмітюха,—то ходім на річку. По дорозі зайдемо до Сашка, покуримо...

— До Сашка можна...—згодився Задьора і скоса глянув на Васька.

— Ну, так я буду кидати,—сказав Васько й вийняв карбованця...

І він уже, кинувши кашкета на землю, почав одступати, щоб розігнатись. І лице було йому таке вперте, завзяте, руде волосся так рішуче стирчало над молочно-білим лобом, що Задьора сердито пацнув Микишу ногою й сказав:

— Ну, вставай, іди на той бік. Ну, паршива Посмітюха, будеш ти пам'ятати. Микиша, вставай, ну його к чорту, лежить, як губернатор.

Микиша мляво підвівся й поплентався понад проваллям на той бік. А Задьора сердито пострибав униз, як чорненький, кругленький жучок.

От, нарешті, Микиша в своїй рожевій ситцевій сорочці з'явився поміж кущів над стіною провалля. А Задьора давно вже стояв унизу серед купки ремесників і щось оповідав їм. Хлопці позирали то на стіну, то на гору до Васька й Посмітюхи.

Посмітюха лежав на боці, перехрестивши довгі босі ноги й жував травинку. З Васьком він не балакав, тільки скоса обережно поглядав на нього.

Васько лежав лицем до міста й дивився на нього приплющеними очима.

Он там за церквою червоніє клаптик залізного даху. Там, під тим дахом, сидить тепер маленька, поморщена, попечена сонцем, вітром і дощами бабуся. Від неї пахне житнім хлібом, половою, клунею. Над бантинами в клуні бувають горобині гнізда. І тепер уже не можна буде поїхати з бабусею в село до неї драти горобців, лазячи по бантинах, їсти огірки з медом, в якому ще зостались крильця й лапки бджіл. І не можна буде купатись у широченному ставку з жовтою, аж білою од глини, водою. А на потовченому в кізяках березі лежить череда, сонно помахуючи білими, чорними, гнідими хвостами. Чередник Сафон сидить на старому човні, спустивши чорні, вузлуваті, немов корені, ноги у воду. І коло самих ніг його черкають крильцями прожогі щури. Сонце пече в голі плечі, в спину; на селі далеко співають півні.

Навіть додому, он туди, під той клаптик червоного даху, вже не можна буде прийти. «А де карбованець?»— «Я закинув його у провалля». Хто закидає гроші в

провалля? Та ще такі новенькі, любі, з такими блискучими, чіткими щербиночками? Йому не повірять: для чого закинув, повіщо? Мабуть профіськав на цигарки або, чого доброго, десь із босяками в карти програв.

І лице Васькові вже не було червоне, і губи тісно не тулились. Ні, ні, цього вже не було. Але тут якраз зачувся тоненький далекий крик з того провалля. То гукав Микиша, вимахуючи рожевими рукавами в кущах.

Тоді почав гукати знизу й Задьора.

Васько в ту-ж мить схопився на ноги й глянув на Посмітюху. Посмітюха, мабуть, уже давненько дивився на нього, бо чогось ущіпливо посміхався. Васько зразу зашарівся, похмурився, стиснув губи в ниточку. А як таким він робився, то й рухи йому ставали зразу повільними, немов млявими, але впертими. Він помалу закачав трохи вище рукав на правій руці, вийняв карбованця, обняв його двома пальцями, стиснув і тоді мовчки показав Посмітюсі. Посмітюха посміхнувся й раптом сказав:

— Ну його к чорту, Васько. Не треба. Все одно-ж не перекинеш. А руб пропаде.

— Хай пропада. А я тобі покажу...

Що саме він мав показати, Васько не договорив, бо зараз-же одступив кроків на п'ять назад, крикнув «Ди-ви-ись!!» розігнався, люто закинув руку з карбованцем назад, потім з усіх сил махнув нею, аж поточився. «Вші-і»,—засвистів карбованець над проваллям. А Васько й Посмітюха як були, так і закам'яніли, устромивши очі в стіну й бігаючи ними по ній. Мокрий від слини рот Посмітюхи аж роззявився. Хлопці внизу теж застигли, розсипавшись по яру й задравши голови догори. Микиша стояв серед кущів

і тривожно водив головою в різні боки, прислухаючись, чи впаде де коло нього.

І раптом внизу всі дзвінко закричали, а Васько перед тим за одну мить побачив, як трошки вище «приступки» знявся легкий димок од сухої глини.

— Перекинув! Перекинув! А що? Над приступкою впав! Бачив? Бачив?

Посмітюха нічого не бачив.

— Ну, то ходім униз, ходім! Там бачили добре.

Внизу, справді, бачили всі, як карбованець вдарився над приступкою, трошки-трошки на аршин вище за неї. Якраз коло самої дірки горобиної. Вся стіна була неначе попровірчувана дірочками. В тих кругленьких дірочках горобці та різні пташки мали гнізда.

— От Васько! От молодця! Ну й Жар-Птиця! Це-ж ніхто ще не міг перекинути. І рубля не пожалів.

І Задьора, і ремесники обступили Васька, пробували його мускули на руці; деякі пробували й собі кидати. Васько посміхався сірими очима та все одчиняв та зачиняв Посмітюшин ножик. М'яч кругло випинався в кешені.

А Посмітюха лежав собі на горбочку, заклавши руки під голову, і пацав цибатими довгоп'ятими ногами. Лежав і подивлявся на Васька з зловтішною посмішкою.

— А що, Жар-Птиця,—раптом закричав він,— добрий ножичок? Правда варто за нього закинути рубля? А я-ж за нього аж двадцять копійок новеньких заплатив. Побий мене бог, двадцять копійок.

Васько довго дивився на нього, немов роздумуючи, що з ним зробити.

— А ти-ж казав, що два з полтиною заплатив?— сказав він тихо.

— Так на те-ж і говориться, щоб дурні повірили. От крендель!

— Та ти звісний мошеник!—скрикнув Задьора.

— А тобі яке діло?

— А що-ж ти дуриш? Він-би, може, рубля не кидав, якби знав.

— Так за те-ж він герой, перекинув. А тепер нехай заплаче та мамі пожаліється. Або коли вже такий молодець, то хай вилізе на приступку та й візьме свого рубля. Він, мабуть, там лежить.

І Посмітюха, сміючись, задер голову до стіни. З землі до приступки було десь сажнів з десять. Всі мимохіть також глянули туди. Куди там вилізти! Рівна крута, височенна стіна та й годі.

Правда, з гори до приступки було ближче, сажнів з чотири-п'ять, але так само й високо, й рівно, і ще страшніше, ніж знизу.

Васько все стояв і дивився вгору, а Посмітюха лежав і з посмішкою пацав ногами.

— А що, вже бачиш, де саме лежить?—кричав він.—А ловкий, я вам, братця, скажу, карбованчик був. Страшно жаль. Ех, якби я був герой, я-б таки поліз... Та що ти все дивишся, Жар-Птиця? От ти, птиця, візьми полети та й найди.

Деякі хлопці сміялись і поглядали на Васька, а декотрим, видно, і шкода було. А Посмітюха, поглядаючи на тих, що сміялись, мстився далі.

— Задьора, ану подивись, чи вже мокра сорочка од сліз у нашого героя. Та дай йому свою, а то затопить нас усіх отут-о. Не плач, Жар-Птиця, не плач, купить батько калач, медом помаже, тобі покаже, а сам з'їсть. А за карбованця дасть тобі иншого меду.

— Ой, гляди, Посмітюхо, щоб тобі не попало меду,—сказав Задьора й подивився на Васька.

А Васько ніби нічого не чув. Він одійшов трохи назад, підняв голову догори й водив очима по стіні, наставивши над ними руки дашком.

— Що, Васю, що, любий?—аж підвівся Посмітюха.— Не надивишся? Дивись, дитино моя, дивись, он та-ам-там він лежить. Он на тій, на тій приступочці. Зайди ще трошки з другого боку...

Васько, справді, одступив трохи вбік.

— От-так. І звідціля подивись. От-от. Височенько-височенько закотився. Правда, Васю?

Хлопці вже стали реготатись. Навіть Задьора не втерпів і посміхнувся.

— Ех, бідний Васю, роздобув десь карбованця і взяв та й закинув. Тепер укусив-би себе за руку, так стидно. Що ти його робитимеш? Хм! І герой, а рубля нема.

Васько спустив руки з лоба й подивився просто на Посмітюху. Але чи через те, що він довго дивився угору, чи чого иншого, очі йому були якісь чудні: не то невидющі, не то занадто ясні; сам був неначе зблідлий, так що ластовиння, ніби бугриками, виразно виступило на носі, а волосся аж вогнем горіло над білим-білим чолом.

— Що?—сказав Посмітюха.—Бачив, де лежить? От, коли ти такий герой, то достань його звідти. То, брат, не штука:—розмахнутися та шпурнути. Так усякий дурень перекине. Якби всякому не шкода було грошей, так усі перекидали-б що-дня. Таких розумних, як ти, не багато. А от ти тепер достань, от що. Оттут-то я вже з тобою, на що хочеш, поб'юся. Ні, ти оттут вирай у мене! А то виграв паршивого ножика й задається. Крендель який!

— Ну, давай об заклад...—раптом сказав Васько. Сказав собі зовсім тихенько, ніби спокійно, тільки трошки хрипко, так, що потім аж кашлянув кільки раз. І сам ледве-ледве, бліденько посміхався.

Посмітюха навіть не зрозумів.

— Який заклад? Що достанеш рубля?

— Атож.

Посмітюха витріщив на нього очі.

— Оттого, що там лежить?!

— Атож.

Посмітюха глянув на височенну стіну, на Васька, знов на стіну й потім на хлопців. Ті також поглядали на стіну, на Васька, на Посмітюху й нічого не розуміли. Чи сказився Васько, чи жартує, дурить.

— Оттого рубля, що закинув?! Отам-о-о?!

— Атож.

— Посмітюха зрозумів: хоче налякати, щоб таки його зверху було.

— Ну що-ж, давай... —сказав він ніби зовсім серйозно.

— Що ставиш?—спитав Васько, і знов у горлі йому захрипло, і знов він прокашлявся. А очі такі самі були чудні, ясні-ясні, а губи бліді, аж синюваті.

— Та що хочеш. Хоч і чорнорябих. А ти що?

— А я...

Васько лапнув за кешеню: там був ножичок і м'яч.

— Ну, а я ставлю левольверт.

Дома у Васька на горищі лежав захований маленький, гарненький револьвер. Васько знайшов його на шпалах, як ходили вперше купатись на Чорну Скелю. Иому Микишин брат, поштальйон давав уже три рублі, та Васько не схотів.

— Давай левольверт... — згодився Посмітюха. — Тільки гляди-ж, щоб по правді! Це-ж ти навсправжки б'єшся об заклад? Щоб потім не казав, що...

— Давай руку...—сказав Васько й ступив до Посмітюхи з протягненою рукою.

Посмітюха схопився на ноги й швиденько подав йому свою.

— Стой!—закричав він, міцно держачи Васька за руку й обертаючись до хлопців.—Хлопці, глядіть-же, от при вас діло йде. От він каже, що достане з приступки, он звідти, з тої стіни, он звідти того рубля, що закинув! Так?

— Так! Так!—загомоніли деякі. А инші мовчали й дивились на Васька, що той скаже.

— Так, Васько?—звернувся й до нього Посмітюха.

— Так,—хитнув головою Васько.

— О! Чуєте? Ну, і як достане, то я йому маю оддати пару своїх чорнорябих...

— Тих, що з синіми шийками...—вставив Задьора.

— Тих, що з синіми шийками. Инших у мене немає, крендель ти.

— А ти купиш паршивеньких і підміниш. Жулик...

Посмітюха уважно глянув на нього й подумав, що це думка таки не погана.

— Сам ти жулик. Ну, а як не достане, то він мені дає свого левольверта бульдога. Так?

— Так...—знов хитнув головою Васько.

— Глядіть-же, хлопці! Розбивайте тепер!

Двоє чи троє рук потяглося з купки й розбили зчеплені руки Васька та Посмітюхи.

Посмітюха тоді махнув рукою й весело закричав:

— Ну, маємо левольвертик! Ловкенький, рублів шість зразу дадуть. Шостизарядний. Доставай, Васю, рубля. Ну? Лягай, хлопці, на траву, будемо дивиться, як Жар-Птиця буде на стіну летіти.

Васько не слухав. Він одвів убік Задьору й щось почав йому шепотіти. Часом він показував рукою на

стіну; Задьора також туди дивився й хитав головою. І видно було по лиці Задьори, що він усе більше та більше дивувався.

— Е, колдувати не можна!—закричав Посмітюха, сміючись.

Задьора ще раз хитнув головою, насунув кашкета по самі очі й що-сили побіг по долині до схилу провалля. А Васько ліг собі на горбочку, затулившись ліктем од сонця, і злегенька замугикав на голос «Говорила сину мать».

Посмітюха й хлопці були тим здивовані.

— А що-ж це таке, Жар-Птиця? Чого-ж ти не достаєш?

— Доста-ану!

— Так чого-ж ти ліг?

— А так. Ось вернеться Задьора з города, тоді буду доставати.

— Чого-ж він туди побіг?

— А твоє яке собаче діло?

Хм! Щось вони затівали непевне. Ще, чого доброго, справді, достануть карбованця.

Посмітюха занепокоївся.

— Як-же ти будеш доставати?

— А от побачиш.

В цей саме час Задьора зустрівся з Микишею на схилі гори. Поговоривши, вони разом подряпались на гору й хутко сховались за нею. А Васько лежав собі, посміхався й легесенько наспівував.

Е, він таки щось вигадав.

Але скільки Посмітюха й хлопці не допитувались, вони нічого від Васька не дізнались. Та хіба в нього рудого черта щось витягнеш? Він і так був не Жар-

Птиця, а Жар-Риба, говорити зовсім не вмів, а тут ще невмисне не хотів.

— Та скажи, Васько!.. Га! От горобеня паршиве! Скажеш, Рудя ти?.. Та скажи хоч, куди побігли Задьора та Микиша?

Васько собі лежав і травинкою дражнив комаху в траві. Комаха смішно так сідала на задні лапки, наїжувалася й сердито хапала кліщиками травинку.

— А гов-гов-ов!! Гей, гей-ей!! — раптом закричали згори Задьора й Микиша. У Задьори на руці щось було намотане, він підіймав ту руку й щось кричав.

Васько зразу схопився на ноги й кивнув головою Посмітюсі.

— Ну, ходім.

— Куди? А, рубля доставати?

— Атож, рубля доставати.

І, не пояснивши більш нічого, побіг на гору. Нічого не вдієш, мусіли бігти за ним і всі.

Виявилось, що в Задьори на руці висіла намотана товстелезним бубликом шворка. Там-же на горі, Васько розказав, як саме він хотів доставати карбованця.

Це штука зовсім не хитра,—треба було тільки догадатися. Він візьме шворку, гарненько прив'яже її за кущ, що якраз врівні з приступкою, і пустить униз. А тоді по тій шворці спуститься на приступку. Там знайде карбованця, сплюне вниз, у провалля, і вилізе собі з карбованцем у кешені нагору. От і все.

Що й казати,—штука була проста. Але коли хлопці глянули на те височенне глинище, коли зміряли оком те провалля, вони з недовір'ям і страхом подивились на Васька.

— Та бре?! Та невже полізеш?!

— Ну, а що-ж? Щоб пропадав там руб? Та щоб заклад Посмітюсі програв?

І знову очі Васькові були немов невидющі, губи бліді, а голос з хрипотою. Він узяв з руки Задьори шворку, закинув її собі за плечі й пішов уперед, на той бік яру. Хлопці, перешіптуючись, ішли позад нього.

Ні, це таки було не так просто, як здавалось здалеку. Насамперед до куща прив'язати шворку було неможливо, бо вона могла сковзнути з куща. Самі кущі були якісь хирляві, ріденькі,—ще вирвуться з коренем і разом з Васьком полетять у провалля.

А що найголовніше—це те, що було страшенно-ж високо. На серці й у животі ставало так якось тоскно, нудно, важко, як дивитись униз, ноги робились м'якими, підгиналась, руки слабли, по всьому тілі прокочувався гидкий, млосний холодок. Деякі хлопці, зазирнувши в провалля, швиденько одсувались і сідали на землю,—їм здавалось, що їх туди так і потягне якась сила. А один з ремесників, ще зовсім мале хлопча, подивився униз, зблід і з плачем кинувся до Васька. Ухопившись за нього обома руками, він чи то тяг його куди, чи не пускав і, весь скривившись, кричав:

— Не тре-е-ба, не треба! Не хочу, не хочу!

У декого з хлопців почали уже теж наливатись очі сльозами й кривитись так само лиця. Але Васько дуже розсердився й одпихнув од себе малого. Сказився хлопець, чи що? А чого треба тут чужим? Комедія тут яка, чи якого чорта!

Ремесники одвели в бік малого й самі трохи одступили.

Раптом Задьора вхопив Васька за рукав і потяг його в бік.

— Знаєш що, Васю,—таємниче гаряче зашепотів він йому,—давай, я, знаєш, поговорю з Посмітюхою. Він одкажеться, їй-богу, одкажеться, я вже бачу по ньому. Ну його к чорту, Васю. Знаєш, Васю, побий мене бог, не треба.

Васько вже тонесенькою ниточкою стулив губи. Уже стулив! Сам-же був блідий, як кістка, а як дивився униз, то аж злегка хитнувся назад,—Задьора-ж це бачив,—а от губи вже вперто, завзято стулив.

— Їй-богу, Васю, Посмітюха одкажеться. А потім, знаєш, ми зробимо так: понесем твого левольверта до Микишиного брата, й він тобі дасть за нього три рублі. Та, знаєш, попросимо, щоб він дав одного новенького рубля. Він, знаєш, дасть. От побачиш, він на пошті достане. У нього багато новеньких рублів. Спитай Микишу.

Васько мовчки слухав, дивлячись у землю, і пальцем ноги качав суху палічку. Потім підвів голову й сказав:

— Шворку не за куща, а он за того берестка прив'язать можна.

На сажень від кущів ріс тоненький, у дві хлопчачі руки завтовшки берестоκ. Він, здавалось, одбіг од байраку, що починався трохи далі, неначе хотів побігти й подивитись у провалля, та не добіг і зостався тут сам.

Більше нічого Васько на Задьорині слова не сказав. Він пішов в'язати шворку до берестка. Що ти з ним після цього говоритимеш?

— Та не стане шворки до приступки, як прив'яжеш до берестка...—сердито сказав Задьора.

Васько зробив добру, глуху петлю й затягнув її на берестковi. Робив усе дуже помалу, повільно, немов спросоння або в задумі. Так само підніс вірьовку до провалля й кинув її туди. Стіна угиналася підковою. Васько одійшов на ріжок підкови, ліг на землю й подивився вниз. Звідци було зовсім добре видно приступку. Шворка лежала, згорнувшись ковбасою на кущах молочаю,—значить було її доволі. А сама при-

ступка була завширшки ступнів у два,—не то що стати, а й лягти на ній можна було. Униз Васько старався не дивитись. Після того спробували шворку: витягли її, вхопились всі за край її й почали тягти. Берестоκ аж затрусився, але шворка й не тріснула.

Ну, можна було вже й спускатись.

Васько знов помалу скинув блузу, поклав на неї пояс і кашкет, підперезався ще тісніше й обвязав себе попід пахвами й по поясі кінцем шворки,—це на всякий випадок.

Посмітюха вже не сміявся нагорі. Тут було не до сміху. Він стояв собі осторонь і мовчки слідкував за всім, що робилось, а губи так само мокрі були, як і внизу.

Деякі з хлопців пішли на краєчок підкови, щоб збоку дивитись, а Задьора, Микиша та ще дехто з ремесників лишились тут, щоб помогти Васькові.

Але чим-би вони могли помогти? Васькові треба було тільки вхопитись за шворку та й спускатись. Як сам собі поможе, то й добре, як ослабнуть руки, як злякається, то й бог не поможе.

А як не ослабнути рукам, коли, лежачи на землі й виставивши саму тільки голову над проваллям, стає так страшно, що м'якнуть і руки, і ноги, і голова, і під сердцем так ниє, що аж плечі починають боліти.

Васько став на коліна над проваллям і зазирнув. Але зараз-же одсунувся й глибоко зідхнув, немов захлибнувшись. Лице йому будо сіре, а ластовиння, як краплинки іржі, темніло на носі.

— Васько, плюнь, не треба!—плачучим голосом крикнув Задьора й рачки поліз до нього.

— Не треба, Васько!..—гуняво й тривожно сказав і Микиша.—От, їй-богу... Ну, й що вони... Тут он так, що аж.

Більше нічого Микиша не міг сказати, але те, що сказав, було сказано таким голосом, що камінь, що костяна ручка зворухнулась-би, якби могли зрозуміти.

А Васька це ніби тільки підштовхнуло, він шарпнувся, неначе вколотий, ще тісніше стулив губи, очі зробив колючими, злими, скляними. Швидко повернувшись задом до провалля, він ухопився обома руками за шворку й поповз до нього. На краєчку спустив ноги вниз і став помалу перебирати руками, зсуваючись все нижче та нижче. Земля й глина з гуркотом почала осипатись під його ногами.

Задьора, Микиша й усі інші перебігли до тих, що лежали збоку, лягли поруч з ними й, виставивши самі голови, стали дивитись на Васька, затаївши духа й не ворушачись.

Васько спускався помалу, поволі сунучи одну руку по шворці, а другою цупко тримаючись. Все тіло його хилиталось, як відро у криниці, й терлось об стіну. На рудому волоссі вже лежали грудочки глини, за вухом, як перо у писарів, повисла суха бур'янинка. Хлопцям видно було, як Васько часто кліпав одним оком, мабуть, запорошило. Око було невидюще, напружене, витріщене, як у мертвяків. Ах, якби-ж він хоч не дивився униз! Не дай бог гляне! А до приступки ще-ж сажнів з двоє. А що як приступка обвалиться? Васько повисне й задушиться на шворці. Тільки-б він усе таки не дивився униз. Той великий камінь там, у долині, здається звідти таким маленьким, а весь яр таким чужим, таким страшним, що Васько не вдержиться. Ніхто-б не вдержався.

Щоб передохнути, хлопці часом одводили очі од Васька й дивились на місто. Широко-широчезно розкотилося воно долиною степовою. І так тепер любо, так легко, так чогось сумно дивитись на ту залиту

сонцем, спокійну, поважну широчінь. Он рівно, ясно і як завжди блищить одним боком баня на соборі, подібна до величезної цибулини, в якої замість хвоста—хрест. На вокзалі блискотять гострими голчастими іскрами рейки. Садки кротко кучерявляться поміж білими стінами будинків. А над усім цим велично, без краю розгорнулось високе, прозоре тепле небо з сліпучим вогненним сонцем посередині. І не вірилось, що тут, над глибоким проваллям, на шворці теліпається Васько й от-от могло статися з ним щось страшне.

А Васько тимчасом зсувався все нижче та нижче. Мабуть руки йому почали вже стомлюватись, замлівати, бо він уже не перебирав ними, а тільки держався й так спускався. Лиця вже не видно було, тільки червоніло руде, засипане глиною, волосся на маківці та біліли запорошені плечі.

Раптом він зупинився, обережно повернув голову на бік і глянув униз. Потім швидко почав перебирати руками й, нарешті, став ногами на приступку.

Хлопці глибоко перевели духа.

— Твердо стояти, Васю?—не витримав і крикнув Задьора.

Васько, держачись одною рукою за шворку, другою напнув рукава й почав ним витирати залите потом і засипане глиною обличчя. Утершись, він обережно, не випускаючи з руки шворки, став надушувати ногою по приступці то в одному напрямі, то в другому. Тоді задрав голову догори, знайшов очима голови хлопців і хрипло крикнув:

— Твердо!

Ну, тепер можна було вже шукати карбованця.

Васько трохи спочив, притулившись спиною до стіни, потім став одною ногою розгортати куші молочаю й пильно заглядати в них.

— Васю!—крикнув Задьора.—Ти подивись коло дірки. Він коло самої дірки вдарився. Чи не загруз у глині там?

Васько одхилився всім тілом од стіни й обдивився. Справді, трохи далі була кругленька, як ховрашина нора, дірка. А краєчок її як ножем щось зрізало, видно, що зовсім свіже. Мабуть, карбованець влетів у саму дірку й десь там лежить тепер.

Васько підступив трохи ближче, взявся краще лівою рукою за шворку, а праву помалу, щоб часом, не закотити далі, коли він там є, карбованця, почав сунути в дірку.

Хлопці жадно, не дихаючи, слідкували за кожним його рухом і навіть не бачили провалля, не почували страху. Посмітюха теж лежав поруч з Микишкою й, розв'язавши рота, забувши про все, дивився вниз.

І вмить усі аж хитнулись од жаху назад! Васько чогось несамовито закричав і одскочив у бік од дірки. Страх його, мабуть, був такий великий, що він забув, де стояв, і через те одскочив на самий край приступки. Тут він хитнувся, замахав руками, як ті, що топляться, і... впав лицем, усім тілом на стіну.

Задьора затрусився і зуби йому, на його диво, самі собою дрібно-дрібно зацокали. Так вони цокають, як довго купатись у холодній воді й вилізти на вітер. Він заплющив очі й обома руками, скарлюченими пальцями вгрібся в землю коло себе.

Але зараз-же й розплющив! Васько всім тілом припав до стіни й стояв так, повернувши голову до дірки. Потім раптом швидко-швидко почав перебирати руками, підтягуючи себе вгору й помагаючи ногами й озираючись назад.

І несподівано спинився, повисів так якийсь час і помалу, озираючись, став знову спускатись. Хлопці думали, що йому закрутилась голова або сил не стало.

— Хлопці! Треба витягти Васька!—закричав Задьора й хотів вже одповзати од провалля, але в цей мент Васько крикнув знизу:

— Задьора! Виламай мені доброго кийка! Швидше! Тут гадюка! Вона сидить у дірці! Трохи не вкусила мене! Швидше! Та замашного виламай!

Тимчасом він вийняв з кешені ножичка, розчинив його і взяв у праву руку.

— Васю!—закричав Задьора.—Ти гарненько обвяжи себе під пахвами й держись руками, ми тебе зараз витягнемо! Чуєш?

— Чую! Виламай палицю й кинь мені сюди! А тягти не треба! Та швидше!

Навіщо йому була та палиця? Битись з гадюкою? Тікав-би швидше звідти, будь воно проклято—і карбованець той, і левольверт, і чорнорябі. От упертий! не дай-же бо?

Але що-ж тут з ним сперечатись, не тягнути-ж його силою,—він швидше вниз стрибне, ніж дасть себе витягти. Треба було ламати кийка. Виламали аж три. Задьора ліг над проваллям, над самою головою Васька й пустив на нього палицю. Але вона вдарилась кінчиком об виступ, перекинулась і сторчака полетіла в яр, не скоро вдарившись об землю. Занадто близько до стіни пускав Задьора. Другу він одвів далі і випустив. Вона впала на плечі Васькові й, коли-б той не підхопив, також упала-б у провалля.

— Є! —крикнув Васько й спробував кийка у руці. Нічого, замашний був кийочок, на кінці ще й ковінька, аби тільки влучив по гадюці, то вже не сичатиме більше.

Хлопці гадали, що він кийком почне зараз-же виганяти гадюку з нори. Але Васько замість того зручніше вмостився біля стінн, підняв праву руку з палицею догори й так і застиг. Рішив, значить, підстерегти й тоді бити.

Хлопцям дірки не видно було, але вони тим уважніше вп'ялись очима в палицю. Як вона хоч трохи хиталась, вони всі витягали голови, як гуси, й напружено чекали.

Але минуло хвилин десять, п'ятнадцять, двадцять, а рука все так само стирчала з націленим кийком і тільки злегка від утоми похитувалась. Може гадюка якоюсь иншою діркою втікла? Або згорнулась собі там у норі та й спить? Доки-ж її дожидати?

Хлопці спочатку боялись і ворухнутись. Потім стали перешіптуватись, а далі й голосніше балакати. Микиші вже хотілось їсти й голова боліла від сонця.

— Васю!.. Васько!..—обережно погукав Задьора.

Васько не ворухнувся. Хлопці злякались і попритихали, знов устромивши всі очі в кийок.

Сонце пекло й палило просто в лице Васькові. Хлопцям шиї були вже мокрі від поту й маленькі мушки від цього роями крутились над головами й залазили в носи, в вуха, в рот. Хлопці втирались рукавами, одмахувались від мушок, сяк-так помогали собі, а що-ж то Васько мусів робити? Він стояв непорушно, як закам'янілий, і тільки палиця то непомітно спускалась трошки нижче, то знов піднімалась.

Знов Микиша зашепотів, йому вже хотілось і їсти, і спати, і купатись. Троє ремесників пошепотілись між собою, одповзли й потихеньку пішли додому. Посмітюха перекотився на їхнє місце й накрив голову кашкетом з другого боку.

— Васю!—знов потихеньку гукнув Задьора.

Васько замість одповіди підвів червоне від утоми й сонця лице й мовчки погрозився палицею.

— От, чорт його зна...—пробурмотів Задьора.—Доки-ж він там стоятиме?

Микиша обома руками сердито почав чухати собі шию, голову, спину. Сонне, пухке лице його з маленькими очима почервоніло й розпарилось.

— Ну, їй-богу...—захмикав він.—От це, то й... Коли-ж вона вилізе? Може завтра? І що вони, то й... І мухи ще...

Словом, справа затягалась бо-зна на скільки. Головне, справді, було невідомо, коли-ж тій гадюці захочеться вилізти. Та й чого вона неодмінно вилазитиме зовсім? Визирне одним оком, побачить, що та людина ще тут, та й знов сховається. Її-ж не перестоїш.

— Васько-о,—жалібно загунявив Микиша,—вилазь уже!..

Тоді Васько пустив униз руку, задер голову й неголосно проговорив:

— Ідіть собі додому, мене не ждіть. Я не вилізу, поки не достану рубля. Він там, у дірці... Та то й, Задьора, зайди до нас та скажи, що я ночуватиму в тебе. Чуєш? А тепер, скажи, пішов за аритметикою до Сашка. Чуєш?

І вже знов підняв руку з палицею.

Та то, виходить, він аж ночувати збирався на отій приступці?! Оце добра справа!

Задьора, Микишка й Посмітюха почали пошепки радитись, що-ж його роботи. Покинути тут самого Васька, як він каже, розуміється, ніяк не можна було. Але-ж і сидіти тут над проваллям, не ївши цілий день, також не випадало. Отож постановили так: Посмітюсі з Микишкою іти додому, розстаратися там на їжу й таскати сюди, а Задьорі сидіти тут і ждати їх. Вони

всі разом поїдять і Васькові на шворці спустять туди, на його чортову приступку, щоб вона була раніше завалилась.

Микишка й Посмітюха охоче пристали на таку постанову й швиденько одповзли од кручі. За ними пішли й ремесники. Зостались над проваллям тільки Васько на приступці та Задьора над ним.

— Васько, Микиша з Посмітюхою пішли в город та принесуть нам їсти! Чуєш, Васю?

Васько, не підводячи голови, хитнув нею кільки разів і застиг. А Задьора поклав голову на лікоть і став дивиться на місто.

Коли сонце напікало Задьорі один бік до того, що здавалось, от-от закуриться сорочка на ньому, він перевертався на другий бік, закривав кашкетом другу сторону голову й знов лежав. Часом він одповзав за кущі, нишпорив поміж ними, шукаючи пташиних гнізд, лежав у холодочку й знов вертався над провалля. Васько все стояв так само, замахнувшись палицею над діркою, не міняючи пози, не ворушачись, як заклятий навіки в такій постаті. Чи не заворожила його ота сама гадюка? Може то відьма перекинулась у гадюку й зачарувала його там? Може він уже неживий?

Ні, палиця ледве помітно похитувалась і здригувалась у руці. Часом голова крутилась то туди, то сюди,—мабуть мушки вже так лізли в ніс та в очі, що не було сили видержати. Та й сонце-ж повинно було як пекти!

Потім у яр прийшла компанія гімназистів грати в скраклі. Задьорі було млосно дивитись униз і через те він ліг лицем до неба й слідкував за хмаринами. Як

воно так робилося, що от зовсім маленька хмаринка, а що далі, то ставала все більшою та більшою, розпухала, прибирала різні форми, стаючи подібною то до сивого діда з короною на чолі в довгому балахоні, то до ліжка з величезними подушками; один раз навіть на Посмітюху з його качиним носом було похоже.

Гімназисти внизу так завзято кричали, реготались і тупотіли, бігаючи, ногами, що Задьора боявся, як-би Васько не глянув униз. Але Васько стояв, як статуя. От упертий! Це вже не дай бог! Ну-ну! Невже-ж він і ніч стоятиме там? А як засне та впаде? От бісової душі гадюка, й залізла-ж якраз туди! Та хіба її не можна вигнати?

Задьора почав думати, як-би вигнати гадюку, але нічого не придумувалось, бо страшенно хотілось їсти й сонце пекло немилосердно. А Микиша й Посмітюха десь пообідали собі та пішли, свинота, на річку купатись.

В яру затихло. Вже розійшлись і гімназисти. Сонце спустилось нижче. Васько раптом хитнув палицею, націлившись бити. Але так і застиг знову.

— Васю!—крикнув Задьора.—Що там?

Васько погрозив палицею. Але Задьорі так цікаво було знати, чого замахнувся Васько, що він знов закричав.

— Може гадюка вилізла?

Васько мовчки захитав головою. От, проклята пара, утікла знов. І що-б то вилізти трохи далі,—мабуть, тільки носа показала. Раптом Задьорі майнула чудесна думка в голові.

— Васю! Слухай, Васю! А знаєш що? Ти, Васю, викури її! Знаєш, запали над діркою соломи й кізяку і махай рукою, щоб дим туди йшов.

Задьора аж навколішки став од хвилювання.

— Є в тебе сірники? Нема? Ну, то в мене є. Стій, Васю, в тебе-ж і кізяків нема. Я тобі зараз спущу і сірників, і кізяку. Стій, Васю, я зараз. Ми її, чортову душу, звідти викуримо.

Васько не сперечався. Чи думка Задьори видалась йому такою дотепною, чи вже знеселився вкрай, але рука з палицею йому опустилася. Він почав утиратися од поту, чухатись, а потім присів біля стіни, ухопившись одною рукою за шворку, а другою затуливши голову від сонця, і заплющив очі.

Задьора тимчасом назбирав кізяку за кущами, склав їх у купку, примостив між ними коробочку з сірниками й підліз до краю провалля.

— Васю! Чуєш? Ану, одвяжи від себе на хвилину шворку. Чуєш, Васю?

Васько пошарпав шворкою,—значить чув.

Задьора аж чухався од нетерплячки. І як воно зразу в голову не прийшло викурити її звідти?

А коли Васько крикнув знизу, як було спущено кізяк з сірниками «є!»—Задьора бігом перебіг на ріжок провалля й майже до половини висунувся над ним, щоб краще стежити. І вниз дивитись чогось уже не так страшно було. Який там страх, коли йому така чудесна думка в голову прийшла? От якби тільки Васько як слід зробив усе, щоб дим ішов просто в нору!

— Васю, ти, знаєш, поклади трошки сухого бур'яну в саму дірку! Чуєш, Васю?

Васько обмотав себе знов шворкою. Він уже спочив і рухався бадьоріше. Взявши палицю в праву руку й притулившись всею спиною до стіни, він лівою рукою примостив кізяк і сухий бур'ян під діркою. Наклав і в саму нору трохи бур'янинок, щоб по них, як по трубах, ішов туди всередину дим. Підпаливши, він наготовленим віхтем з трави почав гнати вогонь і дим

у дірку. Бур'ян весело затріщав, спалахнув, лизнув кізяк, кізяк закурів і гострий, ущіпливий, солонкуватий дим густим клубом полетів угору аж до Задьори, закривши собою й дірку.

Васько зручніше став і наготовився знов, піднявши руку з кийком догори. А лівою рукою все-ж таки не переставав віяти на дим.

І вмить Задьора побачив, як Васькова палиця здригнулась, піднялась трошки вгору і зразу впала на щось. І знов зметнулась і впала. Васько несамовито вже гатив по гадюці, аж курява здійнялась і шматки горілого кізяку з димом летіли вниз у провалля.

В цей час якраз у кущах з'явився Посмітюха. В руках у нього було щось замотане в біле. Він чогось був стривожений, озирався на когось назад, але Задьорі було не до того.

— Ну, Васю? Ну,—кричав він униз і трохи-трохи не плигав туди.—Убив, Васю?

— Кого? Що? Гадюку?—захвилювався Посмітюха і, живо лігши животом на землю, поповз до Задьори.

Васько в цю хвилину підняв на палиці вбиту гадюку й крикнув:

— О! Дивіться!

Задьора заверещав од радости й почав лупити Посмітюху кулаком у спину.

— Тю, та йди ти к чорту! От крендель! Бо як дам...

— Васю! Кидай її вниз! Кидай, знаєш, униз, ми її там найдемо. Кидай, Васю!

Васько, немов милуючись, ще якийсь час потримав чорне, як плетений гарапник, тіло на палиці, потім злегка підкинув його. Гадюка блиснула лускою проти сонця й полетіла вниз.

Тоді Васько одгорнув кийком надгорілий кізяк коло дірки, закачав рукав і всунув руку в дірку. І зараз-же

лице йому заблищало білими зубами й засміялось: він витяг руку, взяв карбованця в пальці й високо підняв його догори.

— Є, є!—закричав він і потряс рукою.

Задьора знов заверещав, од захвату сів верхи на Посмітюху й почав гоцати на ньому.

— Та ти! Та Задьоро! Та йди к чорту, упадем обидва вниз!

Задьора метнувся до провалля.

— Васю! Стій, ми тебе будемо...

Але не договорив: Васько вже перебирав руками, підпихався ногами і, як по блокові, швидко підсувався вгору. Ну, не дурно-ж він мав п'ятьорку за гімнастику, а за «поведєніє»—три.

Але як він піднявся вже до самої гори, тут і Задьора і навіть Посмітюха схопили його за руки й витягли на землю. Васько ліг, одкотився далі од провалля й вийняв з кешені карбованця. Лице йому сяяло, очі блищали; сяяв і блищав карбованець, а разом з ним сяяв і Задьора.

— Що, Посмітюха,—взявся в боки Задьора,—пропали твої чорнорябі? Га? Пропали? А що? Ага! А ми таки достали карбованця! А що?

Посмітюха нетерпляче пацнув на Задьору ногою і, удаючи дуже заклопотаного, сердито сказав:

— Та одчепись ти!.. Тут он біда трапилась, а ти з своїм карбованцем. У Микиші картуза зняли.

Задьора враз перестав сміятись, а Васько повернувся до Посмітюхи всім тілом і навіть сів.

— Хто? Коли?

— Та оце...

В цей мент за кущами зачувся плач,—то плакав Микиша. Він виліз з-за куща й став кроків за два од Задьори. Рожева сорочка його була роздерта на плечі,

...Він витяг руку, взяв карбованця в пальці й високо подняв його догори. (Стор. 258).

голова без кашкета, жовте волосся з білими кінчиками стирчало на всі боки. А по пухлих, засмажених щоках рясно котилися сльози й забігали у рот. Микиша облизував їх язиком, знов кривив губи й гірко, мовчки плакав.

Виявилась така історія. Посмітюха й Микиша пообідали собі дома, розстарались хліба, тарані, зеленої цибулі й пішли знов на гору. Ну, нічого, ішли собі. Та пішли не по Садовій, а через городи. Ну, нічого, ішли собі. А там у того Шевчука такий ловкий агрус росте. І під самісіньким парканом, так що в щілину видно. Ну, чорт його зна, нікого не видно було. Полізли. Та тільки до куща, а тут звідки й узявся сам Шевчук. Жилетка розстібнута, у руках здоровенна гілляка. Як вхопив Микишку за шию та й підняв на аршин од землі. Он сорочку геть чисто подер на плечі.

Тут Микишка заридав у весь голос і облизав губи. Ну, а потім той масалка зняв з Микиші картуза й перекинув Микишу через паркан. Трохи не вбив.

І знов Микишка заплакав вголос. Але рукавом сліз не втирав, бо од сліз дуже линяє сорочка.

Сам Посмітюха встиг утікти. Але як тепер Микиші додому йти без картуза? Картуз зовсім новенький, на свята куплений; мати-ж його вб'є тепер.

Тут Микишка вже сів на землю, уткнув лице в траву й так заплакав, що Задьора весь скривився, почав зідхати й непокійно переступати ногами, от-от заплаче.

Васько стиснув ниточкою губи, спинив пальцем кузочку, що лізла під нього й помалу спитав:

— А скільки... той... скільки стоїть картуз?

— Казав Микиша: дев'яносто п'ять копійок. Так, Микишо?

Микиша трохи затих, зібрався з силами й глухо з трави сказав:

— Та-ак...

І знову почав плакати.

Васько подражнив пальцем кузочку, потім помалу підвівся і, не дивлячись ні на кого, сказав:

— Ну, ходім...

— Куди?

— Та до Шевчука. Нехай картуза оддасть.

— Ну, оддасть він тобі. Ого! Такий крендель, якраз.

— Так заплатимо-ж...

І Васько показав карбованця.

— Ну, як так... Микишо, вставай! Годі плакати, картуз буде.

Микиша помалу встав. Сльози розмазались по всьому лиці, й на нього поналипало з землі. Ну, коли буде картуз, то можна й сорочкою вже втертись. Микиша мазнув одним рукавом, нап'явши його на кулак, потім другим, облизав решту сліз, підтягнув носом і пішов за всіма.

Шевчук, справді, був у розстібнутій жилетці. Він сидів на призьбі й щось стругав кривим, як серп, садовим ножиком. Біля нього лежала руденька з сивим хвостом і вухами собачка, в якої від старости видно було зуби. Коли хлопці ввійшли в двір, вона тільки встала, хрипнула разів зо два та й лягла коло самих ніг хазяїна. На призьбі лежав новенький синій Микишин картуз.

Шевчук глянув на Васька з-під сивих, суворих, кошлатих брів, наче з-під кущів визирнув, і сказав:

— А що скажете? Цить, Дамка, на місто!

Дамка й не думала гавкати й сама сиділа на «місті»,— він, мабуть, здавна звик так говорити до неї.

Васько вийняв карбованця з кешені і, мнучи його в пальцях, сказав, похиливши голову.

— Ви зняли оце картуза з одного хлопчика?

— Ну, то що?

— То оддайте. От гроші.

І Васько, не дивлячись на діда, простягнув новенького карбованця.

Дід Шевчук зміряв його очима й сказав:

— Цить, Дамка! А ти-ж йому хто, брат старший, мабуть?

— Ні, так... Товариш.

— А де-ж ти гроші взяв?

— Та... Оддайте, діду...

— Скажи, де взяв гроші, то оддам. А може ти вкрав?

Васько твердо глянув на діда, потім перевів очі на його жилетку з жовтими, мідними, як у циган, бурубульками замість ґудзиків і басом сказав:

— Бабуся на празник подарувала.

— Хм... Так...—мугикнув дід і забув сказати: цить, Дамка.—Така-а, значить, сторія. Так ти це викупити хочеш?

Васько хитнув головою й став дивитись на Дамку. В неї од очей ішли вниз по мордочці аж до зубів мокрі сліди од старечих сліз.

— Так-так... А як тебе звуть?

— Васько.

Дід узяв з призьби картуз, потер його рукавом своєї сорочки й простягнув Васькові.

— Ну, Васько, бери-ж картуза та тікайте, а то нацькую собаками. Цить, Дамка! Та щоб я вас більше коло агрусу не бачив. А гроші сховай у кешеню. Кругом, марш! Дамка, на мєсто!

Васько взяв картуза, постояв трохи, сказав шепотом «спасибі» й помалу пішов назад.

— Спасибі, діду! Більше не будемо красти у вас агрусу!—дзвінко сказав Задьора й, озирнувшись на Дамку, додав:—Дамка! на мєсто.

Дамка не ворухнулась, а дід Шевчук дивився дітям услід як з-під стріхи, і в старих очах його чи сонце, чи сміх блищали, того Дамка розібрати не могла, бо погано бачила.

А коли Васько увечері прийшов додому і його спитали: «А карбованця профіськав»?—він вийняв його з кешені, притулив до щоки й сів близько-близько до бабуні. Від бабуні пахло все так-само житнім хлібом, клунею й широким сонячним степом.

БОСЯК.

(Уривок з оповідання).

На горі, за містом я присідаю край дороги, скидаю чоботи й чіпляю їх на палицю разом з торбиною, в якій лежить хліб, сало, чай, цукор і сорочки. Потім зверх усього примадиковую блискучий бляшаний чайник. Кругла кепка надає мені вигляд пролетарія, який знає собі ціну і не дозволяє наступати собі на ноги.

Дбайливо склавши свою керейку, я вмощую її на плечі таким способом, щоб палиця лежала на ній, не муляючи мені тіла. Після цього підводжусь, розминаю пальці ніг і, переконавшись в цілковитій волі своїй, з полегшенням і незалежністю озираюсь назад.

Внизу, як п'яний чоловік, неохайно й широко розлігшись, лежить город, оперезаний широким поясом річки. Димарі заводів та фабрик, неначе застромлені в землю велетенські сигари, ліниво куряться. Небо над ними сірувато-зелене, з сивими хмаринками, розкудовченими і задертими в один бік, ніби пасма волосся у заспаної людини. Понад жовтими, лисими берегами Дніпра ледве сунуться незграбні берлини [1]). А за Дніпром степ, оповитий фіолетовим серпанком далини. І поперед мене степ рівний, гарячий, вільний і безмежно-вабливий.

---

[1]) Човни з вітрилами.

Прощай, город! Прощайте, автомобілі, асфальти, хмари пороху, що тріщить цілі дні на зубах, дзвінки, кнопки, капелюшики, зубочистки. «Моє поважання!».

Поправивши кепку на голові, зручніше примостивши торбинку, чоботи і чайник, я повертаюся спиною до міста і йду на зустріч сухому, гарячому, степовому вітрові.

За спиною порожнім дзвоном побренькує чайник, підошви ніг пече нагрітим порохом дороги так, неначе я ступаю по вигорнутій з добре натопленої печи золі. Гарно!

В хлібах заклопотано, хапливо цокотять коники, немов десятки малесеньких кравців шиють на крихотних машинках. Так і хочеться їм гукнути: «Гей, боже поможи, хлопці!».

Колоски, ті що стоять поперед усіх, поважно, гостинно уклоняються мені, привітно посміхаючись зеленими, настовбурченими, як у фельдфебелів, вусами.

А попереду все степ та степ, рідний, віючий спекою й життям, дорогий. Степ та далекий-далекий обрій, такий таємний, такий хвилюючий, такий повний незрозумілого, але солодкого болю і туги, ніби за ним лежить не яке-небудь повітове містечко, а незнана, загублена людьми країна радости й сночинку.

І по всій круглій, обточеній лінії землі стоять маленькі, як зелені прищики, старі запорозькі могили, мовчазні, сумні, всіма забуті свідки минулого.

Я йду не поспішаючи, покусюючи солодкуваті стебла жита, жмурячись від сліпучого сонця. Далеко-далеко попереду темніє ярок і конячинки по тім боці його видаються мишами, запряженими в малюсінький возик.

Раптом несподівано збоку, з-за якого-небудь горба з'являються крила млинів. Любі млинки! вони подібні

до кузок, що повставали на дві задні лапки, а чотири передні виставили перед собою, немов благаючи когось.

Ось звідкись летять дурноверхі сороки. Вони літають таким рухом, ніби підстрибують по сходах, а кричать криком, похожим на тріск зломленої палиці. За ними плавко й легко—аж приємно дивитись—упевнено, не моргнувши крилом, пливуть степові шуліки.

По дорозі клопотливо, злодійкувато нишпорять посмітюхи з гострими чубчиками, похожими на літеру А.

Небо блідне все більше та більше і здається, що ось-ось воно голосно скаже: «ху!» і втре спітніле лице якоюсь волохатою білою хмариною.

Сонце-ж пече серйозно, скупчено, без посмішки жалю і співчуття.

Над вечір, не так уже бадьоро, як удень, помахуючи з мрійною повільністю торбинкою й чобітьми, які досить надокучливо постукують мене в бік, я звертаю до Дніпра. Баста, не хочу більше йти! Та чого ради я повинен іти неодмінно великим шляхом? Хіба степ не на всі чотири боки розбігається від центра, яким для нього без всякого сумніву являюсь я?

Здалеку поблискує дідусь Дніпро. Приємно побачитись з ним тут у степу після пекучих обіймів і поцілунків сонця. Таким спокоєм, розсудливістю, такою доброзичливою умиротвореністю віє від нього! Лежиш собі на піску горілиць, упершись благодушно поклипуючими очима в зеленкувато-сірий обшир неба, і слухаєш буркотіння беззубих хвиль дідугана. Поблизу вогник потріскує, димком наганяє в лице; над вогнем чайничок висить, відбиваючи в блискучому боці червоне вечірнє сонце над обрієм.

І от я вже, нарешті, на березі. Навкруги ні душі. Пісок чистий, ніжний, як тільце дитини. Вітер тут не

сухий і пекучий, а м'який, вогкуватий, насичений духом сонця, води, осоки, листу, нагрітого піску.

Кротко, любовно хлюпаються об берег жовтуваті хвильки Дніпра. Червононосі чайки мовчки летять кудись на середину річки, безшумно розрізаючи повітря своїми загостреними, як сталеві пера, крилами. Генген на тім боці сунуться вниз плоти, похожі на шахматні дошки, а на них ворушаться малесенькі фігурки людей.

Я набираю в чайник жовто-бурої дніпрової води. Вода подібна до перестояного чаю, який треба тільки розігріти, щоб пити. Далі, не хапаючись і посвистуючи, розкладаю вогонь з сухого коріння осокорів, а з гіллячок майструю триніжки, на яких вішаю над вогнем чайник.

Після того, все так само без хапливости, яка абсолютно не гармонізує ні з лисим, сивим Дніпром, ні з велично-спокійним небом, розкладаю на хустці хліб, сало, чай, цукор, кешеньковий ножик, синій кухлик; і тільки тоді, підклавши під голову накидку, розлягаюсь на піску. Блаженство!

Ні, я рішуче тут ночую! Куди я маю поспішати? Правда, біля води багато комарів, ну, та від них вогонь і дим добре помагають.

Я лежу довго і філософствую. Мені дуже хочеться зрозуміти, збагнути, чого мені так гарно. І по довгому міркуванню виводжу: найбільша втіха для нашого брата-людини, громадської істоти, є в тому, що йому не треба лукавити з природою, не треба брехати, боятись, стежити за собою і другими. І потім, його право бути центром світотвору не однімається ніякими иншими центрами світотвору. (От через що ми ще любимо бути на самоті з природою). Сонце, вода, повітря, місяць, дерева, чайки, пісок,—все це для тебе, все це

готове до твоїх послуг. І крім того, готове без зазирання в очі й кровожадного чекання «на чайок». Води треба? Будь ласка! Дідусь і не поморщиться, і не помітить, хоч бочку візьми в нього. А який з малярів краще намалює оці високі, малинові хмаринки, від яких в душу вливаються тонкі, золотисті струни невиразної туги?

Чайник давно вже сердито щось бурмотить і раптом начинає плюватись. Я визволяю його з обіймів вогню і заварюю чай. Потім обкладаю чайник жаром і знову лягаю.

Чайки догадуються, що за бенкет має бути тут на піску і починають частіше літати над моєю головою, заздрісно та жалібно кричачи. Старий Дніпро теж розуміє і привітно, з співчуттям підморгує мені своїми довгими, козацькими вусами-хвилями. Білокорі, молоденькі осокори схвильовано, з дивуванням шепочуться наді мною. У них, мабуть, так само, як у мене при погляді на рожеве сало і зелені з жовтими пасочками огірки виступає слина в роті.

А от то-ж бо то й є, осокоронько: центр світотвору все-ж таки не те, що ви, ви не знаєте...

Тут я здивовано озираюсь: до мене наближається якийсь другий. Звідки він узявся? Чудно.

На центрі світотвору була жовтобрудна кепка з видертою чи пропаленою посередині діркою, з якої, як пір'я, стерчало червонувато-чорне волосся. Червона і брудна до того, ніби нею мили підлогу, сорочка була з боку розпанахана згори донизу і маяла, як поли піджака. Босі ноги, здавалось, були обтягнені не людською шкурою, а порепаною, не добре вимазаною дьогтем шкурою для чобіт. Сам центр світотвору був

присадкуватий, неначе збухлий, з величезними руками і понурим, зарослим колючою щетиною лицем.

Він прямував просто на вогонь без всякого вагання, без тіни нерішучости, байдуже поглядаючи на мене й ні на крихту не цікавлячись мною. Одною рукою він піддержував перекинутий через плече подертий, з висмиканою брудною ватою піджак, а в другій ніс поважну ломачку.

Так, сумніву не було: це був один із тих «центрів світотвору», яких природа так щедро розсипає побіля монополько, на пристанях, базарах; обідраних, набухлих, сплячих удень поміж дровиняками лісних складів, обліплених, як стервятина мухами і яких на грубій, буденній мові звуть—босяками.

Босяк підійшов до вогню, кинув на землю своє лахміття й не хапаючись сів. Потім зараз-же притягнув близько до себе хустку з розложеною на ній їжею, взяв мій ножик, подивився його і сховав собі в кешеню. Замість нього з тої-ж кешені вийняв великого з жовтим костяним держальцем складного ножа. Все так само, не поспішаючи й не вагаючись, він одбатував великий шматок хліба, потім сала і став уминати, держачи ніж в одній руці і одрізаючи ним то скибочку сала, то хліба. На мене він не дивився і робив усе з незадоволеним, сонно-задумливим поглядом, як чоловік, який прийшов до себе додому і, занятий своїми думками, не має ні охоти, ні часу займатися сторонніми речами.

Гм! Цей чоловік почував себе далеко певніше центром світотвору, ніж я. Його навіть не дивувало й не цікавило моє мовчання,—так і повинно бути.

Але що він поважно був голодний, цей збухлий центр, то це помітно було по тому, як він зубами хапав і видирав із власних рук хліб та сало, як судо-

рожно мняв їх зубами і не розжувавши, як слід, ковтав з таким звуком, немов гикав. Перешкоджати в таких обставинах людині я не хотів; одначе й безпричасним свідком зоставатись теж не дозволяло чуття власної гідности. Кашлянувши й тим нагадавши про своє істнування, я ввічливо спитав:

— А це-ж, дядюшка, як треба понімать? Га?

Босяк байдуже, неохоче глипнув у мій бік і храпнув:

— Що?

— Я питаю, як це треба понімать, що ти так розпоряжаєшся чужим добром? Га?

Гість мовчки одгилив ще шматок хліба і сів зручніще, піднявши коліна врівень з підборіддям. Поклавши на коліна руки з хлібом і салом в кожній, він люто жував і понуро дивився на Дніпро.

— Хм! А це, товаришу, неделікатно так робить...

«Товариш» одгриз сала з таким звуком, ніби оддер шматок полотна, і знов зажував. Щетина на щоках його кругло вертілася і здавалось—то був їжак, який непокійно вмощувався на плечах чудного чоловіка.

— Чуєш, земляк? Що-ж ти, брат, нічого не одвічаєш?

Мені все-ж таки хотілося почути, що він думає з цього приводу і які його остаточні наміри. Рожеве сало, хліб і смачно жуючий рот босяка побільшували мою цікавість.

«Земляк» з досадою повернув у мій бік товсте жуюче лице і подивився на мене злим і сердитим поглядом. Проковтнувши, він коротко й нетерпляче кинув:

— Пішов вон зюдова!

Признаюся: це було несподівано для мене.

— Як?!

— Я тебе як якну... Пішов звідси, говорю!

Гість зовсім не жартував. На збухлім, зарослім лиці його, особливо в круглих, маленьких, з

обвислими мішечками під ними, очах була така ненависть і гидливість, що сумніватись в серйозності його настрою не було ніяких підстав. Було таке враження, що він довго терпів мене, довго терпів усякі мерзості і кривди від мене, і нарешті терпець йому увірвався. Ще слово і мені буде погано.

— Так це *мені* треба іти звідси? Оце добра справа!

Чоловік якийсь мент мовчки пильно дивився просто в очі мені важким і немов роздумливим поглядом, неначе рішаючи, що зробити з цим остогидлим і нахабним парубком. Але, постановивши, видно, не каляти собі рук чорт-зна-чим, помалу одвернувся й знов узявся за сало і хліб, водячи заспаними й недобрими очима по широкій, велично-мирній рівнині води. Що я міг кинутись на нього, він, очевидно, й думки не допускав, певний чи в собі, чи в моєму страху перед ним.

Чайничок несподівано зашипів і почав випльовувати з носика воду в жар.

Я машинально схватився, щоб зняти його, але гість раптово озирнувся в мій бік і наготовив ножа до оборони.

Я мимоволі засміявся.

— Ех ти, голова! Чого злякався? Я чайник з вогню знять хотів.

Індивід подивився на чайник, на кухлик і ніби тільки тепер зрозумів, що можна напитись чаю. Нічого не відповідаючи, він перехилився всім тілом до чайника і переставив його на свій бік. Потім налив у кухлик чаю і кинув туди дві грудочки цукру. Подумавши трохи, він кинув ще дві і потім ще аж три. Все це він робив одною лівою рукою, а праву з ножем весь час держав на коліні. Одначе на мене не дивився і мав вираз все тої самої сонної і злої задуми. Взявши суху гіллячку, він потер її об брудні

свої штани, щоб стерти клаптики кори на ній, і почав розмішувати чай у кухлику.

Ситуація ставала непевною, а то навіть загадковою. Коли цей суб'єкт не дасть мені попоїсти, то доведеться чорт-зна скільки плентатись до найближчого села. А з другого боку, лишити цю справу так, було просто непристойно.

Я постановив поговорити серйозно й поважно: якби якийсь «центр світотвору» не був певний в собі, він все-ж таки иноді мусить посунутись трохи в бік і дати місце кого себе і другому «центрові». Тим паче, коли це місце захоплене ним несправедливо і коли другий «центр» не такий уже хирлявий і безпорадний.

— Ну, земляк,—почав я:—ти це кинь. Чуєш? Я з тобою за шматок хліба битись не хочу, а давай, брат, мирно повечеряємо вдвох. Жарти жартами, а я, голубе, теж їсти хочу. Ти пий собі чай, їж собі на здоров'я, я свариться не буду. Ну, тільки-ж і мені дай трохи.

«Голуб» не відповідаючи узяв за ручку кухлик, підніс до рота і сьорбнув. І зараз-же з злісною лайкою швидко поставив кухлик на землю, очевидно опікшись.

— Та тобі чого... треба, сволоч?!—з люттю повернувся він до мене.

— А ти, брат, не лайся,—зауважив я.—Що ти впікся, так я не винен... Коли розум в голові є, так повинен розсудить, що кружка залізна, а чай гарячий. Значить, нада підождать. Ти сам звідки?

— Я тобі покажу звідки я, ти у мене тут добалакаєшся...

Але, видно, мій тон, поза й постава всього тіла трохи здержували його. Він знов почав їсти. Здавалось, апетит у нього був такий-же безкраїй, як той обшир води, що сунувся вниз; а паляниця і два фунти сала для нього — як плоти, що ледве вже мріли на тім боці.

— Ну, то як-же буде, земляк? Га? Даси, чи ні?

Земляк замість відповіди, не хапаючись, підтягнув між свої ноги хустку з їжею, поставив туди-ж чайник та кухлик і перекосив до мене очі. Ніж він держав зовсім наготові.

— Ти ще довго будеш тут варнякать?—з понурим нетерпінням кинув він.—Гляди!

Ну, що ти робитимеш з таким йолопом?! Зоставалося: або кинутись до нього і битись з ним, та битись доти, доки один із центрів не буде доведений до стану миролюбивої кротости; або піти мені звідци, покинувши противникові всі трофеї його перемоги, та шукати якогось села. А втім був ще й третій вихід: лягти собі з боку і, покладаючись на вроджену шляхетність людської природи, чекати, поки в запухлім гостеві заговорить сумління. Коли апетит його буде задоволений, то жадність замовкне і голос сумління своє візьме.

— Ну, що-ж? Доведеться мені без вечері спать лягати!—сказав я, зідхнувши, і ліг на своє місце.

Босяк їв довго, але не з'їв усього. Витерши пальці об полу своєї страшної сорочки (при чому підняв її й показав жовте, як масло, зібране над штанами в складки, тіло), він узявся за чай, який вже давно прохолов. Я мимоволі посміхнувся, дивлячися, як він обережно витягував до кухлика свої сині, товсті та масні від сала губи, боячись опектись.

Випивши склянку і, видно, не в силі більше пити, він зняв покришку з чайника і вилив чай на пісок.

Я аж підвівся.

— Та що-ж ти робиш?!—скрикнув я.—Нащо-ж ти виливаєш? Я-ж можу випить.

Гість уперше слабко посміхнувся. Але посмішка була така мила, що я серйозно подумав, чи не зустрі-

чались ми, справді, коли-небудь і чи не зробив я йому якоїсь великої кривди, за котру він тепер і мститься. Але пика абсолютно була незнакома.

— А випив-би? Га?—хрипко, з кострубатою іронією кинув гість, скоса зиркнувши на мене.—Може ще й з сахарцем?

Я знову ліг. Центр світотвору однихнув у бік своєю босою чорно-сірою ногою чайник і розлігся, спершись на лікоть, як чоловік, котрий добре попоїв. Витягнувши з кешені пачку махорки і книжечку паперу, він помалу скрутив цигарку. Потім взяв голими пальцями з вогню жарину, закурив і, прижмуривши одне око, з сонячно-хмурим задоволенням затягнувся.

Покуривши трохи, він знов скоса зиркнув на мене і знов блідо й неохоче посміхнувся. І, не говорячи ні слова, ліниво взяв декілька грудочок цукру і недбало кинув їх у річку. Грудочки булькнули, дали декілька кругів, хвилі підхопили круги і знесли їх униз. Мені видно було, як помалу пускались на дно в жовтій воді біленькі квадратики. Босяк знов набрав у жменю цукру, затягнувся і, прижмуривши око, тим-же лінивим, недбалим жестом кинув їх у воду. Але на товстих губах, на які звисали чорні з червоним відтінком вуса, не переставала грати зловтішна, глузлива й немов викликаюча посмішка.

Це вже було явне глузування. Можна ще було помиритись з тим, що голодний, темний і грубий чоловік однімає в тебе їжу і їсть її. Можна було помиритись навіть з тим, що він не хоче поділитись нею з тобою-ж і ховає собі остатки на завтра. Але що він їх нищить собі навіть на шкоду,—з цим помиритись було вже не так легко.

— Навіщо-ж таке свинство робиш, земляк? Га?— з доктором спитав я.—Так-же тільки свині роблять.

Нажереться під дубом жолудів, та потім його-ж коріння риє. Ех, ти! Ти думаєш, я твого ножа злякався? Чоловіче добрий: та я таких, як ти, трьох зігну й вуха їм поодрізаю. Дозволив тобі жерти, бо бачу, що голодний, стомлений чоловік, свій брат, товариш, значить. А ти он як. Сам не береш і другому не даєш. Нащо-ж ти так? Совість у тебе хоч ночувала колинебудь?

На поганих хлочиків з моральних оповідань такі слова завсігди впливають дуже добре. Але на мого вони зробили трошки инше враження. Він, правда, перестав кидати цукор у воду, але зате почав мовчки, з чудною понурою зневагою дивитись мені просто в лице. Потім, не промовивши ні слова, нехапливо підвівся, вітер об штани ніж, зручніше взяв у руку і ступив до мене.

Трохи сутулуватий, з похиленою великою й тупою головою, з широченними грудьми і вузьким задом він нагадував бугая.

— Ну, коли ти такий товариш і добряка, так давай сюди свої чоботи! — зробив він легкий закликаючий жест ножем.

— Бач, я без чобіт... А як не даси з добрости...— (тут він трошки зупинився, немов милуючись цим словом),—так ми попробуєм, хто з нас дужчий. Хто дужчий, того й чоботи. Добре?

І він роздушив на губах синю, зловісну посмішку. Я сам почув, що блідію. Справа почала набирати ідіотськи-серйозного характеру. Що перешкоджало цьому непримиримому «центрові» пустельних місць встромити мені свого дурного ножа по саме держальце? Цитуй йому тоді моральні байки!

Дати чоботи? Але-ж він одними чобітьми не обмежиться. Вже коли для втіхи свого ближнього кидає

потрібний йому самому цукор у воду, то він ні перед чим не зупиниться, щоб натішити цього ближнього, як слід.

Я мовчав і пильно, не рухаючись, дивився знизу вгору на гостя.

— Ну?—знов виразно кивнув він мені ножем.

— Це що-ж виходить, грабувать мене будеш?— трошки натягнуто посміхаючись, спитав я, в той-же час міркуючи, що краще: схопитись і раптовим натиском звалити його на землю, чи, не підводячись, вмить обняти його за ноги, шарпнути і таким способом повалити?

— Навіщо грабить?—вишкірив він свої гнилі зуби.— Ти от про добрість свою щось там базікав. Товариш, мовляв. Ну, так от, коли ти такий добрячий, так подаруй мені свої чоботи. У мене ноги больні, а у тебе он які білі та здорові.

Я подивився на свої ноги, на його, подумав і подав йому чоботи. Добре, побачимо, що далі буде.

— Правда твоя...—згодився я.—На, получай чоботи. Тобі вони потрібніші.

Босяк узяв, нашвидку оглядів їх і кинув назад себе до свого лахміття.

— Ну, а тепер пальто давай, чи що там у тебе...— промовив він з тою-ж іронічною й сонною посмішкою.

Не міняючи пози, але постановивши хапати за ноги, я байдуже сказав:

— А пальта, брат, не дам...

— Не даси? А чому-ж то так?

— Та от так. Не дам та й годі.

— Та чому-ж ти не даси?

Розмова, видно, давала йому велику втіху, як чарка горілки перед закускою.

Я згадав про свою палицю і швидко схопив її,— вже-ж таки яка-небудь зброя.

Гість весело й гуняво зареготав, але не кинувся на мене.

— От *добрий* чолов'яга! Ай та й душевний, жалісливий!.. Ех, ви!

І, додавши ще лайку, одвернувся й пішов на своє місце. Що примусило його притишити свої претенсії: моя рішучість, палиця, лінь його чи досягнене ним підтвердження свого песимістичного [1]) погляду на людську добрість,—я зрозуміти не міг.

Сонце вже зайшло, і тільки розплатлані хмари горіли рум'янцем, наче бились між собою та розчервонілись. Над рожевою блискучою поверхнею води, в якій оддавались фарби неба, поспішно зигзагами літали ластівки, немов хапались наловити до ночи мух. Навкруги стояла м'яка тиша, яка тільки підкреслювалась хлюпанням хвиль та щебетанням ластівок.

Мій гість, видно, не збирався нікуди йти. Він ліг, підмостив під голову пакунок з їжею та чоботи і став тупо, пильно дивитись на мене. Лицо його було вже знов понуро-сонне й немов задумане.

Їсти мені вже чомусь не хотілось.

Хвилі сумно хлюпались об беріг. Дніпро потемнів, засмучений і здивований. Он яке нетривке людське щастя! І до чого непокійні та невживчиві ці люди. Як мало у них мудрого спокою і як багато чудної й безпричинної ворожнечі одне до одного!

Так ми пролежали довго. Хмари на небі давно остигли, поробились сивими, хвилі потемніли, посиніли і той берег зовсім зник, розплившись у тьмі. Зазуміли комарі коло вух і стали колоти в ноги. В глибокій синій височині почали потроху висипати зорі.

Я встав, розгорнув вогонь і підкинув сухого коріння. Босяк не ворушився. Я подивився на нього і

[1]) Безнадійного.

мені здалося при світлі слабенького вогника, що очі гостя швидко заплющились.

Я присунувся з кереею під дим і довго лежав так, дивлячись в небо. Раптом босяк заворушився, покректав і сів.

— Чи цілі гроші?—муркнув він ніби про себе.— А то добрячі люди у сні можуть обчистити добре...

І він витяг з кешені гаманець. Обережно розчинивши його, він почав рахувати гроші, ніби провіряючи чи всі там, чи не вкрав я їх у нього в той час, як він дрімав. Що він ні трішки не сумнівався в цілості своїх грошей, про те й мови не могло бути; рахував-же і показував їх тепер немов для того, щоб подражнитись і показати, що він абсолютно не боїться спати, маючи таку суму в кешені (він налічив до п'яти рублів і п'ятидесяти трьох копійок).

Після того він ще раз покурив і влігся знову. Хутко почулось його рівне, з хлюпанням в горлі дихання.

Я зробив подушку з піску, зверху приклав свої сорочки, накрився кереєю і теж почав дрімати під заклопотане й незадоволене зуміння комарів, що настирливо силкувались пробратись до мене під накидку.

Коли я прокинувся, над Дніпром, якраз над тим місцем, де вчора ввечері пливли плоти, стояв червоний, великий місяць. Від нього через весь Дніпро до самих ніг моїх тягнулася широка кривава смуга світла. Весь краєвид прибрав якийсь таємний, суворий і моторошний вигляд. Берег змінився, неначе став крутішим; осокори поробились вищими й густішими—їх неначе цілий ліс тут виріс. Вода здавалась дуже темною, глибокою та густою, а по ній на гребінцях хвиль миготіли немов чиїсь руки чи ноги.

Вогонь ледве жеврів. Я подивився на свого співночліжника. Він спав, накривши голову піджаком, з-під якого чулося густе й голосне хропіння, похоже на звук тупої пилки по дереву.

Я підклав гіллячок у вогонь, прокашлявся, голосно позіхнув,—босяк не притих ні на мент. Лежав він боком і видно було при червонім світлі місяця широку роззявлену дірку кешені в штанях, де були гроші. Дурний чоловік: без всякої бійки можна було витягнути у нього гроші і він навіть не почув-би того. Я ліг на своє місце. Але спати не можна було: комарі літали цілим роєм круг голови і кусали з таким сказом, неначе завзялись вигнати мене звідци. Я трохи не в самий вогонь ліг, але нічого не помагало.

Босяк-же хропів ще смачніше. От варто-б повчити цього нахабу: устати, потихеньку витягти гроші і закопати їх у пісок, тут-же біля нього. А вранці, коли кинеться до грошей й, не знайшовши, почне лютувати, прочитати йому підходящу нотацію і показати, де його гроші. От, мовляв, дурню, бачиш, як благородні люди поводяться. Він буде зворушений і піде собі з миром, несучи з собою ясний спомин про чесного й великодушного подорожнього.

Та й на пику його втішно було-б подивитись після того, як він не знайшов-би в кешені своїх капіталів. От у сказ прийшов-би!

Я підвівся й ще раз подивився на скоцюрблену, з підігнутими під себе колінами, постать гостя. Кешеня лукаво, спокусливо роззявилась і манила своєю діркою. Хіба спробувати.

Я потихеньку встав і підійшов до босяка. Рипке, низьке хропіння чулося з-під піджака. Піджак злегка то здіймався, то спадав, і здавалось, що то хвилі цього храпу його здіймають.

Я постояв трохи, подивився на місяць, що здивовано викарячив на мене свої круглі очі, і рішив попробувати.

Нахилившись до босяка, що мирно хропів собі, я злегка торкнув його рукою в бік. Ні темп, ні сила його хропіння не змінились. Добре. Тоді я обережно просунув руку в кешеню і почав намацувати пальцями гаманець, стараючись робити це яко-мога плавкіше й м'якше. Але в руки все ліз якийсь папір, мабуть пачка з тютюном. Затримуючи для чогось дихання, я зробив усилля і попхнув руку трохи далі! Босяк, як здалося мені, в ту-ж хвилину на один мент увірвав свій храп, але то, видно, так тільки здалось через велике напруження і шум у вухах від нахиленої пози. Нахаба хропів так само.

Нарешті, пальці налапали гладеньку металічну дужку гаманця і потягнули його до себе. Зацепивши його між двома пальцями, я помалу почав витягати руку.

І вмить вся купа тіла, що лежала переді мною й спокійно хропла, зразу підстрибнула з ревом угору. Я від несподіванки і з переляку хутко вихопив руку з гаманцем і в той-же мент почув, що його не стало поміж пальцями. Одночасно в воду щось ляпнуло. У мене мигнуло, що то ляпнув гаманець. Але тільки мигнуло, бо думати було ніколи: босяк уже душив мене і ревів:

— А-а, сто бісів твоїй матері!! Так ти так?! Так ти так?! Давай сюди гроші!

Я почув на своїй шиї шорсткі, дерев'яні пальці, що, як кліщами, душили мене. Шарпнувшись усім тілом у бік, я скажено крутнув босяком і вирвався.

— Онде твої гроші, дурню!—з злістю крикнув я, одбігши в бік, і показав на воду. Але в той-же час став так, щоб бути наготові й не датись схопити себе.

Босяк, мабуть, теж чув, як щось ляпнуло в воду,

де, справді, на сажень від берега пливли ще униз широкі круги.

— Ах, ти-ж бісова душе!—рявкнув він і кинувся вперед. Я вмент наготовився, весь перехилившись йому на зустріч. Я відразу-ж зрозумів, що він шукав свого ножа. Я сам кинувся туди-ж. Босяк зміркував мій намір і, озирнувшись, як бугай з похиленою головою, прожогом посунувся на мене.

Зчепившись і тісно до болю в нігтях пальців уп'явшись один одному в тіло, тяжко хакаючи й аж стогнучи від люти, ми почали ломати один одного, гнути, піднімати. Але сили були майже рівні. І вмить я чудом якимсь, не мозком, а всім тілом, мускулами згадав один спосіб борні, який колись, в юнацтві, давав мені успіх—здається, я дико крикнув при цьому—і босяк уже лежав на землі. Надушивши одною рукою за горло і навалившись всім тілом на груди йому, я гарячково почав шукати кривавими очима по піску. З-під піджака блищав кінчик ножа. Схопивши його і повернувши держальцем до себе, я краще взяв у руку і прохрипів над босяком, який судорожно, скажено вигинався підо мною:

— Ну? Що? Дивись! — (і я підняв руку з ножем над самим горлом його) — один мах і заллється юшкою.

Босяк затих і дивився прямо в лице мені вилупленими очима, на одному з яких червоно одблискував місяць. Рот був роззявлений і щелепи судорожно зо всеї сили душили на руку мені.

— Пус...сти...—нарешті прошипів він.

Я згадав про другий мій ніж і, не випускаючи босякової шиї, витягнув його з кешені нахаби. Потім я встав і одійшов у бік з ножем в руці.

Босяк повернувся на бік, одвернувшись од мене, і, тяжко дихаючи, лежав не рухаючись, неначе зразу-ж

— Ну? Що? Дивись!—(і я підняв руку з ножем над самим горлом його)—один мах і заллється юшкою. (стор. 228).

знов заснувши. Я теж захакався і в очах мені стояли червоні круги. Все тіло помалу визволялось від страшенного напруження і слабло. Я одійшов до своєї кереї і ліг, держачи ніж у руці.

— Ну, щастя твоє, воряга!—раптом понуро просипів босяк таким голосом, наче в горло йому набралося піску.

— Сам, дурень, винен,—відповів я.—Чого накинувся? Я хотів тільки посміяться з тебе, щоб ти не був такий занозистий. Скільки там було?

Босяк нічого не відповів. Він почав шукати в кешені, неначе сподіваючись, що гаманець там. Але сподіванки не справдились: в кешені нічого, крім пачки з тютюном, не було. Зробивши цигарку, він розгорнув сірий попіл, припав до нього всім лицем і став плямкати губами, стараючись закурити. Нарешті підвівся з червоною цяточкою на фоні лиця і ліг на свій клунок головою.

— Скільки було грошей, я тебе питаю? — спитав я знов.

— Пішов вон, воряга!

— Я тобі кажу: скільки було там грошей?

— Що, може оддать хочеш?

— То моє діло. Скільки, кажи.

Босяк в червоній напівтьмі хмикнув плямою свого лиця.

— От чесний чоловік! Настоящий товариш. Сказано, добряка... І не зчувся, як гроші витяг. Ну, оддавай, товариш, там було десять рублів. Виймай, розплачуйся.

П'ять він набавив. Оттаке-ж подле творіння: я так і знав, що набавить. І отже міг спокійненько взяти собі ці гроші, коли-б я їх дав йому, ані на крихту не подумавши, чи має він яке право на них. Те, що він одняв у мене чоботи, які коштували більше, ніж його

десять (та й не десять, а всього п'ять, чи й того, мабуть, менше) рублів, він цього не брав на увагу.

— Ну, що-ж ти сидиш? Оддавай гроші!—знов заговорив він.—Закинув і давай.

Їй-богу, він, здається, починав вірити, що я справді віддам. Про чоботи йому—ані гадки!

— Так, говориш, там було десять рублів?—понуро й немов визнаючи за ним право вимагати, перепитав я. Ану, що то він скаже, цей нахаба?

— Да. Десять рублів і п'ятдесят три копійки. Викладай січас мені!

Він ще не зовсім був певний, що я так «січас» і викладу, ще не добре розумів, через що я зроблю це, але що в нього є якась сила вимагати їх у мене, це він уже чув по моєму голосі, винуватому й хмурому. Значить, треба було користуватись цим.

— Ну, давай, давай!

— Та де-ж я тобі візьму їх?—сказав я.—Нема в мене таких грошей. Я чоловік робочий, що зароблю, те й проживу.

— А мені яке діло? Ти взяв мої гроші і оддай... Коли ти чесний чоловік!

Ага! от на чому він хотів утвердитись: на чесності. Ах ти-ж моя понура бестія! [1]) А чоботи-ж як?

Але про чоботи я не хотів ще говорити. Побачимо, до чого він може дійти, цей чесний нахаба.

— Я вернуть тобі твої гроші не відмовляюсь,—сказав я.—Тільки їх зараз нема в мене. Хочеш, я зароблю і оддам тобі?

— Е?—явно насмішкуватим голосом обізвався він. В таке у нього вже не вистарчило нахабства повірити.

Місяць за цей час підліз уже досить високо. Від утоми чи страху, що забрався так далеко, він позеле-

[1]) Тварина.

нів і розтеряно дивився вниз круглими очима. Смуга світла теж позеленіла. Під нашими ногами одноманітно, ритмічно хлюпали хвилі. Ставало вогко і ноги горіли від укусів комарів. Пісок під руками був холодний і мокрий,—падала роса. Осокори стояли нерухомо, неначе заснули під балачку двох людей. Босяк заворушився, помалу підвівся і почав скидати з себе сорочку. Потім чогось довго колупався коло пояса у себе, часами з ляском б'ючи на собі комарів, і, нарешті, зовсім роздягся. Я догадувавсь, що він хотів робити.

Місяць заграв зеленяво-червоними смужками на жовто-сірому тілі, особливо освітлюючи живіт, роздутий і на диво великий.

Не говорячи ні слова, босяк пішов до берега, одбиваючись од комарів і придивляючись до води. На березі він зупинився, зрівняв себе з тим місцем, де бився зі мною, одступив кроків на два вниз і тоді обережно ввійшов у воду. Перед ним з бульканням плигнуло декілька жаб, виринувши кроків за два в зеленкуватій смузі місячного світла і пливучи вниз за водою.

Босяк ліг у воду і почав шукати, водячи руками по дні й пересуваючись з місця на місце.

— Він туди далі впав!—не видержав я.

Але ворог мій немов не чув.

Він довго шукав і ближче і далі, пірнав, сопів, хукав, знов виміряв очима місце, і знов пірнав, сидячи подовгу в воді й пускаючи бульки. Але гаманця не знаходилось.

Небо стало сіріти. Мені нарешті зробилось так холодно, дивлячись на бовтання тіла в холодній воді, що я не міг уже більше цього терпіти.

— Годі, земляк! Кинь!—крикнув я йому.—Не найдеш все одно. Вилізай, я оддам тобі твої гроші.

В гаманці у мене були тільки дрібні, останні я зашив у пояс штанів, маючи на думці зустрічі з подіб-

ними «земляками». Розпорювати пояс при босякові і через це скупчити його увагу на своїй особі мені, розуміється, було незручно. Тому приходилось віддати йому все, що було в гаманці, себ-то по точному відрахункові два рублі і дві копійки. Я висипав усі монети на долоню і, підійшовши до води, протягнув їх босякові, що хмарно дивився на мене.

— На, бери. Всі свої гроші оддаю тобі. От. На й кошельок разом. Все, що маю. Бери.

Він узяв і міцно затиснув у руці гаманець, у який я висипав гроші. Вираз його посинілого, набурмосеного обличчя був понуро-непроникливий. Руки його трусились від холоду і пахло від нього водою й жабуринням.

Одягаючись він так дрижав, що не міг попасти в рукава сорочки. Але, коли я хотів помогти йому, він одпихнув мене й вилаявся. Одначе від синіх губ його і танцюючих у різні боки колін на мене несло таким холодом, що я поспішно став розкладати вогонь.

— За тобою ще вісім рублів!—раптом, зовсім несподівано заявив босяк, сидячи під своїм піджаком. Я озирнувся. Він дивився на мене упевненим і злим поглядом.

— Да, вісім рублів,—повторив він.—Поняв? Чого вилупив очі?

— Ну?

— Ну, от тобі й ну. Подавай їх сюди!

— Та де-ж я тобі їх візьму, чудак-чоловік?! Самже бачив, що до копійки оддав.

— Це мені без надобності. Одроби. А щоб мені ці дєньги були!

Що за дивний поворот? Через що раптом така впевненість, такий тон? Він, очевидно, готов був іти за мною і ждати поки я йому відроблю ці гроші.

— Тоб-то як одробить? Заробить та заробіток тобі оддать?

— Атож, атож.

Коліна його весь час здригувались від холоду, ноги посіріли від довгого купання, ніс блищав, але очі дивились твердо, з свідомістю знайденого ґрунту під ногами.

— Добре,—сказав я.—Од своїх слів не одмовлюсь. Значить, ти хочеш тепер іти зо мною?

— Еге-ж, з тобою.

— Чудесно.

Ситуація ставала надзвичайно цікавою.

Вогонь потріскує й стріляє в нас іскрами, що зараз-же гаснуть. Ми мовчимо. Я маю винуватий і скупчений вигляд, (ножа, одначе, ні на мент не випускаючи з рук).

Мене хилить до сну і страшенно хочеться лягти, укритись з головою і віддатися всім тілом солодкій слабості. Але я тільки на хвилину дозволяю собі заплющити важкі й теплі, як подушки, повіки. Від цього мені зараз-же стає далеко тепліше, думки робляться надзвичайно легкими, приємними й трохи фантастичними.

Швидко розплющую очі й випрямляюсь, трохи не впавши в вогонь, що тріщить. Босяк спить, поклавши голову на коліна. Волосся мокрими кільцями звисає йому на ноги.

Я знов заплющую очі. Над головою в осокорах неупевнено й обережно попискує пташинка. Писк її надзвичайно приємно чути, але я цього не дозволяю собі і силкуюсь розплющити очі. І мені здається, що я вже розплющив їх, я встаю, набираю в чайник води

і ставлю його на вогонь. Пташка в цей час пурхає круг моєї голови і приємно цвірінькає. Потім вона потроху віддаляється, цвірінькання її стає глухішим та глухішим.

Коли я розплющую очі, сонце вже горить на небі. Дніпро—рожевий, молодий, свіжий весело іскриться і широко блищить. По другий бік вогню сидить босяк і п'є чай. Волосся так кільцями й засохло йому на лобі, але обличчя вже не синє від холоду. Він зирка на мене, вихлюпує на пісок остатки чаю з кухлика й, простягаючи його мені, строго говорить:

— На, пий чай. Треба йти. Нерано.

— Куди йти?—спочатку не розумію я.

— Куди? Забув уже? Гроші одроблять.

Ні в лиці, ні в голосі ні трішки іронії. Тон строгий, начальницький, не допускаючий зайвих балачок.

Мені стає весело, але я серйозно, мовчки беру кухлик і п'ю чай. Босяк лежить на боці, жмурiться на Дніпро, покурює й мовчить. Небо чисте, чисте, без єдиної хмариночки, рівного, зеленяво-блакитного кольору. Пісок одсвічує ніжною рожевістю, а трава та листя здаються матовими від роси. На тім боці Дніпра димиться легкий, синюватий туман.

Але звідки-ж все-таки ця певність, строгість, ця свідомість свого права *вимагати* від мене чогось? Адже ніж у мене, сила на моїм боці, про це у нього, непевне, нема ніяких сумнівів,—в чому-ж річ?

Я раптом згадую, що босяк чудно-пильно подивився на мене тоді, як я дав йому всі свої гроші. Його це, мабуть, дуже вразило й наштовхнуло на такі міркування: чоловік оддає всі свої гроші, оддає тому, хто ограбував у нього чоботи, але за те, що закинув гроші цього гребіжника. Значить, цей чоловік—чесний, або-ж другими словами—дурний. Фізична сила на боці

цього дурня, але розумний чоловік завжди дужчий і дурістю повинен користуватися.

Мені така роля видається несправедливою і я хочу вияснити йому, що можна бути чесним, але зовсім не дурним. І тому говорю:

— А знаєш що, земляк: а відробляти тобі твої гроші мені наче-б то й не слід. Га?

Земляк поверта в мій бік свою круглу голову і деякий час уважно й понуро дивиться на мене. Погляд у нього до того тупий і злобний, що в мене з'являється сумнів у справедливості мого психологічного аналізу [1]).

— А це-ж як?—кидає він.

— Та так. Ти чоботи мої взяв?

— Ну?

— Ну, от і виходить, що ми—квит. Я твої гроші закинув у воду, а ти взяв у мене чоботи. Грошей у тебе було всього п'ять рублів, а чоботи стоять у три рази дорожче. От і маєш.

— А ти-ж що сам сказав, що одробиш?

— Верни чоботи, одроблю.

Він зручніше, усім тілом повертається до мене й знову дивиться важко й неприємно-пильно.

— Таж ти чоботи мені сам дав! По добрості. Я не однімав.

Тепер він уже не посміхається іронічно, вимовляючи слово «добрість».

Ага, он як? Так, правильно, я сам *простягнув* їх йому.

— Вєрно?—питає він, не зводячи з мене очей.

— Та воно... може й вєрно... — нерішуче згоджуюсь я.

— Ну, от. Виходить, чоботи ти мені подарував. А грошей я тобі не дарував, ти їх витяг у мене в сні,

[1]) Досліду.

украв значить. А чесні люди так не роблять. Ну? Повинен ти їх мені оддать, чи ні?

Иншими словами: чесний ти чоловік чи ні?

Підривати у людини віру в чесність—ні, я цього не хочу брати на себе. Я мовчу і думаю.

— Ну?—добивається він.

Я розумію, що він повинен хвилюватись: дурень я чи ні.

Але питання так поставлено, що я не хочу прийняти його в подібній формі. Дурість і чесність повинні бути розмежовані.

— Так, все це, брат, вєрно!..—зідхаю я.—Але-ж ти силою примусив мене «подарувати» тобі чоботи! Коли-б я не дав, ти-б мене й ножем штрикнув, а все-ж таки взяв-би їх. Вєрно?

— Нікада!—переконано й строго стріпує він головою.

Але тут я вже не можу здержатись і сміюся. Він-же навіть не посміхається й хмуро-сонно позирає на мене.

— Ех, брат!—нарешті говорю я йому повчаючим тоном,—треба бути людиною, а не свинею. Узяв чоботи і буде з тебе. А ти ще гроші требуєш. Та й знов і тут свинею виказуєшся: сам при мені нащитав тільки п'ять рублів, а говориш десять. Навіщо брешеш?

Ну, нарешті він таки побачить, що не з дурнем має діло.

Але він тим самим понуро-злим голосом відповідає:

— Сам брешеш, воряга! Десять було. А що сказав п'ять, так це для того, щоб ти не позаздрив та не кинувся на мене.

Ач як! Він, у кожнім разі, був не дурень, умів, як збрехати.

— І це правда? Не брешеш?

— Та бреши сам! Думав, що з чесним чоловіком спать лягаю... Ну, та я тебе скрізь найду. Не оддаси добром, оддаси инакше...

Ага! Так? Система примусової моральности? Ти мусиш бути чесним зі мною, який тебе має сам грабувати. Коли-ж по добрій волі не будеш моральним, то будеш инакше.

Власне він нічого нового мені цим не сказав, я з дитячих літ це чую.

І все-ж таки я на таку чесність не згоджуюсь.

— Он-як?—кажу я.—Ти лякаєш? Е, брат, не вийде діла, тобі-ж гірше буде: возьму та й не оддам тобі грошей. Тільки я цього не зроблю. Я тобі оддам, але не з страху. Адже ніж у мене? Га?

Босяк скоса зирка на мене й мовчить.

— У мене? Кажи.

— Ну?

— Можу я, значить, тут-же покончить з тобою, щоб одчепиться од тебе? От візьму «пришью» оттут тебе, засиплю піском, та й уже. Можу чи ні?

Він мовчить, не ворушиться, тільки скоса поводить на мене запухлими настороженими очима.

— Мовчиш? Ну, так от, брат, погрози свої кинь. А що я чесний чоловік, так я це тобі хочу неодмінно доказать. Ти чоботи ограбував у мене. Добре. Це твоє діло, *ти* за це одвічай. *Я* витяг у тебе гроші, я й верну тобі їх. По своїй добрій волі верну. Знаєш, що це таке—по добрій волі буть чесним чоловіком? Ні?

Він так само мовчить, вичікуючи.

Я знаю, що зо всього сказаного мною йому важно, що надія на те, що йому дадуть гроші, ще не зовсім загублена для нього. Це головне. А через що—це питання другорядне.

Але нічого, нехай. Як-не-як, а наочний доказ чесности мусить на нього вплинути.

Рішено: ми йдемо далі разом. В першому-ж селі я стаю на якусь роботу і в поті лиця відробляю закинені в Дніпро гроші. Тепер час робочий, пора сінокосів,—можуть і по карбованцю в день дати. Десять день—і благородне завдання виконане.

Я кажу про мою постанову босякові і починаю збиратись у дорогу. Його відношенням я не цікавлюсь, але бачу, як він, натягаючи на свої ноги мої чоботи, не то допитливо, не то з підозрінням поглядає на мене.

АНТРЕПРЕНЬОР [1])
ГАРКУН-ЗАДУНАЙСЬКИЙ.

I.

Занесла мене лиха година в невеличкий повітовий город N. Був літній погожий ранок, коли я пересідав з вагона на драбинчастий візок до дядька, що мав довезти мене до N.

Сонце тільки-тільки виглядало з-за якогось ліска, що темнів по краєвиду тоненькою смужкою, і роса ще не встигла розійтися туманом по зеленому полю. Проймало трохи холодком, але від нього було так здорово й легко, що можна було забути не тільки про холод, але й про те потрусювання, яким почав діймати все більш та більш драбинчастий візок. Хіба тільки тоді, як турсоне десь на вибоїні так, що голова дядькова нахилиться аж до хвоста миршавенької кобильчини, завважиш і почуєш увесь смак такої їзди. Але дядько очевидячки не поспішався, а більше їхав то підтюпцем, то ходою—то й милуватись околицею можна було без перешкоди.

Вільно й широко розлягались зелені поля; не тіснили їх похмурі ліси, не давили високі гори і далеко-далеко сягало око вподовж ланів та невеличких гайків, що зеленими вершечками виглядали з ярів та балок.

[1]) Антрепреньор—театральний підприємець.

ім. Ганни Барвінок

Після душного, тісного города найбільш захоплювала ця широта краєвиду; після пороху й диму особливо милували око зелені хліба та шпориш, що поріс край дороги; а сила того чистого, запашного повітря неначе лила у груди якусь жвавість, бадьорість і енергію.

Все минуле десь ховалось в якомусь тумані, і будучність ласково й привітно всміхалася, як всміхався мій візник до високих і пишних хлібів. Думка за думкою легко спливали. Думки були про те здебільшого, як приїду я в N, заїду в «гостинницу Малороссію», знайду там добродія Гаркуна-Задунайського, антрепреньора української трупи, зійдуся з ним і... якось то воно буде. Ставала на очі навіть і та «гостинница». Маленький мабуть будиночок, чистенький, гарненький: коло його садочок, квітки, метелики і таке инше: маленька кімнатка старосвітського ладу з дерев'яним ліжком і ситцевими завісками на вікнах: сусіди, сусідки, тихо, любо й затишно. Спадав на думку і сам Гаркун-Задунайський, але думка цього образу якось не могла схопити виразно. Не знаю вже через що то, чи через те, що мій мозок був на той час такий легковажний, чи вже просто через те, що звичайно образ не простої персони важко уявити собі,—одним словом, я тільки міг схопити одно: вважаючи на гучне прізвище цього добродія, це повинен бути чоловік не аби-який і артиста славний. І думки порхнули в другий бік. То заносили вони мене на сцену N-ського театру, де я, не маючи ніякої иншої роботи в чужому місті, гадав добувати собі хліб; то ставали серед трупи, яка повинна була мені стати й товариством і родиною; то знов в «гостинницу Малороссію», де, як мені казано, живе сам Гаркун-Задунайський, то знов до трупи і знов до її антрепреньора.

А візок усе торохтів, зсовуючи з-під мене солому на спину дядькові, що сидів вже на самому краєчку воза, спустивши ноги на оглоблі. Сонечко піднялося вже вище, зігнало росу і стало ніби й припікати, зганяючи, як і росу, бадьорість і нагадуючи, що можна-б і скоріше їхати.

— А що, чи далеко ще до N?—наважився я натякнути дядькові!

Він, очевидячки з охотою, ніби тільки цього й чекаючи, зараз-же повернувся до мене, і з уст, з синіх очей, навіть з рудої, кучерявої бороди його так і полилась на мене привітність і щирість.

— До N?.. Хм. Та як вам сказати?.. Та верстов, мабуть, буде з... десять... А може й усіх двадцять... Ось минем цей лісок, то, мабуть, буде десять... А то, кажуть, що і всіх вісім... А я так думаю, що й восьми не буде... Верстов з шість як буде, то й буде...

Треба пам'ятати, що далина чи близина у селянина залежить від того, чи він ходить, чи він їздить. Як ходить, то неодмінно буде одно місце від другого далі верстов на п'ять, а як їздить, то ближче. Маючи це на увазі, я взяв середнє між шістьма й десятьма і вирахував, що до N вісім верст...

— Ну... а як N—хороший город?

— N?

Дядько хльоснув конячинку батогом і усміхнувся.

— Хто його зна... Чи хороший?... Хм... Господь його святий знає... Город як город... Ну, що там? Є собор, базар... Та от побачите самі!

«Хм... Трохи невиразно»,—подумав я.

— Ну, театр там бачили? Грають там у театрі? Були коли-небудь у театрі?

— Театр?

Дядько хотів одповісти, але кобильчина, певно заслухавшись нашої розмови, взяла та й стала собі, злегка помахуючи поскубаним хвостом.

— О!—здивувався дядько, хоча, правду казати, часби йому було вже й звикнути до цього.—Ти диви! Н-но! Ач!.. Чи не капосна тварюка? А-н-но!

Кобильчина рушила. Дядько ще трохи почмокав губами, пошарпав віжками і знов повернувся до мене.

— Театр, кажете? Ні, театру не бачив... Не знаю... Що не знаю, то не скажу... Грають, кажете? Не чув, не чув...

— І про Гаркуна-Задунайського не чули?

— А то-ж хто? Сродственик ваш який, чи як?

— Ні... так собі.

Я змовк. Дядько ще посидів трохи боком, привітно всміхаючись очима, і повернувся нарешті до кобильчини.

Години через півтори ми в'їжджали в бажаний N.

— А це вже і N,—привітно повернув до мене свою руду бороду дядько.—Ото собор... о... А то пошта...о...

На цьому слові йому прийшлось змовкнути, бо ми виїхали на бруковану вулицю.

«Так оце N!»—думав я, і повертався на всі боки, не вважаючи навіть і на те, що під боком у мене стало колоти від «мостової».

Ми були саме на плацу. Тут уже я побачив на очі й собор, і базар. Плац був порожній, мертвий, тільки з боків його стояли ряди крамниць з чимсь червоним на дверях, з стільчиком коло входа і з неодмінною калюжею біля кожної, повною черепків, лушпайок та сміття. За крамницями йшли рундучки з насінням, перцем, бубликами; далі якісь порожні стойки, а ще далі починалася вже вулиця. На заляпанім, обшарпанім будиночку, що стояв під залізним червоним дахом на розі вулиці, висіла вивіска з написом: «И здесъ

любопытно выпить і закусить Кышліхцы. И розкурка табаку».

Що там було таки справді «любопитно», про це я ні трохи й не вагався, але що повинні були значити останні слова, то як я не сушив собі голови, не міг нічого путнього вигадати і вже аж дядько вивів мене з непевности.

— Та то кислиці!—повернувся він до мене, коли я його запитав про «кышліхцы».

— Кислиці?

— Ну-да! Бо єврей, знаєте... От у нього замість «кислиці» та «кышліхцы». Кислиці... Ну-да, бо там таки є кислиці. Колись, як не було ще монополькн, так після горілки раз-у-раз кислицями закусювали... Н-но! А диви!.. Та куди, куди? Тпрру!

Слухняна конячинка зараз-же як прикипіла.

— Що таке?—спитався я.

— Та вам-же до «Малоросії»?—зстрибуючи, кинув він і почав витягати мого чемодана. Я подивився на «Малоросію». То була друга половина тої «любопитної» пивної. Над дверима рундука, на яких біля клямки чорніла масна пляма од рук, висіла вивіска, що показувала: «Номера для прыежающих Малоросія». Стіни цеї «Малоросії» були облуплені: вікна, що дивились своїми зеленими од часу шибками на вулицю, наганяли якийсь сум і нудьгу. Чого її названо «Малоросією» і що в неї було «малоросійського», не відомо. Хіба через те, що хазяїном її був єврей і на двадцять хат навкруги не було ні одного «малороса».

Поторгавши за клямку, мій візник напнув плечем, і двері з шумом одскочили з защіпки. Перед нами встала дивна картина. Серед чорного, брудного, невеличкого коридорчика в самих різних позах лежали декільки великих і малих євреїв. Ноги одного були

під самим носом у другого, третій уткнувся четвертому в живіт головою і сягав коліном в спину п'ятому; носи мішалися з пальцями, руки з ногами; брудні подушки, аж блискучі від сала, що назбиралось за немалий, мабуть, час, лежали десь аж біля порога. Повітря... Дядько мій тільки крутнув носом, плюнув і вперше за весь час сердито закричав:

— Ану, ви! Гей... Розляглись... Уставай! Е-е-е...— ставляючи додолу чемодан, рішуче протягнув він.— Що я довго з вами тут буду... Уставай!—і, таки не жартуючи, штовхнув ногою якусь спину. З-під якоїсь ноги вмить визволилась голова в пуху і в пір'ї на чорному волоссі і здивовано подивилась на нас маленькими, чорненькими оченятками.

— Ну?—прикрикнув дядько,—чого вилупив очі? Вставай!

— У вас номера єсть?—вмішався я.

Голова подивилась на мене і вмить весь сон збіг з неї, як тінь від сонця. Скочив, натягнув на себе якесь дрантя і зараз-же почав шарпати за якусь руку чи ногу, примовляючи:

— Лейзер! Лейзер! Ну? Штелль шуїн! Ну? Ґіхер!

Щось заворушилось, і з-під рядна, що ним укривалась уся кумпанія, з'явилась невеличка голова з запухлим носом і очима і, кліпаючи на світ, почала сопучи підійматись.

— Ну, ґіхер!.. Покажи їм номер! Вам самий луччий? Покажи їм самий луччий номер! Ґіхер! Вот он вам січас покажет номер... Вам із абедом і з чай?.. Ми вам дешево дадім абед... Ґіхер, Лейзер!.. Поведи їх в самий луччий номер... Вот он вам січас поведьот в номер... Тільки там тіпер спит моя жена, так она січас вийдьот зтудова... Ви будєтє довольни... Ґіхер, Лейзер...

Лейзер насилу встав і почав одягатись...

Номерів було усього три і якраз «самий луччий» був занятий родиною хазяїна.

Зайшли ми. Ні! Нема, мабуть, на світі ніде такого пера, щоб змогло намалювати той «самий луччий» номер. Не було та й не буде, мабуть, ніколи такого хемика, що проаналізував-би те повітря. Я з свого боку берусь тільки сказати, що воно було не степове, хоча й пахтіла там і цибуля, й часник, і тараня, навіть живі якісь комахи, що поважно повзли по стіні у куточки. То було щось надзвичайне. А обстанова?.. Праворуч—залізне ліжко, що, здавалось, ще пахтіло тілом господарки і численного потомства її; просто—покривлений стіл, на якому валялись лушпайки від цибулі й тарані; подекуди декільки напівцілих стільців; лямпа з жовтим гасом і безліч патретів по стінах з суворими обличчями. На вікнах руді подрані завіски.

— І скільки за цей... за цей номер?—повернувсь я до Лейзера.

— Один руб.

— Не менше?

— Хе!—усміхнувся він, ніби жалкуючи, ніби навіть соромлячись за мене.—Такой номер? Дєшевлєє ви не найдьотє нігдє! У нас завсєгда ночує здєсь Гаврилянський батюшка. У нас усьо благородниї гості зупиняються... Даже студєнти були... Ето самий первий номер у весь N. Ето не какой нібудь сєбє сарай...

— А Гаркун-Задунайський тут у вас?

— Гарку-у-н?—перепитав він якось хутко і пильно подивився на мене.—Ви до єво імєєтє какоєсь дєло?

— Нєт... так... А что такоє?

— Нічево... Я думав... Нєт, нічево... Да, он був у нас... Тєпєр он на другую кватіру... Ет! ето такой

человєк!—вмить з презирством махнув він рукою і, одійшовши, розчинив вікно. Потягло свіжим повітрям, повіяв приємно вітерець і пух закрутився по хаті.

— Гаркун, он такой человєк,—зараз-же знов повернувся він до мене.—Єсли ви імєєтє к нєму какоєсь дєло, так ви заберіть наперед у його дєньги... О! І тогда он будєт—ша! А єслі он винуватий вам щось, так он вам не отдасть нікогда. Ето просто халамидник, а не актьор! Какой он актьор? Актьори усьо—благороднії люді, а он шарлатан какойсь... Ми його вигналі з нашой гостініци, так он завьоз наші 10 карбованців і годі! Босяк і больше нічево!

«Оттакої!» подумав я і замовк. І більше про «антрепреньора і режисьора русско-малорусской трупи» вже не мав охоти розпитувати.

II.

Поспавши трохи, я сів біля вікна, роздумуючи, як і де знайти тут яку-небудь роботу. Вмить почув я легке стукання в двері. Дивно мені стало. Який біс міг до мене іти в цьому городі та ще і в таку ранню добу.

— Ввійдіть!—гукнув я, дивуючись. «Певно, Лейзер з самоваром»,—згадав я і заспокоївся.

Коли-ж ні! В дверях з'явилась якась постать, що ніяк не могла навіть нагадувати Лейзера. В синій, суконній чумарці, таких-же штанях в чоботи, з сивою шапкою в одній руці (то серед пекучого літа!) і якоюсь ломакою в другій—постать ця нагадувала швидше якогось гайдамаку, аніж маленького, смирного єврея.

— Удівляєтєсь?—гукнула постать так, ніби я сидів від неї гін на двоє принаймні.—І, конєчно, поражаєтесь?

Я таки справді і здивувався, і «поразився».

— Позвольтє отрекомендоваться: Гаркун-Задунайський, антрепреньор і режисьор русско-малорусской мєстной трупи. Очень пріятно!

Шаркнувши ногою, він схопив мою руку і шарпнув нею так, ніби хотів запевнитись, чи міцно вона приоблена до мого бідного тіла. Я скривився з болю і щось, не пам'ятаю вже що, пробурмотів і собі.

— Позволітє?—шарпнув він до себе стільця і, широко розсівшись на ньому, промовив:

— Фу! Пріпєкаєт сєгодня! Абсолютно жарко будєт! Фу!

Я сидів мов прибитий такою несподіванкою. «Откуда мнє сіє?»—думав я здивовано, дивлячись, як добродій Гаркун втирався червоною хусткою з якимись пташками на кінцях і оглядав моє пристановище метким і сміливим поглядом.

— Но... позвольтє...—опам'ятався я нарешті.—Какже ви... Откуда-же ви узналі, что я... прієхал... То... єсть... я просто нє понімаю. Откуда ви меня знаєтє?

— Я?—загорлав він знову і зареготався так, як, мабуть, ніхто і ніколи тут не реготався. Але зараз-же зробився поважним і, навіть зідхнувши, сумно додав:

N, знаєтє, такоє болото, гдє лішній... как-би вам сказать, лішній голос в етом концертє е... е... слишен сєйчас-же... Д-да!

Певна річ, я був дуже вдячний йому за те, що він і мене прилучив до цього шановного концерту, але акустика цього болота була мені все таки мало з'ясована.

— Так!—одповів я.—Но...как-же всьо-такі... только что прієхал, нігдє нє бил, нікого нє знаю...

— О, ето пустякі!—заспокоїв він мене.—Абсолютно достаточно, єслі ви меня спросілі у Лейзера...

Я к вашім услугам і душой, і тєлом... і... і всєм тєлом своїм.

І знов чогось зареготався. Проти волі задивившись на його великі, жовті зуби, я переніс погляд на лице і став роздивлятись його. Воно було кругле, скрізь виголене і страшенно червоне; здавалось—добродій Гаркун колись дуже чогось розсердився, почервонів та так і застиг навіки червоний. Над виголеною верхньою губою стримів гострий, орлиний ніс і разом з великими, круглими й безцвітними очима нагадував якусь птицю.

— Ну-с!—вмить повернувся він до мене з таким виразом, що, мов, жарти жартами, а діло ділом.—Как-же думаєтє здєсь устроїться? Ви... надолго сюда?.. Да постойтє: що-ж це я, ви-ж малорос, українець?

Я з цим згодився.

— Ах, щоб-же нас! Так будем-же розмовляти по своїму!..

Я й на це пристав. Він зрадів, ніби найшов те, що давно вже шукав і почав засипати мене питаннями. Але, не слухаючи мене, перебивав, перескакував з одного на друге, переводив розмову на себе, скаржився, хвалився, словом, розмова аж кипіла у нас, чи то пак у нього. Говорив він з надзвичайним авторитетом, вживав мало не за кожним словом «абсолютно» і весь час мав вигляд людини, що на своїх плечах носить таку вагу обов'язків, яку не кожний витримати може.

— Ви візьміть хоч-би таке,—говорив він з запалом.—Єсть у вас репертуар п'єс, п'єс передових; так сказать е... е... з... ну, з направлєнієм... Ви їх хочете поставить, хочете, так сказать, познакомить е... е... з ними общество. І не можна!.. Абсолютно не можна!!

Він розставив руки і, визвірившись на мене своїми круглими банькатими очима, так і застиг на хвилину.

Я, задивившись на нього, закліпав очима і не знав, що йому на це сказати.

— А через що?—вмить одкинувся він назад, очевидячки зовсім і не цікавлячись моєю одповіддю.— чере що? Цензура, скажете? Хо! Ін-ді-фе-рентизм! [1]) Он-що, о! Ін-ди-фе-рен-тизм!!

Він смаковито вимовив це слово, подивився на мене і знов заговорив:

— Ви думаєте, я для грошей? Ви думаєте, вони мені потрібні? Так званий «презрєнний метал?» Клянусь вам (він підняв догори руку, зробив нею в повітрі якийсь рух і знов поклав у кешеню): нехай мені дають мілійони, розумієте: мі-лі-йо-ни! щоб тільки я покинув сцену, я скажу тільки їм: «Господа! ви меня нє знаєте! Ви нє знаєтє Гаркуна-Задунайскаго!» І більш нічого! (Певно, він гадав, що мілійони йому будуть давати великороси, бо по їхньому й одповів так гордо). Сцена—це абсолютно все. Гроші...

Зневага його до грошей, очевидячки, була така велика, що він навіть не хотів і говорити про них. Він тільки стиснув плечима, закинув ногу на ногу й почав утиратись хусткою. Я згадав розмову з Лейзером і цілком повірив йому.

— Знаєте що!—скрикнув він вмить з великою щирістю й одвертістю,—вступайте до мене... до нас в товариство! Га?

Я, не криюсь, трохи перелякався цеї несподіванки.

— Будем грать, служить е... е... іскуству... е... е...

— Дуже дякую, — пробурмотів я, — але я якраз тепер маю работу, я повинен...

— Ет! плюньте ви на неї,—перебив він мене.

— Що може зрівнятися з тим, як вийдеш на сцену: очі горять, серце е... е... б'ється, пуб-

[1]) Байдужість.

ліка, аплодисменти... А тут ще музика... тром-тром-тром!

Хоча картина справді була досить колоритна, але я ще хотів подумати.

— І главноє дивіться:—він навіть устав і, широко розіп'явши ноги, став загинати пальці, до речи сказати, зашкарублі й зовсім не артистичні.—Ви тільки будете грать! Тільки! Це—раз!

Він загнув мизинець і подивився на нього.

— Далі: ви не знаєте ніякого реквизіту [1]). Абсолютно! Це—два.

Біля мизинця ліг сусід його з чорненькою смужкою на кінці нігтя.

— О... Реквизіту ніякого... То вже моя нещасна доля така!—гірко усміхнувся він,—що я повинен і за реквизітом дивиться, і афіші, і музику, і білєти, і на сцені, і поза сценою, і хор, і... Ви не знаєте, як це все... тяжко! І ви думаєте, на багато більше я маю від инших артистів? На багато? Ех!

Він махнув рукою з загнутим мизинцем і сів на стілець, очевидячки, забувши вже, з чого почав.

— Грали ми в одному городі,—задумливо й дивлячись кудись у куток, заговорив він тихо і трагічно.—Збор... 500 чистих!.. Публіки?.. Тисячі!.. Грали... Ну, як вам сказать?.. Грали всі... нічого. Я, знаєте підібрав тоді трупку—первий сорт. Вона тепер зо мною тут... У мене вже... е... е... абсолютно око на це... «мєткоє». Подивись, обдивись,—раз, два, сказав слово-два: ступай вправо, ступай вліво. Абсолютно!.. Д-да! Підібралась трупка античная просто, зіграпись усі... Іде п'єса. Вірите? У Кропивницького рідко так ішла (як ще йшла так коли-небудь)! Це—не хвастаючись. Абсолютно! Побачите!.. Публіка аж переривається:

[1]) Речі конче потрібні акторові для сцени.

Гаркуна, Гаркуна, Задунайського!! Аж театр от-так... (Він похитавсь усім тілом вправо і вліво). Що-ж ви думаєте? Трупа вся... недовольна! Розумієте: не-доволь-на! А чого? Визивають мене, а не їх! Та при чому я тут? Абсолютно при чому? Треба грать і будуть визивать. Не партач! А то просто стидно дивиться на їх, партачать абсолютно, як... е... е... лошаді... Якби не я... провал-би абсолютний... Вивіз все таки... зато-ж... Ех! Ні, не знаєте, гірко! гірко і боляче! Душу надриваєш, абсолютно на одних своїх плечах вивозиш усю трупу і... Ех!

Він знов махнув рукою і картинно замислився. Ніс його виразно красувався на брудній фоні стіни, очі мутно дивились кудись під стілець, чумарка разхристалась і звідтіль цікаво виглядала брудна ситцева сорочка.

— Тяжке... положеніє артиста,—не міняючи пози, якось дуже драматично, аж шепочучи, заговорив знов Гаркун.—Він мученик, він... е...е... він страдалець. Він абсолютно... страдалець! Ви загляньте до його в душу, загляньте!... Там... одна мука... Абсолютно!

Він на хвилину замовк, але зараз-же підвів голову і гордо й надхненно додав:

— Але він і... святий! Він святий! Він не індіферентно дивиться, як працює бідний народ, так сказать, пролєтарій. Він страдає. Вірте мені, я сам ізстрадався. В цій груді (він вдарив себе в груди так, що там аж загуло) страданій много! Я... плакав! Смішно? Да?.. Смійтесь, смійтесь!—гірко, але й гордо хитнув він головою, не вважаючи на те, що я навіть і не посміхнувся,—з нас сміються всі. Це—наша доля... Індіферентизм—от нам плата за страдання! Д-да! Мучся, мучся, артіст! Ти несеш, хрест великий!...

Він устав і заходив по кімнаті, а поли його чумарки так і маяли за ним, що-разу обдаючи мене

якимись «артистичними» пахощами, якими за своє довге пробування на плечах артисти продхнулась чумарка. Я почував себе ніяково перед цим безмірним стражданням і соромився за свій індиферентизм.

— Сьогодні ми граєм,—почав він знов і зупинився передо мною,—п'єса розіграна... Сбор... пе менш двухсот, а то й трьохсот чистих. Не менше! Абсолютно!

— Невже?—здивувався я.—Такий маленький городок; здається, й на сотню не назбиралося-б...

— Правда?—живо підхопив він.—А отже!.. І мусить пропадати... Нема суфльора,—сумно додав він.

— Як? Та в кожній-же трупі...

— Єсть суфльор?—гірко перебив він мене.—Може скажете, в кожній порядочній трупі? (Він саркастично підкреслив «порядочній»). Не бійтесь, моя-то вже трупа порядочна... Да!.. Но... наш суфльор зостався в тім городі, де ми грали недавно і повинен приїхать, ще вчора повинен був тут буть. І нема. Приносить учора почтальйон телеграму: «Іграйтє без мєня, заболєл». Ви бачите в цьому рок, судьбу, прокляту, злостную судьбу? Га? Ви бачите тут насмішку рока?

Признаюсь, я, крім його вилуплених, мудрих очей, виголених губ і червоного носа, нічого не бачив.

— Тепер пропадає все... І врем'я, і праця... і... сбор... Афіші надруковані, за театр заплачено, білєти продані... О!

Він з безмірним одчаєм ухопив себе за чуба та так і застиг на хвилину. То була дуже трагічна поза!

— Ні!—вмить енергічно зірвав він руку і заходив по кімнаті.—Я найду! Я... Індіферентизм мене не побачить... О, ні! Не на такого попав! Я жив і страдав! Я найду. Я ще оббігаю весь город, а найду. Найду і наплюю в саму морду нотаріусу. С-скотина, меррзавець! Любитель нещасний, абсолютная бездарность!

Ще й собі туди-ж... Хе! Давай йому перші ролі, так він суфльора дасть, свого паршивого писарчука. Йому перші ролі... Ха, ха, ха, ха!

Він саркастично зареготався сухим, робленим сміхом, яким сміються актори на драматичних ролях.

— Нотаріусу, куриному перу, доручить п'єсу? Ха-ха-ха! Ні! Він ще не зна Гаркуна-Задунайського, нічтожність паршива! Гаркун-Задунайський ще має очі. Я найду суфльора і без нього. На світі много чесних душ! Я вам предлагаю буть у мене... у нас суфльором!—раптом зупинився він проти мене і милостиво протягнув мені руку. А очі дивились суворо, мов хотіли сказать: «гляди! може й ти такий, як нотаріус!»

І я таки почув, що я справді такий, як нотаріус, хіба що не мав охоти й перших ролів брати.

— Одказуєтесь?—похмуро, не спускаючи своєї руки, промовив Гаркун.—Не хочете?

— Ні, не те..—промимрив я, не знаючи, чим-би тут одбрехатись.—А, бачите, у мене робота... І дуже спішна робота... Я-б з великою охотою...

— Значить, пропадай все: і сбор, і расходи, і... афіші...

Він опустив свою руку і одвернув голову на бік; безнадійно дивлячись у вікно. Ми трохи помовчали. В коридорі було теж тихо.

— А роботу ви не можете оставить поки?—тихо кинув Гаркун і в голосі його зачулось щось жалісне і справді сумне.—Виручіть нас... Тут-же недовго: прийшли, прочитали... Та й читать що там: раз, два та й усе... Абсолютно... Нам тільки пози та жести... та щоб звикнуть хоч трохи до суфльора... Ну, і ввечері ще на спектакль... Пожалуста... Га? А ми-б може і в роботі вашій помогли... Пожалуста.

— Ні... то робота не така... Ви не зможете. Їй-богу, не знаю, що робити...

— Ну, я вас умоляю... Пожалуста!

Він навіть схопив мого ґудзика і почав, невідомо для чого, крутить його на всі боки. Я глянув на ґудзика, на пальці, з яких один був з поніевеченим нігтем, і мені чогось жаль його стало.

— І недовго-ж... часа три, чотири загубите... А як не можна в роботі, то якось так... їй-богу... Сидимо тепер без копійки грошей... їсти нема чого... Ви-ж самі знаєте, яке життя актьора...—криво всміхнувся він і випустив ґудзика.

Я згодився.

— Ну от! Ну, от і спасибі!—радісно заговорив він.—Часа три не більше... Репетіція... Тепер котора година?... У вас часи є? Мої, знаєте, витягнув хтось у дорозі... Така жалість! Часи, я вам скажу, розкош... Мені вмісті з золотим перснем подарували в тому городі, де тепер суфльор... Великолєпниє часи... А перстень, аж горить, дають, знаєте, сто десять карбованців... но, навіщо продавать?.. Подарок, так сказать... Я вам покажу, прямо поразить...

— Тепер без чверти десята...

— Ага!.. Ну, добре! Так в дванадцять я вас прошу буть в театрі... Тільки прошу не спізнятись... У нас, знаєте, акуратно...

Я пообіцяв, але на всякий случай упередив, що може хвилин на десять, п'ятнадцять спізнюсь, маючи на увазі, що нігде ще ні одна репетиція не починалась рівно хвилина в хвилину. Але він не дав мені навіть договорити.

— О, ні,—гордо усміхнувся він.—Превратноє понятіє про мою трупу. Абсолютно! Ви, значить, моєї трупи ще не знаєте... Ні, я вас уже прошу прийти рівно в

дванадцять. У мене цього нема! Сказано в дванадцять ночи, всі будуть в дванадцять ночи, сказано вранці в шість, будуть в шість. Ні, це у мене поставлено не так... Перве—це дісціпліна... Абсолютно! Ні, я вас жду в дванадцять рівно!

По цьому мені лишалося подивуватися йому й обіцяти прийти рівно в дванадцять. Він ще трохи посидів, розказав, як знайти театр, кудою вийти, кудою пройти, застібнув чумарку і став прощатись. Подаючи в-останнє руку, він ще раз, і навіть строго, нагадав мені «рівно дванадцять!» і поважно вийшов із кімнати, як виходять звичайно на сцені королі за куліси.

III.

Рівно без двадцяти дванадцять я запер номер, і пішов одшукувати театр. Пройшов, як наказано мені було, базар, де поважно й пристойно, ходили парами повбирані євреї (тоді були якраз якісь їхні свята), звернув у якийсь глухий переулочок, де, крім дерези, лопухів та кропиви попід глухими тинами, нічого не видно було, і вийшов на ту вулицю, де повинен був бути театр. Вийшов, глянув просто, глянув назад—і нічого похожого на театр не побачив. Звичайні чистенькі, біленькі хатки у садочках, широка зелена вулиця з стежкою під одним боком, подекуди струнки, високі тополі, та й годі. А будинка, що мав бути театром,—не було.

«Чи не помилився я?»—подумав я, але, перевіривши себе, мусів таки признати, що це таки та вулиця.

— Дивно!—стиснув я плечима і, не знаючи, що робити далі, став посеред вулиці. А на ній хоч-би одна жива людина,—неначе вимерло все... Постояв я, постояв та вже хотів рушати назад, коли це з одного

двору, біля якого стояла крамничка під залізною покрівлею, вийшла червона жіноча постать, за нею дві чоловічі в сіренькому й жовтенькому, і, оглядаючи одне одного зо всіх боків, пішли просто на мене. Почекавши, поки вони порівняються зо мною, я звернувся до них і розпитав, де грає трупа Гаркуна-Задунайського.

Найшов «большое дерево», вивіску шевця і... афішу. На ній стояло:

«19—Город N. С дозволенія начальства—02 г.

Сего N... месяца N... числа в зданії театра Г-на А. Цибельмана по Херсонской уліце товариществом рускомалорускіх артістов под управленіем режісера і антрепренера В. А. Гаркуна-Задунайского прі благосклонном участії знаменітой артісткі імператорскіх театров А. Галіной (ці два прізвища великими літерами) представлено буде:

I

ЛЮТЕ СЕРЦЯ
або-ж
ЧОТИРИ СМЕРТІ РАЗОМ.

Драма на 4 дії Сьогобережнього.

II.

ОНА ОДНА.

Водевіль в 1 д. соч. Мансфельда.

Далі «участвующія ліца», «цени местам со включенієм благотворітельнаго сбора», начало ровно в 8½ ч. вечера» і знов великими літерами: «антрепренер і режисер В. А. Гаркун-Задунайскій».

Переконавшись, що театр таки існує, я зайшов у двір, знайшов хвірточку, як сказано, у сад і пішов по стежці, що ховалась за кущами бузку. Пройшов бузок, проминув якийсь загін з дерев'яною повіткою, продерся ще крізь якісь кущі і... опинився в кінці сада.

— Ну, а де-ж все-таки театр?—запитав я в повітря. Одповіддю мені було цвірінькання горобців та скрекіт коників в густій злегка пожовклій траві. Садок кінчався ровом, за яким починалась чужа левада з городом і подвір'ям. Я ще постояв трохи, послухав коників і вернувся назад.

— О! а я вас шукаю!—вмить наче виріс з-за загону, повз котрий я проходив, Гаркун-Задунайський і злегка торкнувсь до шапки.

— Що це, «обозрєвалі окресності»?

— Еге-ж,—одмовив я,—шукав театру, та щось не найшов.

— Театр?—скрикнув здивовано Гаркун.—Та ви-ж коло його стоїте? Оце-ж театр!

Оттут то вже я здивувався: той загін, що я минув так байдуже і та дерев'яна повітка і були театром.

— Так оце він?

— А ви гадали де?.. Трохи не... той... не ізящний...— повів він навколо театрально рукою.—Ну, та не в формі діло... Форма, по мойому, абсолютно—ніщо!.. Главноє, іскуство... Хоча... А скільки, ви думаєте, тут може бути збору?—вмить хитро подивився він на мене.—Скільки по вашому, ану?

— Не знаю,—промовив я,—треба в середині подивитись.

— Добре! Гайда в середину!

Через хвилину ввійшли ми в середину. Чи бачили ви коли загін серед поля для худоби? Як бачили, то

приставте до цього загону ще... повітку не повітку, а так якесь чорт-зна-що з погане́ньких, старих дощок, запніть це чорт-зна-що спереду старим, полатаним брезентом, і ви матимете перед очима N-ський театр. Тільки й різниці між загоном і «партером» буде, що в загоні не може бути набитих на стовпчики шаршавих дощок, а тут їх було рядків з п'ятнадцять. Перед повіткою, чи то пак—перед сценою, було щось подібне до великого корита, де теж були понабивані стільчики. То—місце для музиків. Я порахував ряди, накинув їм ціну і промовив:

— Рублів з... сімдесят?

— Ха-ха-ха! — зареготався Гаркун. — От вам і неіснуючий театр! Ха-ха-ха! А двісті карбованців хочете? Га?

Я не посмів не повірити йому, але-ж... щось не вірилось. Він це запримітив.

— Не вірите?—скрикнув він.—Думаєте, шарж? Утріровка?.. Побачите самі... Я в один свій бенефіс узяв тут двісті двадцять сім руб. тридцять шість копійок!.. Тут-же багаті буржуа, поміщики наїжджають... Тут треба тільки уміючи ставить спектаклі... Ну, а мене... в цьому вже не учить,—додав він з такою усмішкою, яка так вам і говорила, що про це «абсолютно» навіть і говорити не варто, та...

— Та й чого-б я й їхав сюди, якби зборів не було?—здивовано підняв він плечі догори. — Дурак я хіба, чи що?.. Театр? Форма? Єрунда... Хоча... Тут куліси, знаєте, хороші... Да, куліски, славні... Не великі, не на шикарному полотні, но... намальовані порядочно... Абсолютно хороші! Вид знаєте, такий симпатичний... пробуждається, знаєте, чувство... е... е... якби вам сказать, е... е... затишка, чи що... Миленькі куліски... От побачите!

— Так... — промовив я.—А де-ж ваші артисти... Здається, уже...—подивився я на годинника—трохи більше дванадцятої. Вже чверть на першу.

— Невже? — здивувався він. — Хм... Що-ж це їх нема? Може де в саду?.. Гонта!.. Галя!.. Залізняк!..

Але не дивлячись на те, що, здається, й справдешні Гонта й Залізняк, як-би тут лежали, мертві із труни посхоплювались-би від цього голосного гукання, ніхто не озивавсь і не показувавсь.

— Хм... Що-ж це? Певно, щось помішало... Але вони зараз прийдуть... Гонта!.. Залізняк... Фю-фю-фю-ю-ю!.. Абсолютно дивно!

Я вже «абсолютно» не дивувався. Я покірно присів на одне з «кресел» першого ряду і зібрався чекати. Зараз-же заспокоївся й Гаркун. Підсівши до мене, він почав спершу оповідати історію повітки, чи то пак театру, як спершу вона призначалась для складу лантухів з зерном, як він, Гаркун, потративши силу енергії, одвоював її у хазяїна, того самого шевця, що його вивіска красувалась на воротях, як він заходився біля «партеру» і в три дні утворив його, як потім став грати, виховувати суспільство (не обійшлось, розуміється, без «індіферентизму»). Потім перескочив на себе і з дружною щирістю ввів мене в своє минуле—велике й славне...

Так минав час.

— А ваших все-таки нема,—похопився якось я вставити, покористувавшись тим, що йому треба було висякатись.—Вже хутко й перша...

— Та ну? Це щось не... той... не певне!—скрикнув він і схопився з місця.—Щось сталося!.. Знаєте що? Посидьте ви тут, а я побіжу, покличу... Тут недалеко... Десять минут...

Він хутко повернувся й вибіг з «партеру». Я зостався серед загону сам. Пройшло п'ять хвилин, прой-

шло десять, пройшло вже й п'ятнадцять, а я все сидів самотою. В загоні було тихо й вогкувато от холодку, що раз-у-раз тут стояв від гіллястих берестів, які ніби в обіймах тримали і загін і повітку. На вишнях, що зазирали із садка через тин «партера», гуділи горобці і иноді цікаво злітали на «кресла» і, підскакуючи бочком, скоса подивлялись на мене.

Вмить десь з того боку, де шез Гаркун, почувся тихий дзвін балабайки й ледве чутний спів. Грало на голос «Камаринського мужика». Потім стихло й хвилини через дві знов задзвеніло біля самого загону, і зачулась навіть пісня:

Чай пила я, булки єла,
Позабила, з ким сидєла,
Чай пила я з сухарями,
Домой пошла з фонарями...

— Ухххa-уха-ха!

Хвіртку мов вихром розчинило і в загін, танцюючи, ускочив добродій в чоботях «гармонікой», в картатому піджаці і брилі на-бакир. Сам був високий, білявий, безусий, у руках балабайка з червоною стьожкою. За ним усунулась і друга постать, коротенька, присадкувата в вузьких сталевого кольору штанях. Ці штани були страшенно вузькі і, крім того, одягнуті на чоботи, так що халяви аж випиналися з-під них, і ноги вище колін були тонші, ніж на литках. В обох під піджаками були однакові червоні сорочки з однаковими навіть поясами. У першого на вузькій та довгій голові—бриль, у другого на короткій круглій—картуз.

Побачивши мене, вони раптом змовкли і чогось засміялись.

— Давай, брат, закурить!—повернувся високий до короткого.—Щоб, значиться, дома не журились.

— Закурить, так закурить...

Очевидячки їм обом були ніяково і цю ніяковість хотіли заховати і від мене і від себе під робленою розв'язністю.

— В тебе «Ласточка»? Давай, давай «Ласточки»!

Запалили «Ласточки» й одійшли трохи в куток, иноді кидаючи на мене цікаві погляди. Я чекав, що буде далі. Вони посідали на тинок, що одгороджував музиків від публіки і тихо загомоніли про себе. Иноді долітали до мене слова: «роль, Гаркун, реквізит». Я почав догадуватись, що це були артисти.

— Чи не Гонта це з Залізняком?—подумав я. Але не вспів одповісти собі, бо за кущами зачулись якісь голоси, а далі навіть можна було розбирати і розмову. Один голос був дуже виразний, гучний—то був голос Гаркунів, другий може й ще гучніший, але тонкий і виходив, очевидячки, з жіночого горла.

— Скажітє пожалуйста! Пхі!—дзвенів жіночий.— Какая аккуратность! С какіх ето пор?.. Удівітєльно!

— Не удівітєльно, а нужно являться во время. Я тєбє єщо вчера говоріл, что на базар нужно раньше ходіть...

— Ну, так і ході, какого-ж ти чорта не ходіш? Скажітє пожалуйста! я єму должна вставать в четире часа і бєжать на базар... Ізвольтє відєть мода какая!

— Не мода, а...

— Ах, замолчі ти раді создатєля, пока я тєбя не отчістіла, как послєднюю скотіну. Что ето в самом дєлє.

По цій мові в хвіртку ввійшла дуже худа, дуже щупла, дуже білява молодичка в якійсь мантильці на плечах, білій косинці на голові і з книжкою в руці.

— Аккуратность началі заводіть!—саркастично усміхаючись, підійшла вона до добродіїв і протягнула їм руку. Поздоровкавшись, кинула на мене поглядом і

щось зараз-же тихо спитала у Залізняка й Гонти (бо то, певно, вони були). Ті стиснули плечима.

— Ви знакомі?—похмурно кинув Гаркун і повів рукою на мене і на панію.

Я встав і ми перезнайомились. То була «артістка імператорскіх тєатров А. Галіна» і жінка Гаркуна-Задунайського, а добродії, як і гадав, високий—Гонта, а короткий—Залізняк.

— Ну, а Петренків і досі нема?—ні до кого не звертаючись, пробурмотав Гаркун.

— І за ними бігти? Та й ви тоже, господа...—повернувся він сухо до Гонти й Залізняка.—Сказано в дванадцять, а приходите в час... Це...

Залізняк трошки витягнувся й винувато нахилив свою круглу голову, а Гонта, навпаки, підняв і весело одповів:

— Та хіба-ж це перший раз, Василій Олександрович? Рау-у-раз-же так!

— Багато ви понімаєте!—одрубав Василій Олександрович і одвернувся. Гонта висунув йому язика і крутнувсь на одній нозі до Залізняка.

— На сцену!—скомандував Гаркун.

Гонта й Залізняк перелізли через «оркестр», підняли брезент і сховались у повітці. Через якийсь час щось дуже заторохтіло всередині, заскрипіло і брезент почав хилитатись, мов від вітру великого. «Завіса» піднялась. Перед моїми очима з'явився малюнок... сказать-би лісу, так то не ліс був, тину... так і не тин. Було щось мені невідоме.

— А що?—зараз-же звернувся до мене Гаркун,—гарненькі куліски? Маленькі, правда... Але-ж не можна було зробить більші... Цілу неділю красив сам... Це—ліс. Бачите он там з лівого боку ніби даже десь е...е... лужайка такая. А там—он... Перспектіва удачно вий-

шла!... Куліси, знаєте, це—один із е...е... факторів...е...е... артистичної жизні. Абсолютно!

Він ще посмакував трохи й закликав мене на сцену. Тут я ближче придивився до «лісу» і справді мусів згодитись, що то був ліс. Були й дерева, і кущі, і навіть листя. І зроблено було таки не погано. На рямах заввишки в чоловіка нап'ято було полотно і з одного боку намальовано хату, а з другого ліс. Ліс був зроблений так: по середині рями рівненько й чепурно зроблено сажею широку смугу,—це стовбур; з боків ішли теж рівненькі й чистенькі тонші смужки, то—гілля; по гіллях начіплено кругленькі, як яблука, листя, штук по десять на кожній. Рями приставлялись одна до одної щільно й рівно, тільки з двох боків лишались проходи для героїв драм і комедій. І виходив справжній ліс. Акуратно було зроблено.

— А, наконец-то!—почув я гучний голос Гаркунів і повернувся. В той саме час з-за «лісу» виходив якийсь добродій в чорній одежі і сам чорнявий і якби не дуже худий, то й дуже-б гарний. За ним з'явилася струнка жіноча постать, одягнена в темну сукню і з рушником на голові, що гарно облягав її смугляве, гарненьке личко з великими, ніби здивованими очима. Вони мовчки зо всіма поздоровкались, не минаючи й мене, і зараз-же стали на бік.

— А за вами, господа, може карету посилать?—кинув їм Гаркун, перегортаючи книжку, що взяв у Галіної.

Петренки, не розуміючи, подивились на нього.

— Сказано в дванадцять на репетицію, а ви коли приходите...

— Та раз-у-раз-же ми так збираємся!—промовив Петренко, дивуючись.

— Молчать!—вмить чогось скипів Гаркун.—Я—режисьор і приказую вам не спізнятися більше... Аб-

солютноє свинство!.. Ставайте на місця... Пожалуста!— звернувся він до мене і ткнув пальцем в першу дію драми «Люте серце, або-ж чотири смерті разом».

Репетиція почалась. Гаркун був справдешнім режисьором. Він кричав, лаявся, бундючився, викривлявся і весь час коверзував Петренками, як сам хотів. То не туди стала вона, то не так повернувся він, то не з того боку обняла вона, то не в ту щоку поцілував він. Петренки покірливо робили, як хотів він, і иноді перекидались сумними поглядами.

— Ну, от! ну, от!—кричав Гаркун, підбігаючи до Петренка.—Хіба-ж так хто сердиться? Ви понімаєте, що так не можна сердиться?!. Насупте брови... Ще!.. Ще!.. Стуліть губи...

— Та мені-ж говорити треба, як-же я стулю губи?

— Пожалуста не розказуйте! Коли треба говорить, вони самі розтуляться... Ну... Тепер... Зробіть взгляд грозний...

Петренко стулив губи, насупив брови і «зробив взгляд грозний». Вийшло, ніби він зібрався заплакати.

— Ну, так... Тепер далі... Тільки станьте до рампи ближче... І ви, і ви...—злегка штовхнув Гаркун Петренкову,—положіть йому руку на плече... Ну, й дивіться на його. Пріятнєє, пріятнєє дивіться... Смійтесь до його... Більше... Ну, далі...

Тут увійшли ще дві панії й, нашвидку хитнувши всім головою, стали збоку. Гаркун тільки суворо подивився на них.

— Залізняк! Що ви все руками тикаєте, як говорите?—причепився він до Гонтиного приятеля.—Ви-ж не дратву просовуєте в чоботи? Коли ви вже забудете свою мастерськую?.. Абсолютно глупий народ!

Залізняк ніяково всміхнувся і міцно склав руки на животі.

— Ну, от! Він їх на живіт!.. Ну, положим, нехай так... Держіть, держіть так... Та веселєй смотріть... Підніміть голову... Та громче говоріть, бо вас і не почують... Ну, повторіть вашу фразу...

— Та годі вам уже свариться!—крикнув Залізняк із ролі і махнув рукою. Але, злякавшись, зараз-же склав її знов на живіт і подивився на Гаркуна.

— Більше інтонації треба...—сказав Гаркун.—Ну, далі.

Тільки до Гонти та до Галіної не міг причепитись. Гонта, очевидячки, був «талант». Він поводився вільно й розвязно. Коли кінчалась його роля, він брав у руки балабайку і, підморгуючи двом паніям, що несміливо усміхались до нього й скоса подивлялись на Гаркуна, тихо дзвенів на ній. Талант-же його мабуть виявлявся в тому, що він за одним духом викрикував свою ролю, котру знав, як отченаш, і умів добре «реготатись». Гаркунові дуже подобалось, як Гонта починав тарабанити свої «місця», не зупиняючись ні на один мент, хоча, треба додати, сам він дуже погано знав свою ролю. Але він на це не вважав.

— Я таки ніколи й не учу ролі,—говорив він.— Суфльор, вдохновеніє, от і все... Старий, опитний артист ніколи не учить... Іскуство така штука, що... е... е...

Тут він зупинявся, жував трохи губами і накидався на кого-небудь. Так таки я й не довідався, яка така «штука» іскуство. А шкода, та й не мала!

Почалася п'ята дія.

— Ну, тепер ви вже, пожалуста, тільки репліку мені, тільки репліку...—звернувся до мене Гаркун,—тут такі місця, що без суфльора треба...

Він грізно нахмурився і став серед кону. Здавалось, от-от стіни не витримають цього погляду, завалляться і помнуть так гарно намальований ліс.

— Ну?—скомандував він мені.

Я подав йому репліку, він сказав її... але далі у нас не поїхало.

— Далі, далі, що-ж ви!

— Та вам-же тільки репліку...

— Ах, пожалуста, давайте! Що ви, хочете все настроєніє моє прогнать?!

Я злякався цього й почав йому прямо таки суфлірувати.

— Ні! Так не можна!—махнув він рукою і розправив брови. — Я-ж вас просив тільки репліку, а ви... Ех!

Я тільки руками розвів.

— Петренко! Це вам не поліцейська канцелярія! То там можна було строчить бумажки й сідать... Прошу встать! Що це справді таке?!—загорлав він.— Я й на репетиції скликай, я й реквізит готов, я й за музикою бігай, я й на сцені вивозь, я... а ви будете гроші забирать і сидіть собі! І прошу мені з інтонаціями й жестами репетірувать... Залізняк! Це вам не сапожная мастерська! Що, ви думаєте, що й театр вам сапожная мастерська?.. Станьте ближче... Та куди? до кругу ближче... Ви, Гонта, перейдіть на той бік... Треба, щоб група вийшла, картина... Галя, перейди сюди...

— Глупості!—одрізала Галя:—Нікакой картіни не вийдет... Нужно, чтоб Петренко стал за Людмілой Петровной... Когда я буду падать в обморок, нужно, чтоб...

— А ти всьо-такі думаєш падать в обморок?—перебив її Гаркун,—но ето-ж... абсолютно...

— Ти абсолютний дурак! Раз я говорю, что буду падать в обморок, так, значіт, буду... І нє тєбє меня учить, вот что! Лучше-б своїх сапожніков учіл... Вон

— Ну, тепер ви вже, пожалуста, тільки репліку мені, тільки репліку... (Стор. 321).

как стоїт!—зневажливо тикнула вона на Залізняка, який почервонів і, випрямившись, боязко подивився на Гаркуна.

— Но, вєдь... Как-же ти будєш падать в обморок, єслі етого в драмє нєт?—не звернувши навіть уваги на Залізняка, скрикнув Гаркун,—ето-ж... ей-богу...

— А в драмє єсть, что она пойот по нотах? єсть?

— Но... Єслі-б ти знала напам'ять, так...

— Ну, так і не разсказивай... Ну, словом, я падаю в обморок, ілі... іді сєбє к чорту с твоїм спектаклєм, вот і всьо!..

І, повернувшись, одійшла в куток і сперлась на «ліс». Гаркун стиснув плечима й замовк.

— Сєбє небось можно!—знов почала Галіна,—єму й то, єму й сьо... Скажітє, пожалуйста, цаца какая... Набрал какіх-то... пісарєй, сапожніков... Іграй с німі... Єщо указиваєт...

— Анна Семеновна!—вмить обізвався трохи блідий Петренко, не я просив Василя Олександровича грать з ними, а вони мене, значить...

— Ну, то й поцілуйтесь з ним!..

— А для чого-ж оскорблять нас?—вмішалась Петренкова, і гарненьке її лицє спалахнуло полум'ям.—Що ми вам должни десять рублів, так ми... одиграєм вам... а...

— Воображаю ету ігру!

— Ви тільки умієте іграть? Не задавайтесь, пожалуста!—блиснула очима Петренкова і круто одвернулась від Галіної.

— Васька!—вмить кинулась та до Гаркуна, як опечена.— Єслі ти не вибросіш їх вон сейчас-же, я іграть не буду! Оні уже давно мнє дерзості говорят! Я со всякой швалью іграть не желаю!

— Сама бариня!..—кинула Петренкова.

— Та цить!—спинив її чоловік, але пізно! Піднялась лайка, крик, галас. Гаркуна й не слухали, ось-ось вчепляться в коси одна одній. Бачучи, що така репетиція не скінчиться й до спектакля, або скінчиться таким, що доведеться ще побувати в поліції, я голосно заявив, що або будемо кінчати, або я кидаю і йду додому. Сварка затихла і драма якось скінчилась.

— Ну, тепер ще водевіль, та й годі!—промовив Гаркун і підсунув мені другу книжечку.

— Я водевіля іграть нє буду!—суворо бовкнула Галіна і пустила носом дим.

— Почему?

— Не хочу!

— Хм...

Усі замовкли і подивлялись то одне на одного, то на Галіну, що «індіферентно» палила собі цигарку розвалившись на стільчику.

— Так давайте дивертисмент та й шабаш! Що там!—скрикнув Гонта.—Я на балабайку. Залізняк на губах... Ідьоть, Залізняк?

Залізняк тільки усміхнувся й подивився на Гаркуна.

— Так не будєш?—спитав той у Галіної.

— Нєт.

— Ну, то ми поставим справді дивертисмент... Скажем публіці, що... Ну, словом, щось скажем... А що-ж на дивертисмент?

— А я вийду, постою, постою, та й піду...—засміявся Гонта.—І буде ефект, єй-богу!

— Хм...—замислився Гаркун.—Так... Хм... Ну, знаєте що?.. Ви, Людмило Петровно, проспіваєте «Мотильочек-дружок», ви Залізняк... Що ви зробите? Що ви вмієте?..

Залізняк ніяково всміхнувся й почервонів.

— Ну?.. Що ви знаєте?

— А «Прекрасную злодєйку», Залізняк?—повернувся до нього Гонта.—Він зна і дуже добре зна «Прекрасну злодєйку»... Стішки такії...

— Хм... Ну, нехай «Злодєйку»... Я прочитаю з Гамлета...

— А потім хор!—підхопив Гонта:—«Вніз по матушкє по Волгє», або «Ой, у лузі»...

Нарешті гуртом складено програму дивертисменту і я вже зібрався додому, як мене зупинив Гаркун.

— Віноват!.. Осмєлюсь просить вас до себе на обід... По трудах, так сказать...—не випускаючи моєї руки, шаркнув він навіть ногою по підлозі.—Жена моя приглашена на обід до... е... е... справника, так ми, значить, по холостому...

— Спасибі, дуже дякую,—одмовив я,—але-ж я маю обід і мушу...

— Не хочете?—суворо подивився він на мене.—Пр-ренебрегаєте?

Нічого робити, мусів я згодитись. Пішли ми.

— Живу я просто, без розкошів і... без церемоній. Не через те, що не можу, а просто... люблю простоту,—говорив він мені дорогою з тою величною простотою, що раз-у-раз відрізняє велику людину від звичайної.—Простоту люблю і уважаю... Д-да... «Простота ето—всьо, роскош—нічто»,—сказав Декарт і я з ним согласен... Здоровий образ жизні і простота—це... моя жизнь... І знаєте, що я вам скажу? Ніколи талант і не може ужитись з розкішшю... Йому треба, так сказать, абсолютно... е... е... атмосферу... е... е... так сказать... простую... Да... Потому іскуство така штука, що... е... е... «Роскош—то мать пороков», сказав Шопенгауер. І правильно сказав! Мудро сказав!.. Це ум... Я, знаєте, Шопенгауера уважаю... Согласен,

і Лев Толстой тоже... можно сказать принціпіяльний... но знаєте, я замєтіл між ними велику разницю! Той, знаєте, більше все, так сказать... е... е... в атмосферу... духовную... А ось і мої апартаменти!—перебив він себе і уступивсь мені з дороги, пропустивши в невеличкий двір.

«Апартаменти» справді були досить прості. То була друга половина звичайної хатки, брудна й темна. Долі валялись клапті з паперу, якісь стружки, на столі розкидані були афіші й ролі, на широкім, дерев'янім ліжку в великій простоті лежала неприбрана постіль. Простоти було вже занадто, занадто навіть і для такого таланту, як Гаркунів.

Театрально посадивши мене на стілець з діркою по-середині для руки, він зараз-же витяг з печи горщик, розставив на столі два залізних полумиски і, згадуючи про простоту, налив з горщика по самі вінця. Найшлось дві дерев'яних ложки з погризеними кінцями і ми взялись до теж просто звареного борщу. Закусили м'ясом, що було вкрито якоюсь слиззю, і я став прощатись, зважаючи на покинуту ніби роботу.

— Ну, бог з вами, одпускаю,—протягуючи мені руку, нарешті згодився він пустити мене.—Тільки глядіть, рівно в половині дев'ятого будьте... Я терпіть не можу, як починають в десять, а пишуть рівно в вісім. У мене це не так, як по других трупах. Написано в вісім, в вісім і начинаєм, в вісім з половиною—начинаєм в вісім з половиною... Абсолютно!.. Пожалуста-ж...

Я хотів нагадати йому про репетицію, але тільки махнув про себе рукою і пообіцяв не спізнитись.

IV.

Знов рівно в двадцять п'ять хвилин на дев'яту я підходив до воріт шевця, біля яких стояла купка хлопчиків, що цікаво заглядали у двір, декільки євреїв і... полісмен, поважний і величний. За ворітьми у дворі стояв столик, на ньому свічка, якась шабатурка з білетами, а на стільці біля нього сиділа одна з паній, що були на репетиції. Я зрозумів, що то була каса. Поздоровкавшись з панією, я пройшов у садок і тільки що мав винирнути з якоїсь ями, куди шугнув несподівано, як за кущем страшенно зарипіло, загуділо і так загупало у щось порожнє та гучне, що в ухах у мене аж засвербіло. Потім до цього пристав якийсь не то свист, не то скрип, щось застогнало, зашипіло і крізь це ревище й галас почала пробиватись якась мелодія. Коли я виліз із ями й вийшов з-за куща, мені уявилась така картина. На маленькому горбику з поважними і серйозними лицями примостилось чотири добродії і що-сили один бив у бубон, другий дув у флейту, третій різав на скрипці і всіх заглушав четвертий своїм величезним, покрученим тромбоном. І аж тепер тільки я зрозумів, що то був за гук якийсь, що ще з восьмої години я чув у себе в номері. То грав цей «оркестр»!

Маючи на увазі, що здалека мелодія раз-у-раз вчувається краще, я поспішив одійти й попростував до театру. По доріжках саду й біля театру було темно й безлюдно, а в самім театрі в темряві чорніли тільки «кресла» сумними рядами. Артистів і духу ще не було. Я постояв, постояв і вийшов знов у садок, силкуючись порахувати, на скільки єсть уже збору. Але не дивлячись і на музик, його було щось мало, у всякім разі на двісті карбованців не було. Ходило де-

кільки пар євреїв, сидів на лавочці якийсь старенький поштовий чиновник з дівчинкою, реготались за кущем якісь гімназисти та ще коло музик, зазираючи чотирьом добродіям у рот, стояла купка «зайців»—хлопців і дівчаток.

— Певно, щось помішало публіці,—подумав я і, заспокоївшись на тому, пішов собі в глибину садка. Під бузковим кущем була широка лавочка, я ліг собі на ній і, здригуючись від несподіваних варіяцій «оркестру», став дивитись у небо.

«От коли-б Гаркунові стільки публіки, як оце зірок зараз!»—зідхнув я, блукаючи оком по безкраїм, темно-синім небі, з якого, мов моргаючи до мене, світились-усміхалися зорі.

І раптом стало тихо-тихо. Я здивовано підвів голову і став слухати. Було таки тихо. Десь здалека долітав до мене ледве чутно гомін, підо мною цвірчав цвіркун і бережно, потиху затьохкав у кущах соловей. Було якось спокійно і легко, мов я тільки-що вирвав болячий зуб.

«Ах, то музики перестали! — догадався я й за цею догадкою острах наче морозом пройшов по мені.—А що, як вони це тільки спочивають, набираються духу, щоб ще голосніше утнути?»

І соловейко теж, мабуть, цього боявся; бо наче поспішавсь наспіватись; оксамитні, м'які згуки приємно голубили ухо і нагадували багато-багато таких-же зоряних ночей, таких-же соловейків... тільки без «оркестрів» і Гаркунів-Задунайських.

І вмить все зникло: і минуле, й соловейко, і зорі; в очах потемніло, в ухах заляскотіло, а по тілі мов громовина пройшла. Музики врізали якусь польку.

Я, як опечений, схопився й побіг до театру. В середині уже світилось і я, радий тому, як не знати

чому, підбіг до дверець, що були позаду театру, і поторгав ними. Мені відчинив Гонта і люб'язно шаркнув ногою.

— Добродію Гаркун! чи хутко-ж ми почнемо?— звернувся я зараз-же до антрепреньора.—Вже хутко десята година!

Він мовчки повернувся до мене від дзеркальця, дивлячись у яке щось мазав у себе на лиці і, трохи подивившись на мене, одмовив:

— Ви-ж бачите, що гримірується...

Я спершу цього не бачив, але, придивившись, побачив, що вони справді «гримірувались». Цеб-то: кожний з актьорів мачав пальцем спершу в одну череп'яну мисочку з водою, потім у другу з червоною фарбою і «нічесоже сумняшеся» [1]) навмання розтирав у себе по лиці всею долонею,—тільки у Гаркуна був шматочок дзеркальця. Потім таким-же чином умачалось у воду і в другу мисочку з сажею і вже один одному наводив брови, а кому треба було—то й вуса. Поклавши, як казали вони, «грунт», починали робити зморшки. А це вже робилось так. На свічці, що одиноко світила на всю низеньку, голу «уборну», запалювався сірник і зараз-же гасився. Потім, де треба було бути зморшкам, засмаленим кінцем сірника проводилось декільки тоненьких смужок.

Але, не вважаючи на цю простоту «гриму», лиця були поважні й навіть урочисті; видно було, що мало бути щось таке, до чого «індіферентно» ставитись «абсолютно» не можна.

Я попробував був заговорити до Гаркуна про те, що може сьогодня й грати не доведеться, бо щось публіки не густо, але він з такою величністю одповів

[1]) Без жадного вагання.

мені, що йому тепер не до публіки, що він слова свого ламати не може і що-б не було, а буде грати, з таким надхненим лицем попрохав не чіплятись до нього в такий час з «матеріяльними пустяками», що я аж засоромився самого себе. Але не встів я одійти, як в уборну ввійшла касирка і звернулась до Гаркуна з тим-же:

— Василій Олександрович! Публіка просить начинать, а в касі всього 6 р. 73 коп. Будем іграть?

Господи! Я ніколи не бачив і, мабуть, до віку вже не побачу такого лиця, з яким добродій Гаркун повернувся до касирки. Уявіть тільки собі: великі, товсті брови, з яких аж сипалась сажа, червоний ніс, розпатланий парик, зморшки від ока до рота і погляд грізний, величний і страшний. Касирка вже й не казала більше нічого, побачивши це лице, а він ще й додав словами:

— Ви бачите, що я роблю! Ви бачите, до чого я готовлюсь? Вам повилазило? Що, ви хочете, щоб я сьогодні оскандалився? Ви хочете все настроєніє моє зігнать?.. Скільки-б не було збору... ми граєм! Підіть і скажіть це публіці! Через полчаса начинаєм!

Касирка зникла, наче її вітром змело.

— Васька!—вмить почувся з-за перегородки, що переділяла жіночу «уборну» від чоловічої, голос Галіної.—Нєужелі ти думаєш іграть прі 6 рублях сбору? Вєдь ето ідіотство!

Тут, я думав, добродій Гаркун не витримає такої наруги над своїм «настроєнієм» і покаже, як можна так «індіферентно» ставитись до «іскуства, котре єсть така штука, що»... Але вийшло инше. Правду кажуть, що чужа душа—темний ліс. Добродій Гаркун тільки лагідно відповів:

— Ну, а що-ж робить?.. Треба... Може, хоч музикантам стане... Та, може, ще й публіка надійде...

— Смотрі!—почулося з-за перегородки.

— Дайте первий звонок!—скомандував Гаркун.

Усі кинулись шукати дзвінка і один з добродіїв, що знайшов його в куточку на табуретці, несамовито загримів і вискочив у садок.

Я подивився ще трохи, як добродій Гаркун репетирував перед дзеркальцем різні страшні пози і вийшов знов у садок. Музики мовчали і з доріжок садка неслась тиха розмова парочок. На тину «партера» вже сиділа частина публіки і, то спихаючи одне одного, то виробляючи всякі гімнастичні рухи, весело чекала початку.

Через десять хвилин задзвенів удруге дзвінок, і публіка потягла в «партер». Було декільки чиновників, декільки гімназистів і студентів з великими купами різнокольорових панночок, було декільки купців з жінками й дітьми, якихсь добродіїв у чоботях і круглих картузах, мабуть прикажчиків з економій. Музики ревнули й посунули теж у «партер», на ходу виробляючи такі варіяції, які ні одному композиторові й уві сні-б не приснилися. Всі умостились і стали чекати. З дерев і з-за дерев виглядала «безпашпортна» публіка.

Я поспішив у театр. Там вже було наготовлено все, як слід. За кулісами товпились якісь добродії в чоботях «бутилками» і «гармоніями»,—не то шевці, не то візники,—як я потім довідався хористи; гасали чогось Гонта й Залізняк по сцені і скажено гукали на хлопців, що добивали цвяхи в куліси; поважно й надхненно ходив Гаркун біля «уборних», заклавши руки в кешені чумарки, що служила і на сцені і поза сценою, не злазячи ніколи з широких плечей артисти.

І ось третій дзвінок. Тромбон в-останнє ревнув, бубон гупнув, і в «партері» і на сцені стало тихо.

Запалили дві свічки біля суфльорської будки, і я почав залазити в неї. А туди залізти було не так просто, як і все робилось тут. Треба було трохи підняти завісу, стати навколішки задом до будки і тоді вже пнутись туди помалу й обережно, щоб не перекинути будки в «оркестр».

— О! Суфльор поліз, суфльор поліз!—почулось з публіки.—Диви, диви, як пнеться... Як жук!.. Ач!.. Ач!..

Вліз я. З сцени повтікали всі; за сценою заричало, заторохкотіло, і завіса, зачепившись попереду за будку і ледве не перекинувши її, піднялась і відкрила публіці ноги Гонти, що чогось був вернувся і тепер тікав за «ліс».

«Приставлення» почалось.

Гаркун, само собою, грав героя, Галіна—героїню. То була виразна гра! Ви бачили коли-небудь, як гнівається чоловік? Ви скажете, що бачили, а я вам скажу, що не бачили. Для цього треба подивитись на добродія Гаркуна. Ви, мабуть, бачили, як чоловік почервоніє, зробить який-небудь рух руками, підніме, може, хутко голову, словом—бачили гнів звичайного чоловіка. Е, так то—дурниця! Тут, уперше, сердився дуже палкий і добродійний герой Мирон, а вдруге—грав його сам Гаркун-Задунайський. Мене він, відома річ, і не слухав, грав, як і сам казав, «по вдохновенію». І то таки-ж гра була! Голос його лунав, як рев здоровенного вола, що почув кров; очі, підмазані сажею, весь час грізно світилися, крутилися і ось-ось мали вискочити, а з ногами робилось таке, що я гадав, чи не корчі вхопили славного, палкого артисту. Куди там Гонті, хоча й він досить голосно торохкотів свою ролю, куди Петренкові з його тихим голосом і звичайними рухами! Одна тільки добродійка Галіна й рівнялась з ним, але й то не могла так вигукнути, як

він, не могла з таким запалом ляснути себе долонею по лобі, щоб аж луна пішла по садку, не могла крутнути так вилупленими очима, щоб у вас аж мороз пішов поза шкурою. Я тішився, подаючи иноді слова Галіній або Петренкові. Шкода тільки, що я багато втратив через те, що мусів аж кричати з будки, бо один тільки Гонта й знав свою ролю. Вже мені й гукали з публіки «тіше, суфльор!», вже якийсь добродій з галереї вилаяв мене досить виразно, пообіцявши «каменюкою затулити мені горлянку», а я тільки думав про себе: «не ведают бо, что творят» і постановив хоч-би й постраждати за правду. А до того ще комарі, користаючись з того, що мені ніяк було й поворхнутись, щоб будка не заворушилась за кожним моїм рухом, пили мою кров, скільки самі вже хотіли. Лице й шия мої аж пашіли від їх поцілунків, а я не вгавав, бачачи перед собою тільки перелякані лиця артистів, що забували вже і про «інтонацію і про жести», а чекали, як манни, від мене слів,—одних-однісіньких слів, щоб не було таких довгих павз.

І ось першій дії кінець. Я загасив одну свічку, подав Гаркунові його слова й загасив другу. То було ознакою, що завіса повинна була впасти й заховати від публіки й хату, і героїв, і колодязь, який перекинув у запалі Гаркун, і випустити мене із тісної халабудки. Але завіса чогось не падала. І публіка не знала, що й робити, чи плескати вже, чи почекати ще, артисти повтікали, а сцена показувала, що ніби ще не кінець. А сталося, бачите, таке, що коли підняли дуже енергійно завісу, вона зачепилась там за щось і, скільки її не шарпали, ніяк не хотіла спадати. Прийшлось добродієві Гаркуну виголосити перед публікою, що це вже кінець і антракт буде десять хвилин, а завіса не падає «по непредвіденному стеченію

грустних обстоятєльств, бивающіх в жізні е... е... каждаго человєка». Почувши це, я без церемонії виліз з будки і на очах усіх прошмигнув за куліси.

Так скінчилась перша дія, скінчилась-би й друга, і третя, і, може, усе скінчилося-б добре, якби не трапилось нове «непредвідєнноє стєченіє грустних обстоятєльств».

Почалась друга дія. Гаркуна вже не було (його заслано на Сахалин і він за кулісами готувався повернутись в четвертій дії звідтіля, цеб-то: чіпляв собі бороду, намазувався крейдою, бо з Сахалину вертаються блідими, й переодягався з чумарки у Гонтин піджак). На сцені були Галіна, Петренкова, ще одна пані, Гонта й Залізняк. Я аж переривався у будці, покручуючи тільки головою на всі боки від комарів, коли це... двері розчиняються і на сцені з'являється тільки-що засланий на Сахалин патлатий, весь у крейді, бородатий, у Гонтиному піджаці, обшарпаний Грицько (Гаркун). Від такої несподіванки ми всі наче покам'яніли. Та де-ж! Тут ще Маруся повинна плакати та й ще плакати. Максим повинен її розважати, повинен сватати її, вона повинна падати йому на груди й дякувати за це; а в третій дії вона повинна усе говорити, що ця зрада їй так не минеться, а Максим знов мусить розважати її. І на-ж тобі: Грицько! Що його було робити? Радіти? Коли-ж дуже рано повернувся він, та й по драмі зовсім радіти не приходиться. Жахатись? Коли-ж Маруся ще не вийшла заміж за Максима, ще навіть той і не сватався. Схопити й запровадити його знов на Сахалин? Теж якось ніяково, а до того ще-ж нема ні урядника, ні чоловіків, які саме й заправляють цим. Мовчати і дивитись на нього? Перед публікою якось не приходиться. Настало дуже трагічне мовчання. Грицько почав був щось говорити,

але, очевидячки, зрозумівши й сам, що тут щось непевне, замовк і тільки подивлявся на всі боки. Ми теж мовчали й почували зі страхом і жалем, що це вже кінець драмі, що пропадають і третя й четверта дії. І дуже нам жаль їх було.

— Марусю!.. голубко... я утік із... Сахаліну... до тебе... Я... я... ти... ти...—почав було знов Гаркун і замовк.

І хоча він не сказав цим нічого нового нам, але це нас наче збудило. Я почав щось суфлірувати, Маруся чогось впала навколішки й почала благати царицю небесну, а Максим, схопивши Грицька за груди, заговорив до нього щось по-російськи напів з українським. Не знаю, чим-би скінчилась ця драматична сцена, якби не загула, не затарахкотіла завіса і не заховала нас від публіки, що, нічого не розуміючи, слухала нас і почала вже реготатись.

І тоді тільки кожний з нас запитав, чого це Гаркуну-Задунайському прийшло бажання так рано втікти з Сахаліну і тим самим скоротити так нашу драму. Коли я, вибравшись із будки, прибіг з цим питанням за куліси, я застав там таку сцену. Серед уборної червоний навіть крізь крейду, з париком, що зліз на одне вухо, без Гонтиного піджака, стояв Гаркун і грізно насовувався на Петренка.

— Ви знаєте, що ви наробили?!—гукнув він, махаючи кулаком під самим носом нещасного Павла.— Ви знаєте, що ви мені весь ефект спортили?! Ви знаєте, що ви мене оскандалили?! Хто вас просив випихать мене з хати? Хто? Хто?

— Я не випихав, я...

— Мовчать! Ви ще врать хочете!.. Тут весь драматізм, тут ефект в цій сцені...

— Але-ж... почекайте!—вмішався я, здивовано,— ви-ж не в тій дії з'явились. Вам треба в третій... у лісі... Який-же тут ефект?

— Який? який?—грізно повернувся він до мене.— Такий ефект, що плювать мені на всі ті дії!.. Я ошибся... Да! Усяк може ошибиться... Але це—пустяк! Ті дії можна викинуть і драма од того не теряє... Да! А ви не дали мені сказать монолога, ви убили роскошную сцену... Да! Тепер скандал! Скандал на весь город! Осоромили ви мене! О!.. Хто спустив занавіс?

— Я думав, що...—почав був Гонта, але зараз-же спинився.

— Хто вас просив? Хто вас просив! Га? Яке ви мали право думать? Яке ви мали право спускать занавіс? Га? Ні! Я більше з такими актьорами грать не хочу! З сапожниками, з писарчуками, з якоюсь... Годі! Я не хочу страмиться! Я не хочу, щоб мені портили гру!

— Та ви-ж самі винні!—не втерпів я, аж скрикнувши з дива.—Ви-ж самі з'явились тоді, як...

— Я?—гукнув Гаркун.—Я винен? Хо-хо-хо-хо! Ще я й винен?.. Ха-ха-ха-ха!.. О, ні! Ні, годі, годі!.. Скажіть публіці, що представлення дальше не буде... Завтра я виїзжаю... Я не можу! Я не можу з такими партачами! Так я, по вашому, винен? Я? Ви понімаєте, що ви говорите? Ви абсолютно увєрени, що ви говорите?

— Та вже-ж...

— Ха-ха-ха-ха-ха-хо!!

Я схопив з кілка свою шапку й мовчки вискочив з «уборної». По доріжках саду, регочучись і голосно балакаючи з приводу «непредвідєнного обстоятєльства», купчилась публіка і збиралась додому. З дерев злазили «безпашпортні» і, не розуміючи, розпитувались одне у одного, чого так хутко скінчилось «приставлення». З театру чувся крик і галас.

«МНІМИЙ ГОСПОДІН».

Малюнок.

Перша година дня. Довга, з низькою стелею й острожними вікнами салдатська казарма, поділена на взводи, як амбар на засіки; в кожному засіку з обох боків понад стінами стоять у ряд койки з табличками в головах, як в больниці коло хорих. Сонце грає в дрібному пилу, що літає по казармі, й там, де проходять його промені, здається, хтось протянув довгі пасма кисеї. Гомін стихає. Салдати, стомлені стрільбою, на якій вони були з трьох годин ранку до самого обіду, шамотяться біля койок і лагодяться спати. Дехто вже ліг, дехто ще роздягається, дехто балакає. В третім взводі, якраз біля проходу, що тягнеться через усю казарму, стоїть Мандрикін і, зневажливо прищуливши очі, заклавши руки за спину, говорить до татарина Сулімова:

— Не видержу?.. Не видержу? Ну, брат, смєйошся! Я тєбє восєм суток подряд не буду спать і во!.. ні глазом не моргну!

— Осим сутпк...—недовірливо хитає головою татарин.—Ето балшой время. Сам глаз спать будит.

— Ех, ти, татарін і більше нічево! – одвертається Мандрикін і починає скидати мундир. Татарин одходить, а Мандрикін лягає на койку і, звертаючись до сусіди, позіхаючи говорить:

— Да й засну-ж я, брат! Ох, как засну! І чорт не разбудіт. Я дома как засну, бивало, так меня, било, іголкой колят, а я сплю. Однажди началі даже палєц рєзать і то не проснулся. Во!..

Сусіда мовчить, а Мандрикін, видно, думає, що-б ще сказати, але солодко-солодко потягується, схиляється на подушку й заплющує очі. Ще більше стихає.

Фельдфебель [1]) Сидір Іванич нудливо ходить по порожньому проходу повз взводи й теж позіхає, але позіхає од нудьги. Він зупиняється перед малюнком, на якім видно, як вартовий одною рукою проткнув рушницею якомусь чоловікові «у вольній овежі» живіт, а другою заклав у рот свисток і викликає «розводящого». Чоловік «у вольній одежі» держить у руках якийсь пакунчок, з якого визирає кінчик пилки й молоток, а з вікон з-за ґрат виглядають арештанти. Малюнок давно знайомий, і Сидір Іванич навіть не бачить ні вартового, ні чоловіка «у вольній одежі», ні самого малюнку. Йому нудно й досадно. Він одходить від малюнку, проходить декільки разів по казармі і знов зупиняється перед якоюсь картиною, зверх якої надписано «Взятіе Шипки». Люди на цій картині всі страшенно схожі між собою, так, що здається ніби армія братів одного батька б'ється з другою армією братів другого батька. Ну, певно, що російські брати мають обличчя біле, сумирне, благообразне, а турецькі— чорне, страшне, дике, з довгим носом і лупастими очима. Коли вмирає росіянин, то тільки закриває очі, коли-ж турок, то на лиці йому написано такі муки, що аж холодно стає. А про те вже й нема що казати, що вбитих турків валяється більше, ніж живих, і всіх так пошматовано, що аж жаль. Сидір Іванич дивиться,

[1]) Салдатський чин в колишній царській армії.

як росіянин підняв на штик турка, і раптом поширяє очі, починає з острахом прислухатись, як у животі йому щось бурчить. О! знов!.. Сидорові Іваничу стає страшно. Бурчання стихає, але Сидір Іванич вже не може заспокоїтись. Це вже втретє сьогодні. Значить і порошки не допомагають!..

В казармі вже зовсім тихо, тільки чути, як ходить дньовальний [1]) з штиком на поясі. Але Сидора Івановича не може втишити ця тиша. Йому досадно, гірко, обидно. Всі сплять, всі покійні, тільки він ходить оттут з своєю хоробою й нікому нема ніякого діла до нього. Він починає думати, як усе страшенно несправедливо на світі. Де вже найти кращого фельдфебеля, як він! Не п'є, не курить, значить, не вимотує у салдатів останніх копійок, не розбиває їм пик під п'яну руку, не «підтягує за всяку дрібницю; а от піди спитай у якого, чи йому великий клопіт, що у фельдфебеля бурчить у животі, що фельефебель ось уже десятий год мучиться всякими хоробами? А як-же, поклопочеться! Спати—то так, то їх клопіт, а фельдфебель...

Сидорові Іваничу стає ще гіркіше й дуже жаль себе. В животі знов ніби збирається бурчати. У нього холодіють руки й ноги. Ні, нічого. Він ще трохи прислухається, потім стурбовано крутить головою і йде в канцелярію. В четвертім взводі, що біля самої канцелярії, сидить на койці Семененко й добродушно щось оповідає унтер-офіцерові [2]), який стоїть біля нього й мовчки дивиться кудись під койки. На сусідніх койках вже лежать, але, видно, не сплять ще. Забачивши Сидора Іванича, Семененко хоче встати, але той махає рукою й, зупиняючись на хвилину, повертається до них

[1]) Вартовий.
[2]) Салдатський чин.

усею своєю дужою, міцною постаттю в ростібнутому мундирі й сумно говорить:

— А дєлішки-то совсьом погані. Дрянь дєлішки!

Семененко й унтер чекаючи дивляться на нього.

— Мурчить!..—стурбовано хитає він на свій повний випнутий живіт.—Усьо утро мурчить. А що такоє—не пойму. І по тєлі какаясь млявость.

Він ще раз сумно хитає бородою і йде далі в канцелярію за свою перегородку. Там у куточку стоїть його ліжко, а біля ліжка столик, так густо заставлений усякими пляшечками, баночками, коробочками з різними лікарствами, що навіть нема куди й картуза покласти. Зупинившись біля столика, він почина перебирати їх, пильно й по складах прочитуючи написи, і, нарешті, бере довгеньку, біленьку коробочку, одчиняє її і, сумно всміхаючись, хитає безнадійно головою. Потім, поволі повернувшись, тихо йде з канцелярії з коробочкою в руках і знов махає рукою на Семененка, який хоче встати.

— От...тети самиї..порошки...—всміхаючись протягує він до Семененка коробочку,—лікарство мойо хорошоє.

Семененко бере коробочку, не знаючи, що з нею робити, обережно одчиняє її й дивиться в середину.

— Виходять уже Сидір Іванич,—говорить він,—нових нада купувать. Усього три ілі чотири осталось.

Сидір Іанич махає сумно рукою, сідає на краєчок койки і хвилину мовчить.

— Нових...—повторяє він, гірко всміхаючись.—А спроситься, для какой надобності? Какая такая єсть польза од їх? Один перевод деньгам та й годі? П'єм, п'єм, а щоб тібє какоєсь пособіє од єтого, то нікоторого й прімєчєнія нема! Нових...

Всі якийсь час мовчать. Хто почав дрімати, підводить голову, дивиться в їх бік і лягає знов.

— Ну, а тоє лікарство помагало, що ротний посовєтували?— питає Семененко.—Ви тоді довольні були...

— Якоє єто? — пригадує Сидір Іванич.

— Та тоє... Оно таке в зельоній пляшечці... Біле...

— А-а!.. — згадує той, — єто...

Він з ваганням піднімає вгору плечі, розводить руками, робить серйозне лице й нарешті з усиллям якимсь каже:

— Х-х-х-то його зна!.. Бач, дєлішки то такиї. Зранку оно той... как будто й нічево... На подобіє помагало... А потім єто й той... починалась уп'ять усякая авансцена. Спервоначалу єто... мігрень[1]) в глазах. Зачинає єто миготіть щось, какиїсь метелики. О... Потім у животі мурченіє какоєсь. Так от отцеда (Сидір Іванич показує на нижню частину живота) как загурчить і... аж до грудей. І вп'ять стедова вниз. Ну, й живот усьо равно как бубон увесь...

Семененко чує це вже другий рік з самого першого дня своєї служби, але слухає з самим уважним і співчувачим виглядом; хитає сумно головою, підтакує, дивується, жахливо ахкає. Сидір Іванич оживляється,— здорове, червоне, бородате лице його з маленькими, ніби проваленими оченятками, червоніє; черевата постать стає жвавішою. Сидір Іванич почуває навіть, що йому ніби легшає, він чує симпатію до цього Семененка, що добре знає на всі хороби і постановляє на осінь неодмінно зробити його єфрейтором[2]).

Инші салдати, сусіди Семененка, ворочаються, крекчуть і, ніби тільки тепер помітивши фельдфебеля, підводять трохи голови й, не маючи вже що робить, і собі понуро слухають. Сидір Іванич озирається й до них, ще більш оживляється, навіть устає й голосно говорить далі:

[1]) Біль голови.
[2]) Салдатський чин, менший за унтера.

— А придсказанієъ трудно здѣлать! Один раз как будто й той... і полекшення, а другой раз так зовсьом стіснѣніє. Кушаю, напримѣр, мало, і всякоє такоє. Мальчевський говорить: нефлюѣнція. Ну, а какая-ж тут може буть нефлюѣнція [1]), когда у глазах єто... мігрень... і всякоє такоє всьовозможноє, живот і прочеє?.. Мінѣ посовѣтували пойти до Суханова; говорять, хороший дохтур—по всяким всьовозможним болѣстям... і лікарства єто дѣшовиї преписуєть. Хто його зна!.. Бил і в Суханова. Говорить—катар, засореніє желудка. «От, говорить, будете пить тетиї порошки». Три порошки на день. Нічого, за візіт не дорого взяв, п'ятдесят копійок. Тільки що-ж?.. усє они шарлатани! Скольки я їх переходив!... Один не попал на другого предсказаніє. Всякий по своєму.

— Тільки гроші беруть усі однаково... хе, хе, хе...— вставляє добродушно Семененко.

— А, гроші они усє люблять, — сумно згоджується Сидір Іванич,—грошики они люблять. Да-а. Такиї-то дѣлішки! Чувствую — больной, а пособія нікоторого.

Сидір Іванич заклада руки за спину, закриває очі й безнадійно хита головою. Салдати нудливо перезираються, кидають на нього похмурі й злісні погляди й чекають.

— Принімав уже ето... той... как його... м-м...— він розплющує очі й, пригадуючи, тре пучками пальців, — пікотін, чи нафталін... кактось, їй-богу, забил уже... Спервоначалу как будто одпустило. І сердебієніє не такой пульс уже імѣло і... всякоє всьовозможноє. Как будто начал удаваться успѣх уже. Тольки вп'ять, как закрутить єто і всьовозможноє. Как пойдьоть єто. Мурчаніє вп'ять, мігрень єто, живот знов как бубон і всякоє прочоє. Тут єсть одна тето баришня, тоже та-

[1]) Інфлюенція—простуда.

ким-же страдаєть. Служить на телехвоні. С образуванієм... Так говорить, десять дохтуров перемінила і нікоторого пособія.

— Сказивають, очинь прекрасно сціляють тєтиї нової мощі,—задумливо промовляє унтер. — Усякі болєсті как водой змиває всьо равно. Одна тут старушка, восємь лєт страдала ногами. Зразу сцілилась. Пойшли-б, Сидір Іванич, та зразу всьо скинули-б. Дохтур що? Дохтур одне вилічить, а другоє зостанеться, а то здоровий на всі боки. І лікарств нікакіх уже не нада...

— Невжелі сціляє?—жваво питає Сидір Іванич.

— А їй-богу!

Сидір Іванич захоплюється. Справді, взяти одпуск, поїхати, помолитися. І здоровий, і лікарств не треба. Можна всі шкляночки повикидати... І не дорого коштуватиме... І вже більш ніяких розмов не треба зачинати про хороби...

Але що більше він думає в цім напрямі, то більше починає почувати, що йому робиться нудно, скучно, і чогось не віриться, що мощі «сцілять» його.

— Нє!..—хитає він головою.—Може мощі й той і... сціляють, тільки зо мною єто трудно будеть... Потому, када-б у мінє була какаясь звєсная болєсть... От, скажем, хоть... нефлюєнція. Тада, значить, і просить знаєш как. А как у мінє такая болєсть, що її оприділить трудно, то як ти сунеся... «Святой велікомученик, ісціли мінє болєсть»... а какую — то й сам не знаєш... Нєт, тето ніззя так.

— Говорять, харашо против живота горчицю прийматъ,— промовляє Семененко. — Як, значить, вона єсть ціла, так і приймать... з водою, чи з молоком...

Сидір Іванич насторожується.

— Цілою?

— Цілою. Не терти, не товкти, нічого...

— Любопитно... І говориш, помагаєть?

— А як-же — помогаєть!

— Хм... підожди... єто той... Нада записать!

І Сидір Іванич з заклопотаним лицем біжить у канцелярію і зникає за перегородкою.

Як тільки гомін від його ходи стихає, на койках разом підводяться постаті салдат і зараз-же з обуренням накидаються на Семененка.

— Для якого чорта ти сказав йому про гірчицю? Хто тебе просив зачіпать його?—гнівно шипить до нього єфрейтор Мотузок. — Він тепер і на мент не дасть заснуть... То-б може побалакав та й пішов-би собі, а тепер... «Горчи-ця»! Ідол!.. Не знаєш його, чи що?!

Семененко винувато й ніяково усміхається й мовчки чухає обстрижену голову.

— Ошибку дав...— зідхає він.

— «Ошибку дав»... От тепер він тобі покаже... Маєш якусь минутку спочинуть і ту... Ех! — він додає нелітературний вираз і зі злістю лягає на койку. Семененко так-же винувато всміхається й тре рукою лоба. Чується поспішна хода й із канцелярії виходить Сидір Іванич з папером на якійсь книжці й оливцем у руках. На маленькому носі йому начеплені окуляри з ниткою замість одної ніжки.

— Да, да...—говорить він, приємно оживлений,— єто записать. Я кадась про тето средство слихав... А как роздумався, так, кажись, как раз по моїй нормальності. Ну, так как єто?

Семененко кидає оком на товаришів і говорить:

— Ну, значить, нада купить горчиці...

Сидір Іванич сідає на край койки, кладе книжку з папером на коліна й починає записувати.

— Ну... «купить горчиці»... Єсть... Дальше.

...Потому, када-б у мінѣ була какаясь звѣсная болѣсть... (Стор. 345).

— Звесно, сполоскать, як слєд... З наблюденієм чистоти.

— Ну-да, єто вже зависить од обхождєнія домашнього. Усякоє там всьовозможноє... Чистота і всьо такоє... Ну?

— Ну, потом єто... насипать у якусь чашку, чи мисочку, або й стакан... І пить...

Фельдфебель слинить олівець, поправляє окуляри і, схиливши трохи голову на бік, записує «рецепт». Всі пильно слідкують за його рукою, яка старанно, потиху виводить великі, розтопирчасті літери.

— «І пить»...—кінчає він.—Харашо! Очень прикрасно! Спробуєм, спробуєм!

Він підійма якось догори бороду і з-під окулярів дивиться на всіх веселим задоволеним поглядом, поглядом чоловіка, який найшов таки, до чого прикласти свою енергію, який бадьоро й серйозно візметься за це діло. І видно, що візьметься не аби-як, а з розумом, обміркувавши, оглядівши справу зо всіх боків.

Салдати-ж, хоча й всміхаються й співчуваюче хмикають, але видно все-таки, що зовсім не пройнялись його наміром. Лиця їм сонні, зморені, очі бігають по казармі й нудливо зупиняються на тих товаришах, що там далеко в кутку так солодко сплять собі.

— Да-а, дєлішки могуть поправиться!—говорить з надією Сидір Іванич.—Я вже тето обдумав... Потому узять на разсуждєніє з таким хвактом: горчиця, как дробная єто штука і частая, она єто прийдьоть у живот і здєлаєт... всьовозможноє разположеніє. Как, примєром сказать, кушав борщ, кашу і щось іщо—скажем, вареники... От она єто й розположить усьо по своїм мєстам... Усякий предмет на свойо мєсто... О! от і пойдьоть тада... А вже када живот в хорошом настроєнію, тада і всякоє всьовозможноє єто... й голова, і

прочеє тоже в спокойствіє пойдуть. Живот, єто насамперьод... А то от єто... вийшов сьогодня з дому. Всьо очинь прикрасно і вдруг єто... мурченіє. От так єто... мур-мур-мур... Как наче покотив щось... І в глазах єто січас... миг-миг-миг, как на подобіє млин крилами... А почему такая мігрень у глазах? Га?.. Од мурченія!

— Звесно,—згожуєтьсяСемененко,—що живот это первоє дєло. Усякая хороба там найскорей заводиться.

— Правда?—підхоплюєСидір Іванич.—Вєрно я говорю?

— Звесно, када...

— О! Ану-ка скажи тето Мальчевському! Ого!.. Он тібє січас: «Нефлюєнція»! А що то за нефлюєнція, када у тібє в животє мурченіє і всякоє єто всьовозможноє... Када нефлюєнція, так хай-же й будеть нефлюєнція! А то от такоє... Баришня тета... немолода вже, правда, баришня, тоже вже год сєм страдаєть тетим. Говорить: «рипматіз кишок»... Єто значить, как у ногах, або там у руках буваєть рипматіз, так і в кишках.

— Я понімаю...—хитаєголовоюСемененко.—Значить, у животє.

— Ну-да... Ну, і впотребляєть какиїсь порошки, на подобіє как єто буваєт бирталєтовая соль... Пив і я їх... Не по моїй нормальності... Какиїсь такиї... хто їх зна...

— Невдовлєторительниї?—підказуєСемененко.

— Да-да... Та й на вид... какиїсь чудниї... От я покажу.

І, не дивлячись на свій високий чин, Сидір Іванич охоче встаєі знов іде в канцелярію. В казармі піднімаєтьсяшепотіння. Вже навіть з дальніх койок підводяться салдатські постаті й накидаються на Семененка, який, високо піднявши брови, з одчаєм виправдується

й навіть присягається, що він невинний й що йому самому в печінках уже сидить фельдфебелева хороба й балачки його.

— Хіба-ж мені самому приятно слухать, як він тут базікає?—часто озираючись на двері, палким, задушевним шепотом говорить він.—Чудаки, їй-богу! Сам спать хочу, як заклятий, так що-ж маю дєлать? Не прожену-ж його?

— «Не прожену»,—злісно шипить худий Завірюха, —проженеш, не проженеш, а не зачіпай, от що!.. «Горчицю добре»... З горчицею своєю... Анахеми! Вночі спав не більше, як три часа, тепер цей пузатий на дає спать, а там у лагері...

— А от ще як почньот історію свою читать...—з похмурою погрозою бовкає Мотузок,—тоді спатимеш уже...

— Он єще свої міндалі будєт показивать, — дивлячись у вікно, сумно-задумливо додає Кржтузький. — Жєби єго з тими мендалями й хоробами чорти взяли од нас... Така...

— А знаєте що? — раптом жваво перебиває його Семененко. — Давайте його в третій звод справимо! Хай свою історію читає! Їй-богу! А там Мандрикін, його секретар...

— Справиш...—безнадійно говорить Мотузок.—Як догадається, так ще й нахватаєш.

— Тш-ш!—шипить Семененко і дивиться на двері канцелярії, з яких зараз-же виходить «фітьфебель».

— От...—протягуючи йому загорнуті в білий папір порошки, задоволено посміхається Сидір Іванич.—Єта самая... чепуха.

Семененко обережно розгортає один порошок, з нахмуреним, серйозно-критичним виглядом оглядає його, навіть підносить до носа й нюхає і, вертаючи, з зневагою говорить:

— Конешно чепуха... Разлі они що помогуть? Зразу видко...

— Хе-хе-хе!—сміється Сидір Іванич і, сідаючи на койку, починає оповідати, як він це саме виясняв баришні і як та «по недоразумєнію ума своєго» не хотіла навіть і слухати його. З баришні він непомітно переходить на Мальчевського, на Суханова, з Суханова на ріпматіз, з ріпматізу на нефлюєнцію, на мігрень, мурченіє, бубон і т. и. Салдатам стає, видко, аж млосно, але Семененко хитає головою, підтакує і, помітно, щось напружено думає.

— Полковник говорять: «ти, Кравченко, мнімий господін і больше нічево!—іронично всміхається Сидір Іванич.—Усьо тєбє толькі приставляється.» Виходить, що я здоровий чоловік, а тільки видумую всьо. «З бездєлія, усьо тето». Очинь прикрасноє разсуждєніє!.. Да-а,—зідхає він.—Хороший мнімий, када тето... не знаєш, де тібє подється од страданія... «Мнімий господін»... Хе... Када-б йому такоє приключеніє болєстєй, дак і он-би сдєлався мнімим... Мнімий!.. Вчорась...

— І, скажіть на милость, давно тето вже у вас?— м'яко перебиває його Семененко, пильно й з самим уважним чеканням дивлячись йому в лице.

— Е!—сумно хитає головою Сидір Іванович.—Давно вже страдаю... Ще как той... ще как з походов прийшов. Десь вєрно прострудився на Шипке, от і пойшло...

— А в якому то мєсці записано це в історії у у вас? Я слихав, толькі забился вже... Кажетця... хм... —пригадує Семененко, похмуривши брови,—кажетця... право, забился...

Сидір Іванич теж починає пригадувати, але на диво і він не може твердо сказати, в якому саме місяці.

— Хм... От так штука!—здивано говорить він.— Как-же це так?!. Невжелі я не записав? Та не можеть-

же тетого буть! Мандрикін! Мандри-и-кін!!—голосно, на всю роту гукає він. Хто справді заснув, злякано прокидається, схоплюється з койки й заспаними, напруженими очима дивиться навкруги. В сусідньому й навіть у перших зводах теж прокидаються від цього різкого, голосного крику й непорозуміло питаються одне в одного причини.

— Мандрикін!—ще голосніше гукає Сидір Іванич. От, анахема, крепко спить. Пойди розбуди його!—звертається він до Семененка. Той весело кидає «слушаю», охоче зстрибує з койки і біжить у сусідній взвод. Унтер взводу й дехто з салдатів зустрівають його з сонними, стурбованими пиками.

— Шо там такоє?

— Мандрикіна кличе,—всміхається Семененко.

— Для чого?

— Хто його зна... Кажись історію читать буде...

Мандрикіна, що вдає ніби спить, наче вихором підкидає на койці.

— Как!?—визвіряється він на Семененка.—Как ти сказал сейчас?

— Історію чит...

— Історію? Ну, брат, ето уж смєйошся!.. Нікакой такой історії я чітать не буду! Слишь?! Так ти йому, мнімому чорту, і скажі. Во! А єжелі он єщо слово мнє скажет, дак я єму так вот і заєду по харє! Какая такая історія может бить тєпєр? Я спать хочу! Історія!.. Человєк спать должен. Мнє єжелі час одін не доспать, дак я совсєм больной. А я цєльную ноч-то не спал... Смейошся, брат!

— Так мінє шо?—стискує з усмішкою плечима Семененко.—Я йому так і скажу...

Чути важку, поважну ходу фельдфебеля. Мандрикін хутко лягає знов на подушку й удає, що спить. Хто

лежав, розплющивши очі, зразу закриває їх і починає сопти носом; хто не лежав—або сідає рівніше, або встає.

— А Мандрикін спить?—входячи й озираючись, питає Сидір Іванович.

— Так точно!—одповідає унтер.

— Хм... Ану-ка розбуди його... на минутку...

По лиці його видно, що він пильно, напружено щось пригадує.

Унтер повертається, здержує на губах усмішку й починає торсати Мандрикіна. Той, як дерево, качається під його штовханами, але й оком не кліпне.

— Спить, Сидір Іванич!—повертаючись до нього, говорить унтер.

— А ти той... почуствитєльнєй... Дєло важноє...

Унтер повертається й починає знов ще дужче торсати Мандрикіним. Той знов хитається на всі боки, як одубілий, але далі не видержує, розплющує очі й питає:

— Ну, чево?

— Встань, Сидір Іванич чевось кличуть,—кусаючи губи, говорить унтер. Мандрикін в'яло встає, ліниво підходить до фельдфебеля і, чухаючись у голову, говорить з ніяковою посмішкою:

— Спать больно хочется, Сідор Іванич!

Але Сидір Іванич навіть не чує.

— От що, Мандрикін,—заклопотано звертається він до нього.—Ти не помниш, у каком тето мєсці ми записали про мою болєсть... В тетой... в історії?

— Про болєсть?—перепитує Мандрикін і закидає очі на стелю.—Про болєсть?.. Ето будєт, Сідор Іванич, в том самом мєстє... е... е... как турок на пушкє вєрхом с гори поєхал.

І він сміливо, але й пильно якось дивиться в вічі фельдфебелеві.

— Турок?..—думає Сидір Іванич.—Ну, що ти!.. Нєт!..

— Вєрноє слово, Сідор Іванич!

— Е!.. говори!.. Нє! нада пошукать!—рішуче хитає він головою й поспішно йде в канцелярію. Мандрикін ще якийсь час мовчки, мов застигши, дивиться йому вслід, потім повертається до товаришів, хита головою й говорить:

— Вот пьос! Я думал, повєріт,—нєт, ідол нє повєріл. Думал, скажу, дак отцєпітся, а он вот... что... Вот пьос!.. Ну, уж ето шаліш, пузатий чорт, нє стану тєбє іскать-то! Ето уж смєйошся, брат! Нам спать полагаєтся.

Унтер не слухає його й понуро дивиться в розчинене вікно, в яке м'яко, свіжо віє весняний хороший вітрець. Там далеко десь зеленіє вже щось, розцвітає і так дуже, так солодко манить у поле, на волю. А в кутку хтось приваблююче хропе, так смачно виробляє носом «харр-фю-ю! харр-фю-ю!» Унтерові, видно, тоскно, нудно, десь хочеться схилити голову на подушку, підкласти під щоку зморену руку й тихо-тихо заснути.

— Мандрикін!—вмить гулко несеться з канцелярії.

Дехто аж здригується, спішно скидає з голови шинелю й дивиться перед собою.

— Чтоб тєбя разорвало, собака!—бурмоче Мандрикін, не рухаючись з місця.

— Іди, кличе... що-ж сидиш?—хитає головою на канцелярію унтер.

—Нє пойду!

Унтер мовчки, здивовано дивиться на Мандрикіна, який посвистуючи дивиться у вікно.

— Да іді!—чується з якоїсь койки.—А то сюда прідьот і нікому спать нє даст...

— Мандрикін!

— А чтоб ти подавілся, ірод проклятий!—зривається з місця Мандрикін і злісно ступає до канцелярії. Але в цю хвилину на зустріч йому виходить якраз Сидір

Іванич з довгими аркушами паперу в руках і з окулярами знову на носі.

— А видіш—нема того турка!—говорить він забачивши Мандрикіна.—На, посмотри. Он мінє говорить!..

Сидір Іванич дає йому частину аркушів, а сам з другою підходить до койок, сідає на одну й починає любовно перегортати аркуш за аркушем. І йому приходить думка, що як-не-як, а він добре зробив, що почав писати історію свого полка. От і про болість можна докладно дознатись, і від начальства, й від салдат —повага. Сам полковий командир, заставши його за писанням історії, прочитав початок, усміхнувся і, поляскавши Сидора Іванича по плечах, сказав:

— Молодчіна Кравченко! Валяй, брат, валяй! Полковим історіком будєш!

Поки Мандрикін розшукує «турка», Сидір Іванич спершу про себе, а потім так щоб і другим чути було, починає читати:

«Історія N-ского полка або как ми ходілі на турков во времня Шипки [1]).

Спервоначала, када нам об'явили войну, я був ще тада простим салдатом, бо тада служили не так как тепер ето чотирі, або три года, а двадцять пять літ, і я не заслужил іщо фітьфебеля, которую должность я получіл вже после. Когда нас повезли у поход, я сильно став скучать по глупості ума своєго за местопрожива-

[1]) Мушу дати коротеньке пояснення. Мандрикін за часи свого секретарства не насмілювався не то що словом, але й одною літерою змінити проказане автором, Сидором Іваничем. Правда він це спочатку одважувався робити, але коли Сидір Іванич звернув його увагу на свої авторські права, підкріпивши їх обіцянкою «вимазать йому всю морду чорнилом», як тільки він ще хоч раз повторить свої намагання,—Мандрикін схаменувся і потім до літери вже записував кожне слово Сидора Іванича. Певна річ, що я з свого боку тим паче стою за недоторканість творів без згоди автора. Тому, читаючи цю «Історію N-ского полка і т. п.», читачі можуть читати її з такою-ж увагою, як-би рука самого Сидора Іванича записувала його думки на папір.

нієм дєтства своєго і за родителями, но как салдату скучать не полагаєтця, то я й перестав дєлать чепуху».

Сидір Іванич дивиться через окуляри на слухачів, які похмуро дивляться на нього, і широко, радісно посміхається. Коли його погляд зупиняється на кому-небудь, той криво-співчуваюче хмикає й тікає очима куди-небудь у куток. Сидір Іванич перегортає аркуш і десь із середини знов читає:

...«По случаю зімнього времня у мінє порвались сапоги, котории я поручив ротному сапожнику Гавриїлу Гусаку подчинить. А сам с прискорбієм ходив у однєх валянках. А тут турки почали атакувать нас стрільбою, і када Гусак подчінял сапоги, бомба окончательно оторвала йому ногу. Всьо таки он болєє не мог сапогов подчінять і пропал мой завдаток цєною 35 коп. А кругом усьо гори і дробний лєс»...

— Так ето й той... і проходив у валянках...—підіймаючи голову, всміхається Сидір Іванич. Унтер хоче щось сказати, але Мандрикін перебиває його й говорить:

— Да, вєрно, Сідор Іванич, возлє турка нєт. Должно в другом мєстє.

— Ага!—скрикує Сидір Іванич.—А я тобі говорив... Десь тут... На, пошукай...

Починається розшукування. В кутку вже стихло солодке «харр-фю-ю», зате чути такі згуки, нібо хто студить гарячий борщ; потім хтось плямкає губами, ніби вже їсть; а инший бурмоче щось і знов «пху!.. пху!..» Чути, хтось одчиняє двері в казарму й не по-салдатськи ступає по підлозі. Всі підводяться й чекаюче дивляться в прохід. З'являється коротенька товстенька постать підпоручика Козявки. Картуз йому одсунутий трохи назад, пухкі, як дві підсмажені пампушки, щоки грають рум'янцем; чорні, широко розставлені оченятка бігають прудко й весело.

— А! кавалєри!.. Здрастуйтє!..—кидає він.

— Здрав...желай...вашш...благородь!...—не в лад одповідають йому Сидір Іванич і слухачі.

— А командіра нє било, Кравченко?

— Нікак нєт! — спокійно й рівно, без звичайної салдатської поспішности й напруження відмовляє Сидір Іванич.

— Хм... Странно!.. Странно, странно... — покручуючись на каблуках, крутить задумчиво вуса Козявка. Потім, повертаючись до них і дивлячись на аркуші, питає!

— А ви что тут... чітаєтє?

— Так точно... Немножко ето історію мою... — всміхаючись, гладить рукою аркуша Сидір Іванич. Як скромний автор, він завжди трохи конфузився перед чужими людьми.

— А-а!—протягує Козявка і в лиці йому пробігає щось веселе й жартовливе, але воно зараз-же закриваєтся пильною серйозністю й повагою.

— Подвігаєтся? О чом уже тєпєр пішетє?

— О схождєнії уже з самой Шипки,— кротко якось одповідає Сидір Іванич. — Только ето ми тєпєр про болєсть мою пишем, то-єсть шукаєм, де ето написано...

— Ага!.. Ну, а «болєсть»... как?.. Міґрень єсть, не прошла?

— Єсть,—сумно всміхаєтся Сидір Іванич. — Де-ж їй пройти! Усьо ето всьовозможноє... І мурченіє...

— Хм... плохо, значіт...—серйозно дивиться на нього Козявка.—Лєчітся нужно...

Сидір Іванич махає рукою.

— Нє помогаєт?

Сидір Іванич одверта трохи голову, дивиться задумливо у вікно й говорить:

— Де-ж оно поможеть, когда той... у точності ніхто не можеть болєсть мою оприділить... Один так, другий сяк...

— Д-да, ето... не хорошо...—ще серйозніше й пильніше дивиться на нього підпоручик.— Но неужелі нікто не может... опрєдєліть?... Странно! Мнє кажется, ето такая болєзнь, что і я, хотя і нє врач, могу опрєдєліть... Прізнакі, напрімєр, такіє всьо... Міґрень в ґлазах, мурченіє... Довольно распространьонная болєзнь... І не шуточная... серйозная болєзнь... Знаєш, чєм ти болєн?

Сидорові Іваничу холоне в серці і він боязко питає:

— Чим?

Козявка ще раз озирає його з ніг до голови, пильно, уважно дивиться в лице й говорить:

— Ну, конєчно... хм... Знаєш, у тєбя, брат, самая настоящая... ко-смо-ґрафія! [1])

Сидір Іванич бліднє. Очі йому злякано дивляться на Козявку; холод з грудей проходить по животі, по ногах і наче наливає їх оливом. Але він усе-таки криво всміхається і, не зовсім довіряючи, гадаючи, що той жартує, нерішуче говорить:

— А може... ви той... може ви ошибаєтесь, ваше благородіє? Потому, как я сібє імєю на заміченіє...

— Твої «заміченія»—єрунда!.. Ето самая настоящая космоґрафія, і при том в довольно острой формє... Можеш вєріть, можеш не вєріть, ето для меня всьоравно... Но я-би тєбє не совєтовал шутіть с нєй... Болєзнь серйозная...

Козявка раптом, ніби щось побачивши в вікні, одвертається, закусює губи й починає пильно дивитись на двір. Сидір Іванич дріжачою рукою тре лоб і дивиться на його. Салдати перезираються, але не знають, як держати себе, й нудливо дивляться на койки.

— І, говорите, очинь сурйозная тето болєсть?— нарешті питає Сидір Іванич.

---

[1]) Наука про всесвіт.

— Ну, разумєється — не повертаючись, одмовляє Козявка.—Космоґрафія!.. Хм.. Ето не шутка!..

Сидір Іванич дивиться на салдат, втягує в себе губи і, хитаючи головою, говорить:

— От вам!..

Потім хутко звертається до офіцера й питає:

— Ваше благородіє! Ну, а от... примєрно сказать, я горчицю хочу впотреблять... од живота... Как она против... с... скомографії?

— Горчіцу,—озираючись, зі страхом скрикує «благородіє»,—боже сохрані! Ето—смерть!.. Кто ето тєбє сказал?—Ето смєялся кто-то!.. Нікакіх горчиц!

— Ну, а какиї-ж... тето... лікарства?

— Какія?... Хм... Я, відіш, сам тєбє не могу сказать. Ето уж пусть врач говоріт... Ти к врачу обратісь... Главноє опрєдєліть болєзнь... А горчіцу—боже сохрані... Плюнь тому в морду, кто ето сказал тєбє... Ну, мнє нєкогда... Прощайте, кавалєри!

— Щасливого путі, ваше благородіє!

Козявка хутко одвертається й, кусаючи губи, виходить, а Сидір Іванич починає збентежено ходити по казармі, то гірко, то непорозуміло всміхаючись, і голосно стукає каблуками по підлозі. Мандрикін та инші, слухаючи, потиху лягають на койки й замирають. Сидір Іванич ходить, ходить, потім раптом повертається й рішуче йде в канцелярію за свою перегородку. Схопивши з стола аркуш паперу з «рецептом», він, грізно похмуривши брови, йде в четвертий взвод і голосно кричить:

— Семененко!

Дехто здригується, підводиться, але Семененко не рушиться.

— Ти?.. Дохтор паршивий,—підходячи до койки, штовхає його Сидір Іванич кулаком в бік. Семененко

щось мурчить, розплющує очі й, забачивши фельдфебеля, схоплюється й сідає на ліжку. Одна щока йому червона від лежання і скудовчений вус заліз аж у рот.

— Слушаю...—бормоче він.

— «Слушаю»!.. Халєра!.. Ти що-ж ето насмішки строїть задумав ізо мною,— злісно питається Сидір Іванич, б'ючи рукою по папері.— Га?.. Какиї такиї могуть бить горчиці против с... мос... москографії? Га? Я тебє спрашую, какиї могуть бить насмішки з начальником?!. Що ти з мальчиком у іграшки войшов, ілі що?.. «Горчицю против живота»... Халєра американська!.. От как дам тебє в паскудну твою морду, так будеть горчиця...

Семененко нічого не розуміє: діється щось погане, а що — невідомо. Здається, радив од широго серця, а виходить щось не так.

— Спать только, іроди! Я вам покажу спать!.. Я вам дам!..

Сидір Іванич озирається, бачить далі біля койки чийсь пояс і вмент звірієє:

— Зводний!.. Зводний!..

Більша частина салдат схоплюється, протирає очі, сопе і злякано дивиться на «фітьфебеля». Взводний, унтер-офіцер Мозоль, зстрибує з ліжка і з заспаним лицем біжить до нього.

— Тето що такоє?!—грізно простягає до пояса руку і, дивлячись на унтера, шипить Сидір Іванич.—Я тібє спрашую, по какой надобності, по каким таким чиркулярам полагається поясам под койками валяться? Чия то об'язанность за порядком смотрєть? Га?

— Вєрно упав нечаяно з койки...— бормоче взводний.

— Упав?!.. Я тібє...

І вмить наче хто заліпив Сидорові Іваничу рота. Він прикладає до живота руку, широко розплющує очі й,

замерши ввесь, чогось прислухається. Всі напружено, не шорохнувши, слідкують за ним. Стає тихо-тихо...

— От... вона... ета... самая... с... москографія!—тихо говорить Сидір Іванич, сідаючи безсило на койку. Погляд його падає на пояс, він хита на нього головою до унтера й слабим, болісним голосом говорить:

— Подніми... Спильчивий я очинь у нервах своїх. А ето от... і той... і вредно виходить... Так ето мінє как загурчить і млєніє какоєсь... ето... всьовозможноє...

Він якусь хвилину мовчить, оддихаючи, потім звертається до трохи заспокоєного Семененка й гірко, безнадійного каже:

— Виходить, дєлішки-то совсьом погані... Виходить, у мене не ріпматіз і не нефлюєнція, а той... а тета самая... моско... графія.

— О?!—злякано підніма брови Семененко.—Та не може буть?!

— Подпоручик Козявка опридєлив... То, говорить, ето усьо ошибочно тібє опридєляли твою болєсть, а она просто москографія... От!.. А я, кажись, і в історії записав, що ріпматіз... Мандрикін!!

Але, не чекаючи вже Мандрикіна, він сам устає і йде в третій взвод. Зачувши його гукання, Мандрикін скажено схоплюється, б'є себе в груди і з ненавистю кричить:

— Вот убєй меня бог, єслі я єво не задушу, собаку мучітєля... Покою нєт... от толстой шкури... Только...

У дверях з'являється товста, здорова постать «шкури» і з рукою на череві підходить до порожньої койки, на якій лежать зложені аркуші забутої «історії». Гіркий, болісний вираз не сходить йому з лиця.

— От видіш, Мандрикін,—говорить він слабим голосом,—ми записали тут, що ріпматіз, а виходить

совсьом другоє... ета самая москографія... Нада, брат, переписать. Ніззя... Пошукай, пожалуста...

— Я, Сідор Іванич, нє могу,—похмуро бовкає Мандрикін, бігаючи по казармі.—С трьох часов на стрєльбє... Істомілся... А тєпєр в лагерє роботи много... Нам спать послє обєда полагаєтся.

Сидір Іванич зиркає на нього, червоніє, але нічого не каже й тільки пильно дивиться в аркуші. Унтер потупляє голову, салдати поглядають то на Мандрикіна, то на фельдфебеля.

— Та-ак... Ха-ра-шо-о!.. — втягуючи в себе губи, протягує Сидір Іванич. — Очинь... пе-ре-кра-асно... Що-ж... полагається, так полагається...

Він потиху складає аркуші, вирівнює їх і мовчки йде в канцелярію. В взводі підіймається палке шепотіння: хто докоряє Мандрикіну, що він своїм вередуванням викличе чіпляння «мнімої шкури» на весь взвод, дехто лає самого Сидора Іванича, дехто-ж сміється й, солодко позіхаючи, укладається знову спати. Мандрикін завзято сперечається, б'є себе в груди й присягається, що «мнімий» витягнув уже з його жили і довше він не має сили терпіти. Хай його садовлять «під арест», хай віддають «під суд», а він більше не буде секретарювати у «собаки».

В четвертім взводі раптом чується голосна, злісна балачка Сидора Йванича: чути—лає когось. Крик стає дужчий, потім чути якусь команду, тихо, далі знов команда і тупання багатьох ніг. В дверях грізно з'являється Сидір Іванич.

— Вставать!.. — кричить він голосно. — Одєватця! В лагері!—Мандрикіну, видно, хочеться сказати, що рано ще, є наказ у три години виходити з казарми, але він зиркає на червоне, зле обличчя фельдфебеля й мовчки починає натягати мундира. Всі теж мовчки встають,

Барвінок ... Львові

будять тих, що сплять, і одягаються. Хутко чується фельдфебелів крик у другім і першім взводі, чується його лайка, команда, вигукування.

— Толькі й знаєте спать...—сопучи, проходить він у канцелярію.—«Полагаєтця»... З ними, как з людьми, а они тібє «полагаєтця»... Скоро мінє!.. Стройсь!.. Чого там копаєтесь?

Сон, тишу — як злизало з казарми. Дзвін лопат, сокир, крик унтерів, шепотіння й злісне, похмуре бурмотіння крізь зуби рядових, шарудіння ніг... Вистроїлись...

Сидір Іванич обходить, пильно озирає кожного, а надто Мандрикіна, дає команду, і рота, стукаючи чобітьми, подзенькуючи лопатами й сокирами, з шумом виходить з казарми.

Сидір Іванич обходить порожні взводи, кидає оком на дневальних і йде в канцелярію...

Настає тиша. На стіні цокає годинник і нудно-нудно так вимовляє: «ось-так! ось-так!» Сидір Іванич довго стоїть біля вікна й задумливо-сумно дивиться на двір; потім, зідхнувши, йде за перегородку, сідає на ліжко біля столика й починає передивлятись шклянки й пляшечки з лікарствами. А на губах йому стоїть гірка, іронічна посмішка й иноді ледве чутно вирива-ється з них:

— Мнімий...

ЗМІСТ

Талісман 9
Маленька рисочка 15
Темна сила 47
Хто ворог 90
«Салдатики» 111
Голод 126
Зіна 141
Малорос-европеєць 159
Кузь та Грицунь 157
Федько-халамидник 195
Бабусин подарунок 422
Босяк 526
Антрепреньор Гаркун-Задунайський 295
«Мнімий господін» 393

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

НОВІШІ ВИДАННЯ

КРАСНЕ ПИСЬМЕНСТВО

Вапліте.—Альманах перший. Стор. 385. . . . 3 крб. — к.

Васильченко С.—Повна збірка творів. Том І. Видання 2-е, без змін. Стор. 312. . . . . 1 „ 30 „

Васильченко С.—Повна збірка творів. Том ІІ. Стор. 375. . . . . 1 „ 75 „

Вовчок М.—Твори. За редакцією і з критично-біографічною розвідкою. О. Дорошкевича. Том І. Стор. 363. . . . . 1 „ 35 „

Вовчок М.—Твори. Том ІІ. Стор. 383. . . . . 1 „ 75 „

Вовчок М.—Твори. Том ІІІ. Стор. 357. . . . . 1 „ 35 „

Грінченко Б.—Під тихими вербами. Повість. Стор. 269. . . . . 1 „ 25 „

Досвітній О.—Тюнгуй. Новели з життя китайського народу. Видання друге. Стор. 139. 1 „ 30 „

Журлива О.—Металом горно. Збірка поезій. Стор. 127. . . . . — „ 90 „

Ібаньєс Б.—Валенсійські оповідання. Переклад з еспанської В. Самійленка. Стор. 273. . . — „ 50 „

Ібаньєс Б.—Хатина. Переклад з еспанської В. Самійленка. Стор. 272. . . . . — „ 55 „

Косинка Г.—В житах. Збірка оповідань Стор. 190. . . . . 1 „ 45 „

Котляревський І.—Твори. За редакцією з переднім словом та примітками С. Єфремова. Стор. 365. . . . . 1 „ 30 „

Поштовий відділ Держвидаву швидко й ретельно надсилає накладною платнею кожну книжку як власного, так і всіх инших видавництв СРСР.

Пересилка й пакування на всі замовлення провадяться за кошт Держвидаву, коли замовлення наперед оплачується готівкою.

Просимо писати чітко на адресу:

Харків, вул. 1-го Травня, № 17, 1-ша книгарня ДВУ.

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

НОВІШІ ВИДАННЯ

КРАСНЕ ПИСЬМЕНСТВО

Коцюбинський М.—Твори. Том III. Редакція й передне слово акад. С. Єфремова. Видання друге. Стор. 265. . . . . —крб. 95 к.
(Продаються також твори Коцюбинського, том I.—50 коп., т. II.—50 коп., т. V.—60 коп.)

Любченко А.—Дні юности. Оповідання. Стор. 63. . . . . — „ 40 „

Микитенко І.—На сонячних гонах. Збірка оповідань. Стор. 181. . . . . — „ 80 „

Нечуй-Левицький І.—Твори. Том I. За редакцією і з критичною розвідкою Ю. Меженка. Стор. 381. . . . . 1 „ 40 „

Рильський М.—Під осінніми зорями. Друга книжка лірики. Вид. II, переробл. Стор. 103 — „ 60 „

Рильський М.—Тринадцята весна. Лірики книжка IV. Стор. 69. . . . . — „ 50 „

Сосюра В.—Сьогодні. Поезії. Стор. 112. . . . 1 „ 10 „

Сосюра В.—Тарас Трясило. Роман. Стор. 80. . 1 „ — „

Стефаник В.—Твори. Передмова В. Коряка. Стор. 322. . . . . 1 „ 50 „

Франко І.—Вибрані твори. Проза. Стор. 327. . 2 „ — „

Франс А.—Повстання анголів. Переклад з французької Є. Касяненка. Стор 300. . . 2 „ — „

Шевченко Т.—Поезії (Кобзар). Видання II, стереотипне. Зредагували та примітки додали І. Айзеншток та М. Плевако. Стор. 443 2 „ — „

Поштовий відділ Держвидаву швидко й ретельно надсилає накладною платнею кожну книжку як власного, так і всіх инших видавництв СРСР.

Пересилка й пакування на всі замовлення провадяться за кошт Держвидаву, коли замовлення наперед оплачується готівкою.

Просимо писати чітко на адресу:

Харків, вул. 1-го Травня, № 17, 1-ша книгарня ДВУ.

10 руб 92 коп (1986)

637

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

ДИТЯЧИЙ НАЙКРАЩИЙ ЖУРНАЛ НА УКРАЇНІ

ВСІ ДІТИ „ЧЕРВОНІ КВІТИ“ ЧИТАЮТЬ

Журнал містить: оповідання, пригоди, вірші, дитячий рух у нас і за кордоном; про життя людей і різної тварини. Праця з нової техніки та нові досягнення. Дитяча творчість. пригоди та героїчну боротьбу. Карикатури, гумор, головоломки, шарж, дописи з читачами та редактором.

Передплата:

1 рік	. . . 4 крб. 80 к.	3 міс.	. . . 1 крб. 20 к.
6 міс.	. . . 2 „ 40 „	1 „	. . . — „ 40 „

„ЗНАННЯ“

двохтижневий ілюстрований журнал

У журналі беруть участь найвидатніші наук.-літер. сили.

Передплата:

1 рік	. . . 6 крб. — к.	3 міс.	. . . 1 крб. 75 к.
6 міс.	. . . 3 „ 25 „	1 „	. . . — „ 60 „

Передплату приймає Сектор Періодичних Видань ДВУ: Харків—Сергіївська площа, Московські ряди ч. 5, а також контори на місцях:

Київ—вул. Короленко 49, Дніпропетровське—Пр. К. Маркса 49, Артемівське—Майдан Волі 109, Одеса—вул. Ласаля, ч. 12 та уповноважені скрізь по Україні.

Поштовий відділ Держвидаву швидко й ретельно надсилає накладною платнею кожну книжку як власного, так і всіх инших видавництв СРСР.

Пересилка й пакування на всі замовлення провадяться за кошт Держвидаву, коли замовлення наперед оплачується лотівкою.

Просимо писати чітко на адресу:

Харків, вул. 1-го Травня, № 17, І-ша книгарня ДВУ.

РЛ 637